

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

MILLİ
AZƏRBAYCAN
TARIXİ MUZEYİ
— 2023 —

Bakı — 2023

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir

Təsisçi:
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Redaksiya heyəti:
Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru (baş redaktor),
Gülzadə Abdulova – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Fərhad Cabbarov – tarix
elmləri doktoru, dosent (məsul katib), Firdovsiyyə Əhmədova – tarix üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent, Nərgiz Əliyeva – tarix elmləri doktoru, dosent, Səbuhi Əhmədov
– tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Nasir Quluzadə – tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Məhfuzə Zeynalova - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, H.Z.Tağıyev küçəsi, 4.
Tel: 012 493 23 87, Faks: 598 52 11
E-mail: aztarmuzey@science.az

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2023. Bakı, “Aspoliqraf”, 2023,

İSBN

TARİX

*Esmira Rəhimova**

Bakı Mariya gimnaziyasının yaranma tarixindən

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, qadın təhsili, qadın gimnaziyası, Bakı Mariya gimnaziyası

XIX əsrin ikinci yarısı -XX əsrin əvvəllərində Rusiyada qadın təhsili sistemində aparılan islahatlar nəticəsində yeni dünyəvi qadın təhsil müəssisələri yaranmağa başladı. Yeni təhsil müəssisələrini imperiya ərazisində mövcud olan qapalı qadın məktəblərindən fərqləndirən cəhətlərindən biri də cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə etməsi idi. Məqalədə ilk dəfə olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondunda qorunan, tarixin "canlı güzgüsü" - Bakı Mariya qadın gimnaziyasına dair kolleksiya tədqiqata cəlb edilərək, məktəbin yaradılma tarixi işıqlandırılmışdır.

Əvvəlcə Rusiya imperiyasında qadın təhsilinin formalaşması tarixi haqqında qısa məlumat vermək istərdim. Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, təkcə müsəlman Şərqi deyil, Qərb dünyasında da qadın təhsili uzun müzakirələrdən sonra öz həllini tapmışdır. XIX əsrin ortalarında Rusiya imperiyasının xalq maarifi naziri A.S.Norovun təşəbbüsü ilə dünyəvi qadın məktəblərinin yaradılmasına başlanılmışdır. Fransız alimi, publisist Eduard Labule qeyd edirdi ki, "bir ölkənin sivilizasiyası savadlı ağıllarının nə düşündüyü və bildiyi ilə deyil, onun qadınların bilik və düşüncələrinin yeni nəsə ötürməsi ilə ölçülür" (18, s. 2). Beləliklə, 1856-cı ildən başlayaraq, Xalq Maarif Nazirliyinin təşəbbüsü və imperatorun qadın təhsil sistemində islahatların aparılması ilə bağlı qərarına əsasən Rusiya imperiyasının ərazisində qızlar üçün açıq və dünyəvi təhsil müəssisələrinin yaradılmasına başlandı.

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələrin elmi fond şöbəsinin müdiri
esmirarahimova@mail.ru

Bu layihəyə əsasən yaradılan məktəblərin özəl fondlar və dövlət fondları tərəfindən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Məktəblərin yaradıcıları tədris müəssisələrini ictimai ianələr hesabına yaratmaq niyyətində idilər. Lakin vəsait kifayət qədər olmadıqda, dövlətdən subsidiya tələb edə bilərdilər (20, s. 439). Məktəbin varlığı bir nəfərdən asılı olmamalı idi. Əyalət məktəblərinin direktorunun rəhbərliyi altında təhsil müəssisəsinin təşkili ilə bağlı tədbirlər müzakirə edilir, məktəb şurası tərəfindən rəhbərin seçilməsi nəzərdə tutulurdu. Tədris hissəsinə isə əyalət məktəblərinin direktoru cavabdeh idi. Məktəbə yalnız kişi rəhbərlik etməli idi. Qadınların nəzarəti iki-üç nəfər matynanın (uşaqların təlim tərbiyəsi və evdarlığı ilə məşğul olan qadın rəhbər – E.R.) timsalında həyata keçirilə bilərdi ki, onlar “eyni zamanda qızlara tikmə işlərini və bəzi başqa fənləri” öyrədirdilər (20, s. 444). Təhsil ocağında yığılan və hökumətin ayırdığı vəsait hesabına yalnız az sayda yoxsul tələbələr pulsuz təhsil almaq hüququna malik idi. Xüsusi kursun və konkret fənnin tədrisinin həcmi məktəb şurası tərəfindən müəyyən edilirdi. Məktəbdə təhsil altı il olmalı idi. Məktəbdə tədris hazırlıq kursu, ibtidai və ali təhsilə bölünürdü. Məktəblərdə aşağıdakı fənlər tədris olunurdu: ilahiyyət, rus dili və ədəbiyyatı, fransız və alman dilləri, coğrafiya, tarix, təbiət tarixi, hesab, hüsnxət, rəsm, tikmə, oxuma, musiqi və rəqs. Sonrakı il kimya, texnologiya kimi fənlərin tədris olunması da nəzərdə tutulurdu. Xarici dillər, musiqi və rəqs dərsləri xüsusi ödənişlə həyata keçirilirdi (20, s. 446-447). Lakin 1856-cı ildə açıq qadın təhsil müəssisələrinin yaradılmasının zəruriliyi ideyasını müzakirə etməkdən başqa heç bir iş görülmədi.

1858-ci il mayın 30-da qəbul edilmiş dünyəvi qadın məktəbləri haqqında əsasnaməyə əsasən, qızlar üçün məktəblər yalnız “tədris müəssisəsini lazım olan vəsaitlərlə təmin etmək imkanı olan... şəhərlərdə” açıla bilərdi (8, s. 19). Bütün bu tələblərə cavab verən neft və milyonçular şəhəri olan Bakıda, XIX əsrin 70-ci illərində dünyəvi qadın məktəbinin yaradılması təklifi ilə çıxış edildi.

Lakin Bakıda artıq 1865-ci ildən fəaliyyət göstərən Müqəddəs Nina qadın təhsil müəssisəsi mövcud idi. Dövri mənbələrə əsasən, müasir tələblərə cavab verməyən Müqəddəs Nina məktəbinin nəzdində ayrıca təhsil müəssisəsinin təşkili barədə qərar qəbul edildi. Beləliklə, 1874-cü il sentyabrın 23-də Bakı qubernatoru Dmitri Staroselskinin (1867-1875) təşəbbüsü ilə Bakı Şəhər İdarəsinin qərarı əsasında təşkil edilən Bakı qadın gimnaziyası, şəhərin iri sahibkarlarının təmsil olunduğu xüsusi Hamilər Şurasının tabeliyinə verildi.

“Qafqaz təqvimi”nin 1876-cı il buraxılışında Sankt-Peterburqdakı Qadın təhsili müəssisəsinə uyğun olaraq Bakı qadın gimnaziyasının yaradıldığı haqqında məlumat verilmişdir. Müvəqqəti olaraq Müqəddəs Nina məktəbinin binasında yerləşən gimnaziya bütün lazımı avadanlıq və dərs vasitələri ilə təmin edilməklə yanaşı, şəhər Duması onun saxlanması üçün öz vəsaitindən hər il 1000 rubl ayırırdı (4, s. 68).

Bakı qubernatorunun xanımı Yekaterina Faddeyevna Staroselskayanın rəhbərlik

etdiyi yeni yaradılan qadın məktəbinin Himayəçilər Şurasının tərkibinə vitse-qubernator baron fon der Bruggen, H.Z.A.Tağıyev, H. Səfəraliyev, K.F.Spasski-Avtamonov, L.İ.İvanova və b. daxil idi.

"Qafqaz təqvimi"ndə yeni qadın məktəbinin yaradılması zəruriliyi Müqəddəs Nina qadın təhsil müəssisəsinin fəaliyyətsizliyi ilə əlaqələndirilirdi (4, s. 68). Lakin həqiqətə uyğun olmayan bu iddiada məktəbin öz missiyasını yerinə yetirməməsi mənası gizlənib, halbuki 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərən və Azərbaycanda qadın ziyalılarının yetişməsində xüsusi xidmətləri olan bir məktəbin bu cür adlandırılması həqiqətə uyğun gəlmir. Muzey materiallarına nəzər saldıqda Müqəddəs Nina qadın təhsil müəssisəsinin Azərbaycanda qadın təhsilinin inkişafındakı xidmətlərini aydın görmək olar. Məqalədə daha sonra yazılırdı: "Yeni yaranan gimnaziyaya kömək məqsədilə Müqəddəs Nina Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin idarə heyəti və Hamilər Şurası məktəbin sinif otaqlarının gimnaziyaya verilməsi barədə qərar qəbul etmişdir"(4, s. 68).

Yeni yaranan gimnaziya ilk əvvəl Nina cəmiyyətinin binasında yerləşirdi. Lakin 1880-ci ildə gimnaziya Hamilər Şurası tərəfindən 1500 rubl kirayə haqqı ilə yeni tikilmiş ayrıca bir binaya (Zurabovanın evinə) köçdü (1). Bundan əlavə, yeni köçürülmüş gimnaziyaya dərsliklərin və avadanlıqların alınması üçün 4000 rubl məbləğində vəsait verildi. 1882-ci ilin sonlarında dövlət xəzinəsinə 5 il ərzində yığılan 2000 rubl borcu olan qadın gimnaziyasının 4500 rubl məbləğində yardıma ehtiyacı var idi. Bununla əlaqədar olaraq, gimnaziyanın Hamilər Şurası bu real gəlirlərlə gimnaziyanın müstəqil fəaliyyət göstərə bilməyəcəyini qeyd edib, Dumaya bu gimnaziyanı tam şəkildə şəhərin idarəçiliyinə verilməsi təklifi ilə müraciət etdi. Analoji tələblə Dumaya müraciət edən Hamilər Şurası da real gəlirlərlə gimnaziyanın saxlamasının mümkün olmağını bildirmişdi (10).

1882-ci il dekabrın 17-də Dumanın iclasında bu təklif səsə qoyularaq gimnaziyaya kömək məqsədilə 2000 rublun ayrılması və gimnaziyanın qəbulu məsələsinin məktəb komissiyasının müzakirəsi əsasında şəhərin gəlirləri hesabına keçirilməsi barədə qərar qəbul edildi (10).

Beləliklə, gimnaziya üçün lazımı vasitənin olmaması haqqında hesabatı imzalayan Hamilər Şurası, işini davam etdirə bilməyəcəyini, xidmət etmək öhdəliyini və idarə etmək hüququnu şəhər dumasına verildiyini bəyan etdi. 1883-cü il mayın 15-də imperator III Aleksandrın tacqoyma mərasimi şərəfinə Duma "şəhərin tabeliyində olan qadın gimnaziyasının öhdəliyini qəbul edərək, qadın təhsil müəssisəsinə imperatriçə Mariya Fedorovnanın adının verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bundan sonra məktəb "Mariya qadın gimnaziyası" adlanmağa başladı. Mariya adını daşıyan təhsil ocağı Rusiya imperiyasının bütün Mariya gimnaziyaları şəbəkəsinin bir hissəsinə çevrildi.

Aşağıdakı fotosəhildə Bakı Mariya qadın gimnaziyasında müxtəlif fənləri tədris edən müəllimləri görmək olar. Burada qadın müəllimlərin geyimi eyni olsa da kişi

Bakı Mariya qadın gimnaziyasının müəllimləri. SMF inv. 277/17.

müəllimlərin geyimləri fərqlidir. Bu müxtəliflik tədris etdikləri ixtisaslarla bağlı idi.

Şagird sayının artması gimnaziya üçün balacalaşan Zurabovanın evinin əvəzinə yeni münasib bina axtarışı zərurətini meydana gətirdi. Belə bir şəraitdə Bakı şəhər rəhbəri Despot-Zenoviç və gimnaziyanın Hamilər Şurasına daxil olan Duma üzvləri Hacıbaba Həşimov, Dadaş bəy Səfərləliyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, real məktəbin direktoru E.S.Kamenski, Müqəddəs Nina Cəmiyyətinin idarə heyətinin üzvü A.P.Yefimova və qadın gimnaziyasının rəhbəri E.İ. Lüterin məsləhəti ilə Mariya qadın gimnaziyasının yeni binasının tikintisi ideyasını irəli sürdülər (2).

Bu məqsədlə 1884-cü ilin sentyabrında Mariya qadın gimnaziyasının Hamilər Şurası yeni binanın tikilməsi üçün tender elan etdi. Binanın layihələndirilməsi inşaat mühəndisi, Bakı şəhər memarı Mixail Denisoviç Botova tapşırıldı. Şəhər hökumətinin yeni binanın tikintisi üçün lazım olan kifayət qədər maddi resursları olmadığından qadın gimnaziyasının Hamilər Şurası bu ideyanı həyata keçirmək üçün vəsait axtarmağa başladı (2).

Tələm-tələsik tərtib edilmiş ilkin hesablamalar göstərdi ki, istənilən ölçülü bina təxminən 150.000 rubla başa gələcəkdir. Bu zaman Bakıda şəhər küçələrinin asfaltlanması ilə məşğul olan Moskva zadəganı, tikinti podratçısı V.N.Qirşin smetaya edilən dəyişikliklər və dəqiqləşdirmələrdən sonra zəruri məbləği 53.000 rubla qədər azaldı. Tikinti üçün Qirşlə imzalanmış müqaviləyə əsasən, "Şəhərin Mixail bağı ilə üzbəüz Sadovaya və Bezımyannaya küçələrində Mariya qadın gimnaziyası binasının daş işləri 1885-ci il oktyabrın 1-dək bitirilməli, bütövlükdə

inşası 1 sentyabr 1886-cı il tarixindən gec olmayaraq başa çatmalı idi.

Bütün işlər üçün şəhər 53.000 rubl ödəməli idi. Bunun 10.000-i müqavilə imzalanarkən verilməli, 6.000-i 1885-ci ildə, qalan 37.000 rubl isə oktyabrın 1-dən etibarən doqquz il ərzində ödənilməli idi. Müqaviləyə əsasən əgər son tarixə qədər, yəni 1 sentyabr 1886-cı ilə qədər tikinti başa çatmazsa, Qırş şəhər Dumasına 5000 rubl məbləğində cərimə ödəməli, binanı isə hansı formada qalıbsa şəhərin sərəncamına verməli idi" (12). Duma Hamilər Şurasının təklifini bəyənərək, ona bu şərtlərlə müqavilə bağlamaq səlahiyyəti verdi.

1885-ci il iyunun 10-da Mariya gimnaziyasının Hamilər Şurasının keçirilən iclasında şəhər podratçısı Qırşın layihənin ilkin qiymətləndirməsi əsasında smeta xərclərinin 8000 rubl artırılması haqqında qərar qəbul etdi. Beləliklə, 1885-ci il iyulun 22-də Mariya qadın gimnaziyasının binasının təməli qoyuldu (12).

Tikinti planına daim edilən əlavə və dəyişikliklər onun icrasını ləngitdiyi üçün 1886-cı il iyulun əvvəlində Bakı Duması binanın tikintisinin başa çatdırılmasını bir il - 1887-ci il sentyabrın 1-nə qədər təxirə salmaq qərarına gəldi. İşin sürətləndirilməsi nəticəsində 1886-cı ilin iyul ayının sonunda aşağı mərtəbə tam başa çatdırıldı. 1886-cı ilin sentyabrında məktəb binasının layihəsinin müəllifi, Bakı şəhər memarı, inşaat mühəndisi M.D.Botov qəflətən vəfat etdi.

1887-ci ilin mayında Bakı şəhər hökuməti qadın gimnaziyasının hər tərəfdən dövrəyə alan, çuqun qapıları olan dəmir qəfəs formalı hasarın çəkilməsinə dair qərar qəbul etdi. Bütün bu işlər Qırş firması tərəfindən Hamilər Şurasının tələbi və onun bütün planlaşdırılmamış xərclərin faktiki maya dəyəri ilə ödənilməsi zəmanəti ilə həyata keçirilmişdir (13). Aşağıdakı şəkildən də göründüyü kimi, möhtəşəmliyi ilə seçilən məktəb binası, "qızların qorunması" məqsədilə qəfəs formalı dəmir hasarla

Bakı Mariya qadın gimnaziyasının binasının təsviri olan açıqça. SMF inv. 280/2.

əhatələnmişdir.

Yüksək zövqlə düzəldilmiş binada 450 şagird yerləşə bilər, köhnə bina isə 300 nəfəri çətinliklə qəbul edirdi. Qırşın külli miqdarda pul xərclədiyini nəzərə alaraq, onu gimnaziyanın fəxri müvəkkili seçidilər.

Qadın gimnaziyasının yeni binasının təqdis mərasiminin əvvəlcə 1887-ci il sentyabrın 14-də, məktəbin açılışının isə sentyabrın 15-də keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu, lakin bu tədbirlərə bir neçə gün qalmış binada suvaq işləri aparıldığı üçün isti sentyabr günlərində sobaların aramsız yanması səbəbi ilə binanın qurumamasına gətirib çıxarmış və açılış sentyabrın 26-na qədər təxirə salınmışdı.

Beləliklə, 1887-ci il sentyabrın 26-da saat 11.30-da Mariya qadın gimnaziyasının yeni binasının açılış mərasimi keçirildi. Yeni binada dərslər 1887-ci il sentyabrın

Bakı Mariya qadın gimnaziyasının müəllim və şagirdləri. SMF inv. 307/1.

28-də başladı (14).

Mariya qadın gimnaziyası yeni binaya köçdükdən sonra məktəbin inkişafı məqsədilə Hamilər Şurası bir neçə qərar qəbul etdi (15). Qərara əsasən gimnaziya istənilən şəxslər üçün ödənişli musiqi dərsləri keçirilməli; real məktəbinin şagirdləri kimi gimnaziyanın şagirdləri də Bakı şəhərində yerləşən bütün teatrlara pulsuz girişi əldə etməli idilər. 3 iyun 1891-ci il tarixindən başlayaraq gimnaziya Qafqaz təhsil dairəsinin kişi gimnaziyalarının direktorlarına verilən bütün üstünlüklər tətbiq olunmaqla, bu hüquqları reallaşdırmaq məqsədilə gimnaziyanın direktoru vəzifəsi

təsdiq edildi. Bu vəzifə üçün tələb olunan üç min rubl illik xərc (o cümlədən: 1200 rubl əmək haqqı, 800 rubl yeməxana və 1000 rubl mənzil pulu) yerli şəhər cəmiyyətinin fondlarına ödənilməli idi (9, s. 14).

1891-ci il avqustun 2-də xalq maarif nazirinin əmri ilə Bakı real məktəbinin

Bakı Mariya qadın gimnaziyasının direktoru İ.V.Denfer (sağdan ikinci cərgədə 2-ci), müəllim və şagirdləri Şimali Qafqazın Nikolayevka kəndində yay istirahətində. XX əsrin əvvəli. SMF inv. 281/3.

müəllimi İvan Viktoroviç Denfer gimnaziyanın direktoru vəzifəsinə təsdiq edildi.

Gimnaziya şagirdlərin sayı durmadan artmaqda idi. 1890-cı tədris ilində məktəbdə 320 nəfər təhsil alırdısa, 1891-ci ilin sentyabrında bunların sayı 370-ə çatmışdır.

1862-ci il yanvarın 9-da təsdiq edilmiş nizamnaməyə əsasən qadın gimnaziyaları üçün tədris proqramı yeddi sinif üçün nəzərdə tutulmuşdur. 1879-cu ildə bütün Mariya qadın gimnaziyaları üçün vahid və məcburi tədris planı təsdiq edildi. Qadın gimnaziyalarının tədris planı yeddi sinifə bölünərək, şəriət qanunları, rus dili və ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya, təbiət tarixi, hesab, həndəsə, fizika və kosmoqrafiya, xəttatlıq, tikmə fənlərini əhatə edirdi. Bu dərslər məcburi sayılırdı.

Tikiş dərslərində şagirdlər "tikiş, tikmə, kəsmə, rəsm üslubları, nəfis əşyalar,

eləcə də məişət əşyaları" hazırlamaqla məşğul olurdular. Gimnaziyanı bitirmək haqqında şəhadətnamə almaq üçün tikiş işində qənaətbəxş qiymətlər tələb olunurdu və onlar sertifikatla daxil edilirdi. Lakin məzunlara mükafatlar təyin edilərkən bu qiymətlər nəzərə alınmırdı.

Şagirdlərin istəyi ilə ödənişli əsasda xarici dillər (alman və fransız dilləri), rəsm, rəqs və musiqi tədris edilirdi. Nəğmə dərslərində gimnaziyanın şagirdləri musiqi nəzəriyyəsini öyrənir, xor oxumağı məşğələlərinə qatılırdı. Təbiətdən rəsm çəkmək üçün təsviri incəsənət sinfində papier-maşe, gips, terrakot, gildən və albomlardan istifadə olunurdu. Qadın gimnaziyaları humanitar təhsil vermək üçün nəzərdə tutulmuş təhsil müəssisələri idi. Lakin qadın gimnaziyalarında təbiət elmlərinə də çox diqqət yetirilirdi. Hazırlıq siniflərində qızlar gimnaziya fənlərini mənimsəmək üçün təlim keçirdi. Qadın gimnaziyalarında tədris ili adətən avqustda başlayır və iyunda başa çatırdı. Mariya gimnaziyalarında o, avqustun 7-dən iyunun 15-dək davam edirdi. Hər tədris ilinin sonunda (may-iyun) gimnaziya şagirdləri keçid və ya buraxılış imtahanları verirdilər. Sonuncu sinifdə dərs vaxtının üçdə birindən çoxunu buraxan, habelə iki fəndən çox qeyri-qənaətbəxş bal toplayan şəxslər imtahana buraxılmırdı. Tələbənin qeyri-qənaətbəxş illik qiymətləri varidisə, imtahanları tətildən sonra keçirilirdi. 7-ci buraxılış sinfində gimnaziya qızları bütün fənlərdən imtahan verirdilər.

1913-cü ildə Bakı Mariya qadın gimnaziyasında Romanovlar sülaləsinin 300 illik hakimiyyəti münasibətilə təşkil edilən təntənəli tədbir keçirilmişdir. Həmin tədbirdən çəkilmiş fotosəkildə Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların milli libaslarında olan şagirdlər təsvir edilmişdir. Şəkildə yuxarıdakı sırada soldan sağa ikinci və üçüncü qız Azərbaycanın milli geyimi ilə təmsil olunmuşlar.

Bakı Mariya qadın gimnaziyasında Romanovlar sülaləsinin 300 illik hakimiyyəti münasibətilə təşkil edilən təntənəli tədbirdə müxtəlif xalqların milli libaslarını geyinmiş gimnaziya şagirdləri. 22 fevral 1913-cü il. SMF inv. 277/21.

1874-cü ildə Rusiya imperiyasının qadın gimnaziyalarında səkkizinci pedaqoji siniflərin açılması haqqında qəbul edilən əsasnamə 1896-cı ildən başlayaraq Mariya qadın məktəbinə də şamil edilmişdir (17). VIII sinifdə oxumaq üçün, əsas seçdikləri ixtisasa görə yeddi sinif üzrə attestatda ən azı 4 əla qiyməti olan şagirdlər qəbul olunurdu. Pedaqoji siniflərdə təlim müəllim seminariyaları və kurslarından qat-qat üstün təşkil edilmişdir. Peşə hazırlığı xüsusi fənlərin öyrənilməsi və praktiki məşğələlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. 8-ci sinif kurslarına həm əsas, həm də seçim fənləri daxil idi. Xüsusi olaraq yalnız pedaqogika öyrənilirdi. Təhsil ödənişli idi.

Aşağıdakı fotosəkildə Bakı Mariya Qadın Gimnaziyasının tam kursunu bitirən Mariya Petrovaya verilmiş attestatda şagirdin beş əla qiymət aldığı göstərilir. Bu onun VIII sinifdə oxuması üçün kifayət idi. Məktəbin VIII sinifi bitirən məzununu Mariya Petrovanın digər bir şəhadətnaməsində ona hüsnxət və tarix fənnləri üzrə dərslər demək hüququnun verilməsi haqqında məlumat yer almışdır.

АТТЕСТАТЪ.

Предъявительница сего, ученица VII класса бывшей Мариинской женской гимназии, Марія Константиновна Петрова, имѣя видко изъ ея документовъ, дочь офицера, правславнаго исповѣданія, изъходящая отъ роду 18 лѣтъ, поступила по зачисленію въ I классъ бывшей Мариинской женской гимназии въ сентябрь 1888 года и, находясь въ ней до окончанія полного курса ученія, въ продолженіе всего этого времени вела себя отлично и была переводима по испытаніямъ въ высшіе классы, а именно изъ I кл. въ II-ой въ 1889 г., изъ II въ III-ей въ 1890 г., изъ III въ IV-ой въ 1891 г., изъ IV въ V-ой въ 1892 г., изъ V въ VI-ой въ 1893 г., изъ VI въ VII-ой въ 1894 г.

Въ настоящемъ году, при бывшемъ окончательномъ испытаніи ученицы VII класса, она окончила въ обязательныхъ предметахъ гимназическаго курса нижеслѣдующія познанія:

1. Въ законѣ Божіемъ	отлично (5)
2. „ русскому языку съ церковно-славянскимъ и словесности	хорошо (4)
и сочиненіе на русскомъ языкѣ написала	хорошо (4)
3. Въ математикѣ	отлично (5)
4. „ географіи всеобщ. и русской	отлично (5)
5. „ естественной исторіи	отлично (5)
6. „ исторіи всеобщей и русской	отлично (5)
7. „ физикѣ и математической и физической географіи	отлично (5)

Изъ всѣхъ сихъ предметовъ получила въ общемъ среднее выхождѣ отбѣту отлично (4½).

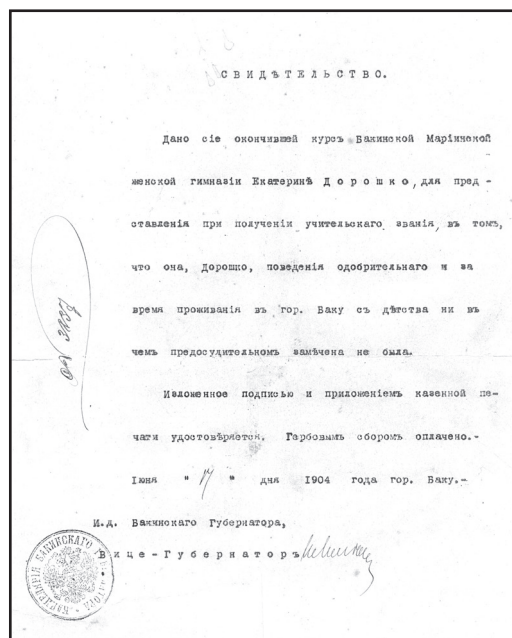
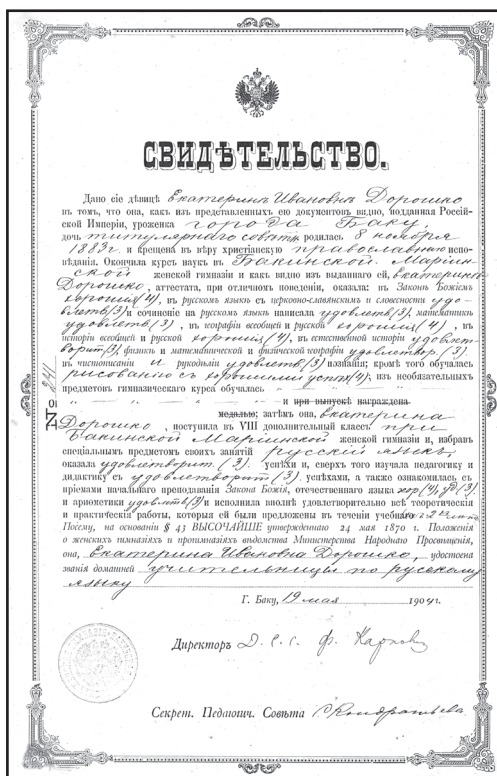
Затѣмъ, чистописанію и рукодѣлю обучалась съ хорошими успѣхами.

Сверхъ того, изъ необязательныхъ предметовъ гимназическаго курса она обучалась:

латинскому языку	отлично (5)
нѣмецкому языку	_____
французскому языку	_____
рисованію	_____
педагогикѣ	хорошо (4)

Посему, на основаніи установленныхъ правилъ, она Марія Петрова удостоена званія ученицы, окончившей полный курсъ ученія въ женской гимназіи, съ распространеніемъ на нее правъ и преимуществъ, предоставленныхъ ст. 4 положенія о женскихъ гимназіяхъ иprogимназіяхъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, ВЫСОЧАЙШЕ утвержденнаго 24 мая (5 іюня) 1870 г. и ст. 12 мѣстныхъ Государ-

Bakı Mariya Qadın
Gimnaziyasının tam kursunu
bitirən Mariya Petrovaya verilmiş
202 №-li attestat. 1 iyun 1896-cı.
SMF inv. 277/6.

Bakı Mariya qadın gimnaziyasının VIII əlavə sinfinin şagirdi Doroshko Yekaterina İvanovnanın rus dili üzrə ev müəlliməsi kimi işləmək hüququ verən 241 № şəhadətnaməsi. 19 may 1904-cü il.
SMF inv. 275/8.

Bakı Mariya qadın gimnaziyasının məzunu Doroshko Yekaterina İvanovnaya müəllimlik hüququ verilməsi haqqında 3837 №-li şəhadətnamə. 17 iyun 1904 il.
SMF inv. 275/9.

Əlavə sinif kursunu bitirdikdən sonra tələbələr ev mentoru (evlərdə fərdi təhsil verən şəxs – E.R.) adını aldılar. Dövlət məktəbinin müəllimi adını almaq üçün ibtidai məktəbdə təcrübə keçmək lazım idi. Şagirdlər tərəfindən keçirilən hər bir dərs onların iştirakı ilə ətraflı təhlil edilmiş, onun çatışmazlıqları və üstünlükləri qeyd edilmiş, tövsiyələr verilmişdir.

1896-cı ilin sentyabrından başlayaraq qadın gimnaziyasının direktorunun xahişi ilə təhsil ocağında yeni bir fənn - latın dili də tədris olunmağa başlanmışdır. Bu yeniliyin məqsədi gimnazianın məzunlarının Sankt-Peterburqda açılan tibb kurslarına daxil olmaq imkanı yaratmaq idi. Qafqaz təhsil dairəsinin müvəkkili K.P.Yanovski beşinci sinifdən başlayaraq həftədə 4 dərs olmaqla latın dilinin tədrisinə razılıq verdi (16).

Gimnaziyada təhsilin yüksək səviyyədə qurulması nəticəsində artıq 1896-cı ilə qədər burada artıq 500 qız təhsil alırdı.

Bir məsələni də qeyd etmək istərdim ki, Mariya qadın gimnaziyası yarandığı gündən azərbaycanlı sahibkarlar, əsasən də məktəbin Himayəçilər Şurasının daimi üzvü H.Z.Tağıyev, Hacı Hüseynqulu Səfəraliyev, Məlik Məmmədəliyev, Ağahüseyn Tağıyev (4, s. 84), Dadaş bəy Səfəraliyev, Hacıbaba Həşimov (5, s. 100-101) gimnaziyanın himayəçilər şurasında təmsil olunmuşdular. Pedaqoji Şurada və müəllim kimi Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) də çalışmışdır.

1888/1889 tədris ilində gimnaziyada təhsil alan 331 şagirdin 282 nəfəri bir illik kursu uğurla bitirmişdir. Tədris ilində məktəbi bitirən 37 şagirdin 19-u VII sinfi, 18-i VIII pedaqoji sinfi başa vurmuşdur (6, s. 112). 1896/1897-ci tədris ilində Hacı Zeynalabdin Tağıyev Fəxri qəyyum seçilmişdir (7, s. 69).

Təəssüf ki, Azərbaycanda bu günə qədər kompleks şəkildə qadın təhsilinin tarixi kimi bir problem çox az öyrənilmişdir. Azərbaycanda qadın təhsil müəssisələrinin kompleks şəkildə öyrənilməsi, onların digər təhsil şəbəkələri ilə əlaqələrini göstərməyə, ölkəmizin mədəni həyatında əhəmiyyəti haqqında nəticə çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Баку, 24 ноября 1881 году // Каспий. – 1881, 25 ноября, с. 2.
2. Баку, 6 сентября 1884 году // Каспий. – 1884, 7 сентября. – с. 2
3. Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1857. т. 95.
4. Кавказский календарь на 1876 год. Тифлис, 1875.
5. Кавказский календарь на 1885 год. Тифлис: 1884.
6. Кавказский календарь на 1890 год. Тифлис, 1889.
7. Кавказский календарь на 1896 год. Тифлис, 1895.
8. Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России. 1856–1880. Санкт-Петербург, 1901, 648 с.
9. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России / Е. Лихачева. Санкт-Петербург, 1890–1901.
10. Местные известия // Каспий. – 1882, 6 апреля. – с. 2
11. Местные известия // Каспий. - 1883, 22 мая. – с. 1-2.
12. Местные известия // Каспий. – 1885, 24 июля. – с. 2
13. Местные известия // Каспий. – 1887, 1 июля. – с. 2
14. Местные известия // Каспий. – 1887, 29 сентября. – с. 2.
15. Местные известия // Каспий. – 1891, 20 января. – с. 3.
16. Местные известия // Каспий. – 1896, 23 ноября. – с. 2.
17. Местные известия // Каспий. –1896, 23 ноября. – с. 2.

18. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург, 1876, т. 3, 98 с.
19. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург, 1876, т. 3, 98 с.
20. Чумиков А. А. Мысли об устройстве женских училищ в губернских городах // Журнал для воспитания. 1857, № 4, с. 431–448.
21. Исторический очерк мер по открытию женских училищ в Костромской губернии // Русский педагогический вестник. 1860, № 4, с. 73–78.
22. Щюц П. Я. Открытие Коломенского женского училища в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург, 1858.

Esmira Rahimova
From the history of Baku Maria Gymnasium.

Summary

Keywords: Northern Azerbaijan, women's education, women's gymnasium, Baku Maria gymnasium

In the article, for the first time, the history of the establishment of the school was highlighted by involving the collection of the Baku Maria women's gymnasium, a "living mirror" of history, preserved in the Documentary Sources Scientific Fund Department of the National Museum of Azerbaijan History. Initially, as in other territories of the Russian Empire, brief information about the history of the formation and development of the Maria women's gymnasium, which is one of the first secular women's educational institutions in Azerbaijan, is given. As we know, in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, as a result of the reforms carried out in the system of women's education in Russia, new secular women's educational institutions began to emerge. One of the aspects that made the new educational institutions different from the closed women's schools, orphanages, and institutes that existed in the territory of the empire was the creation of conditions for the study of representatives of all layers of society.

Эсмира Рагимова
Из истории создания Бакинской Мариинской гимназии

Резюме

Ключевые слова: *Северный Азербайджан, женское образование, женская гимназия, Бакинская Мариинская гимназия*

В статье с привлечением к исследованию хранящейся в отделе научного фонда документальных источников Национального Музея Истории Азербайджана коллекции Бакинской Мариинской Гимназии, являющейся «живым зеркалом» истории, освещена история создания данного учебного заведения. Прежде всего, дана краткая информация о Мариинской женской гимназии, первом светском женском учебном заведении в Азербайджане, подобном соответствующим училищам на других территориях Российской империи. Как известно, в результате проведенных в России во второй половине XIX – начале XX вв. реформ в системе женского образования, стали возникать новые светские женские учебные заведения. Одной из отличительных черт новых учебных заведений от существовавших на территории империи закрытых женских школ, детских домов и институтов было предоставление возможности обучения для представительниц всех слоев общества.

Мамед Мамедов*

**Научные и технические издания, освещающие
вопросы развития нефтяной промышленности
Азербайджана в последней четверти XIX - нач. XX в.**

UOT 94 (479/24)

Ключевые слова: *“Сборник сведений о Кавказе”; “Нефть и нефтяная промышленность России”; “Бакинское нефтяное дело в 1886 г.”, “Труды Съезда Бакинских нефтепромышленников”; “Нефтяное дело”; монополистический капитал в нефтяной промышленности России”*

Отмена крепостного права в России, проведение аграрной реформы на Южном Кавказе, отмена принудительного труда балаханских крестьян и откупной системы на нефтяных промыслах Апшеронского полуострова способствовали развитию частного сектора в экономике, капиталистических отношений в России и национальных окраинах империи. С развитием капитализма буржуазии для успешного проведения своей политики, необходимо было выработать эффективные средства воздействия на аппарат государства. Одним из таких средств явились представительные организации, возникшие в 70-80-х гг. XIX в. Одним из важных средств воздействия на общественное сознание явилась печать. На первом этапе развития капитализма предприниматели использовали общую печать, издателями которых являлись или отдельные частные лица или правительственные организации. В конце XIX в. появляются первые органы печати, издаваемые отраслевыми представительными организациями. Союз горнопромышленников Юга России в 1898-99-х гг. издает газету «Горнозаводской листок», а с 1900 г. журнал «Горнозаводское Дело».

В связи с превращением Апшеронского полуострова в крупный нефтепромышленный район, большой значимости нефти в экономике,

* Ведущий научный сотрудник Отдела научной экспозиции и организации выставок Национального музея истории Азербайджана, доктор философии по истории, доцент; mammad.museum@gmail.com

появляются первые научно-технические издания, посвященные развитию нефтяной промышленности, вопросам технического совершенствования нефтяного производства.

К числу первых научных изданий, в котором нашли отражение вопросы развития нефтяной промышленности относится «Сборник сведений о Кавказе» под редакцией председателя Кавказского Статистического Комитета Н.Зейдлица. Сведения о наличии нефти на Апшеронском полуострове содержатся во втором томе этого издания состоящей из двух частей. Первая часть включает статьи, посвященные разным вопросам экономического развития Кавказского края.

Вторая часть – это статистические сведения о состоянии и производительности горных заводов и разработок на Кавказе, о нефтяном промысле в Бакинской губернии и Кайтаго-Табасаранском округе Дагестанской области, о Загликском квасцовом заводе.

Во второй части источника – о нефтяном промысле на Кавказе отмечается, что в одном из нефтяных колодцев Апшерона был найден камень с надписью на арабском языке: «колодец этот открыт и назначен в пользование сеидом Аллах-Яром, сыном Мухаммед Нури, в 1003 году хиджры, т.е. в 1594 году (1, с. 23).

В этом же разделе даются краткие сообщения о нефтяных местностях Кавказского края – на Таманском полуострове, Закубанском крае, Терской области, Кутаисской губернии. Отмечается, что количество нефти, добываемая в перечисленных местностях, очень незначительна и не представляет интереса. В этом же разделе даются сведения о геологической структуре Апшеронского полуострова, наличие здесь нефти, горючих газов, грязевых вулканов и соли. Отмечается, что Апшеронский полуостров состоит из 2-х ярусов горных пород. Верхний ярус содержит пласты, состоящие из раковистого известняка и песочной глины сероватого цвета.

Нижний ярус состоит из пластов глины и кремнистого известняка серого цвета. Перечисляются основные местности, где добывалась нефть: Балаханы, урочище Бахчи, Шубаны, Сураханы (белая нефть). Отмечается, что бакинская чёрная нефть даёт при перегонке 33% керосина; белая нефть – 90%. Относительный вес чёрной нефти – 0,855-0,970; белой – 0, 772 – 0,789 %. Приводятся сведения о производительности нефтяных месторождений Кавказа, о торговле керосином и доходах поступающих в казну от продажи нефти и нефтепродуктов (1, с. 29-41)

Ценным научно-техническим изданием по истории нефтяной промышленности является работа инженера-технолога и предпринимателя В.И.Рагозина: «Нефть и нефтяная промышленность России». Работа состоит из 18-ти глав. Первая глава посвящена вопросу геологии нефти, условиям

её происхождения и образования. В работе отмечается нефть – маслянистая жидкость зелёно-бурого, черного цвета. Нефть легче воды потому очень подвижная с острым запахом. (6, с.1-2). Полемизируя с рядом исследователей В.Рагозин отрицает связь между водой и нефтью. (6, с.25-27, 29-31)

Вторая глава работы освещает сравнительные данные о залегании нефти в Бакинском нефтепромышленном районе и в США. Отмечается, что балаханская площадь, по своему положению среди других площадей Апшеронского полуострова, по количеству нефти, по продуктивности занимала ведущее положение. Источники нефти в Балаханы отмечает автор – являются и самые древние. В сравнении с пенсильванской нефтью бакинская нефть тяжелее и даёт при перегонке около 30% т.е. в 2 ½ раза меньше керосина. Бакинская нефть также тяжелее американской и по удельному весу... Кратко излагается наличие нефти в других местностях Кавказа и России в целом. (6, с. 43-44, 46-57)

Третья глава источника освещает историю возникновения нефтяной промышленности в США. Отмечается, что впервые нефть в Америке была обнаружена в штате Огайо, в 1814 г., а адвокатом Бисселем и профессором Силмиланом была организована в 1854 году первая нефтяная компания (Rock Oil Co) и проведены исследования по перегонке нефти. В 1859 году полковник Э. Дрейк, руководивший работами компании на местах, заложил первую буровую скважину. В главе даётся обзор геологических строений нефтяных площадей в Пенсильвании, Огайо, Западной Виргинии, Канаде, о количестве добываемой нефти (6, с. 59-66)

Главы 5 и 6 посвящены физическим свойствам нефти (цвет, удельный вес), дробной перегонке бакинской и американской нефти. Приводятся исследования нефти известных российских, европейских и американских учёных-химиков: В.Эйхлера, Э.Бейситена, Лисенко, С.Варрена. Клер-Девилья, Шорлемисера (6, с.105-108, 115-116)

Главы 7 и 8 освещают историю развития нефтяной промышленности до 1879 г. Приводятся сообщения путешественников об Азербайджане: Кемпфера, Гмелина, Лерха. Подробно освещается период нахождения нефтяных колодцев в откупном и казенном управлении с 1806-1872 гг., доходы, получаемые казной от нефтяных и соляных источников (6, с. 220-230).

В последней 18 главе работы В.Рагозин отмечает: «Дописывая книгу в Баку, я ещё более убедился, что здесь можно работать..., но двигать дело вперёд из бакинского захолустья невозможно». (6, с. 561) Здесь проявилась недалёковидность химика и предпринимателя. Спустя лишь 20 лет Баку превратился в крупный промышленный центр, в крупнейший нефтепромышленный район России.

Среди научных изданий по изучению бакинской нефтяной промышленности следует отметить труд известного российского учёного-химика Д.Менделеева

– «Бакинское нефтяное дело в 1886 году». Д.И.Менделеев четырежды побывал в Баку: в 1863,1878,1880 и 1886 гг. Основная цель этих поездок заключалась в изучении состояния нефтяной промышленности и разработке научно-исследовательских мероприятий, работ, направленных на её развитие. Среди затронутых в работе вопросов представляет интерес истощение нефти. Менделеев отмечает, что никакого истощения в Баку нет, т.к. истощение местности нефтью предполагает определённую её массу, находящуюся на определённой глубине и извлекаемую оттуда почти до конца. Вопрос об истощении был поднят противниками проведения нефтепровода. При этом они выдвигали 3 обстоятельства:

1) Ежегодное увеличение углубленности скважин и, в связи с этим ежегодное уменьшение добычи нефти.

2) Сокращение фонтанной нефти.

3) Многие из буровых скважин, долгое время изобиловавшие нефтью и дававшие её равномерно в течении многих лет за последнее время стали давать много меньше нефти, а некоторые совсем перестали давать.

Отвечая сторонникам позиции истощения Менделеев отмечает, что между тремя этими обстоятельствами и истощением нет никакой связи. Истощение предполагает уменьшение общего количества нефти добываемой на определенной местности. Этого основного признака истощения нефтяных местностей в Баку нет.

Добыча нефти ежегодно растёт. Нефтяные фонтаны зависят от давления газов, растворенных в нефти, а верхние нефтяные пласты не в состоянии удерживать в себе газов, составляющих основную причину образования фонтанов (3, с.13-46)

Ссылка на уменьшение количества фонтанов была опровергнута Менделеевым, которому удалось собрать сведения о 9 фонтанах. Буровые скважины будут давать нефть при правильном их обслуживании, при внимательном надзоре за обсадными трубами. Таким образом, заключает Менделеев – три основных признака истощения в Бакинском нефтепромышленном районе не являются доказательством и не могут служить аргументом истощения нефти (3, с.22-23,26).

В другой работе «Где строить нефтяные заводы», Д.Менделеев особо остановился на вопросе создания второго нефтяного центра – строительства нефтеперерабатывающих заводов на берегу Чёрного моря и в Центральной России и проведения Каспийско-Черноморского нефтепровода.

1.В Баку надо вести материалы и рабочую силу из центральных районов России.

2.Земельные участки для размещения заводов в Баку дороги;

3.Водный путь из Баку закрыт в течении полугода;

4. Потери от перевозки сырой нефти меньше, чем от перевозки целевых продуктов (2, с.1)

В сборнике «Монополистический капитал в нефтяной промышленности России». Т.1 (4) имеется документ (№ 15) – Записка Л.Нобеля министру государственных имуществ М.Островскому. В этом документе изложена позиция Нобеля и бакинских нефтепромышленников об отрицательных последствиях сооружения Каспийско-Черноморского нефтепровода и предложение проложить транскавказский керосинопровод:

1.Необходим ли нефтепровод? Нет, т. к. все нефтепродукты, которые сбываются на внешних рынках, могут быть свободно перевозимы Закавказской железной дорогой, если проложить через Сурамский перевал керосинопроводы.

2.Обойдётся ли перекачка по нефтепроводу дешевле перевозки по железной дороге? Нет, т.к. железная дорога в состоянии перевозить нефтепродукты по той же цене (11 коп. за пуд), по какой предполагается перекачивать сырую нефть по нефтепроводу.

3.Получат ли владельцы нефтяных земель какую-либо выгоду от прокладки нефтепровода? Нет, т.к. нефть нужна только для получения керосина, а т.к. нефтепровод не может увеличить потребности рынка, с избытком уже снабжаемого железной дорогой, то увеличение спроса произойти не может. Если же при устройстве заводов в Батуми будет выделяться 80% керосина из пуда нефти, то спрос на сырую нефть значительно сократится.

4. Может ли государство что-либо выиграть от нефтепровода? Нет, ибо, если за границу будет вывозиться сырая нефть беспошлинно, то вся выгода перейдёт иностранным компаниям, проложившим нефтепровод.

5.Выиграет ли государство что-либо, если в Батуми будут созданы нефтеперерабатывающие заводы? Нет, ибо предположить что батумские заводы будут выделять не 28, а 80% осветительных масел это фикция с экономической стороны. Все выгоды на стороне Баку, где имеется дешёвое топливо, между тем как одна доставка сырой нефти в Батум обойдётся в 11 коп. с пуда. Кроме того, Баку уже имеет развитую промышленность, а в Батуми такую придется создавать.

6.Возможно ли развить нефтеперерабатывающую промышленность в Батуми? Нет, т.к. ни один заводчик не будет основывать заводы в местности, где сырой материал обойдётся ему в 5 раз дороже, чем в Баку. Такие безумные эксперименты уже проводились в России на тех заводах, которые устраивались по совету Д. Менделеева...Все они разорились, в том числе и тот завод, который состоял под личным техническим и научным управлением Д.Менделеева. Не останавливаясь более подробно на всех пунктах записки приведём заключительный...

7.Получит ли государство какие-либо особые выгоды от сооружения нефтепровода? Нет, а отрицательные последствия следующие:

1.Масса акционеров нефтепровода будет разорена.

2.Железная дорога лишится доходов и потеряет тот капитал, который был затрачен на приобретение вагонов-цистерн

3.Все заводы, которые работали на внешние рынки, вынуждены будут закрыться.

4.Но если все же правительство выдаст концессию на нефтепровод, то при условии:

а) Без вывоза нефтяных остатков на внешние рынки;

б) При условии введения на бакинских заводах такого же способа выделки керосина, который будет применён в Батуми. Бакинским керосинозаводчикам разрешается устройство керосинопровода;

в) В случае открытия новых нефтяных месторождений между Баку и Батумом разрешается прокладка нефтепроводов по направлению к Чёрному или Каспийскому морям (4, с. 81-83, 85).

В письме Д.И.Менделееву Л.Нобель также обосновал необходимость строительства керосинопровода. Позиция Л.Нобеля была поддержана и первым съездом Бакинских нефтепромышленников (12, с. 201-202).

Ценным научно-техническим изданием по изучению вопросов развития нефтяной промышленности являются Труды Съезда бакинских нефтепромышленников. Труды издавались с 1885-1918 гг. По значимости освещенных в них вопросов Труды являются ценным источником. Это вопросы добычи, переработки и хранения нефти, выделения средств необходимых для поднятия технического уровня нефтяной отрасли, разработка нефтяных месторождений, проведение железных дорог, Каспийско-Черноморского керосинопровода, учреждение нефтяного банка для ссуд под нефтяные товары, вопросы здравоохранения и образования, благоустройства промыслов – снабжение водой промысловой площади и строительство дорог и их освещение, борьба с пожарами. В Трудах отражены вопросы научно-практического характера: сбор и исследование геологических пород и нефтяных пластов. Труды издавались раз в год. Если возникала необходимость срочного решения какого-либо вопроса, созывались экстренные съезды. Это – 6, 21, 24, 26, 35 Съезды. Так, труды 6 Съезда были посвящены разработке и принятию Правил перевозок нефтяных грузов по Закавказской железной дороге (16), труды 21 Съезда раскрывают вопрос о повышении нормы обложения нефти попудным сбором (8), труды 24 Съезда – об устройстве рабочих посёлков и изыскании средств для покрытия расходов общего фонда(9): труды 26 Съезда – о реорганизации деятельности Совета Съезда и изменении положения о Союзах, а также вопрос об отпуске лекарств из аптек по рецептам врачей Съезда (10).

Труды 35 Съезда – об обеспечении нефтяной промышленности железом и другими необходимыми материалами, а также вопросу – где строить посёлок для Биби-Эйбатского нефтяного района (14)

До седьмого съезда характер издания Трудов состоял в том, что во время работы Съезда издавались краткие протоколы заседаний и только после определенного времени появлялись подробные отчёты. Краткие протоколы не представляли полной картины всего того, что происходило на Съездах, отсюда и не ясность тех решений, который принимал Съезд. Труды появлялись со значительным опозданием, и они уже не представляли интереса. Поэтому Труды 7 съезда вышли уже через три дня по окончании Съезда с подробными отчётами о заседаниях и другими материалами по всем вопросам программы Съезда. (13) Уже в Труды восьмого съезда полностью вошли отчёты о заседаниях, которые печатались в ходе работы Съезда. Таким образом, Труды восьмого съезда бакинских нефтепромышленников состояли из 2-х частей. В первой части опубликованы подробные отчёты о заседаниях Съезда, во второй – доклады и другие документы, не вошедшие в текст отчётов о заседаниях. (7) На 11-ом съезде вновь был изменён характер издания трудов. Материалы, вошедшие в Труды 11 Съезда, состоят из двух отделов: в первом отделе помещены подробные отчёты о всех заседаниях съезда, во втором – доклады, записки и другие документы, с которыми знакомили членов Съезда, но не вошли в отчёты о его заседаниях. Из отмеченных в заседаниях Съезда отчётов в Труды одиннадцатого съезда не вошли:

1. Отчёт о деятельности Совета, избранного на 10 Съезде.
2. Отчёты врачей по больницам и амбулаториям Съезда.

Отчёт о деятельности Совета вышел отдельным изданием..., а отчёты врачей были изданы отдельным приложением(11).

При издании Трудов 16 Съезда вследствие их большого объёма, материал разделён был на две части и издан двумя отдельными томами. В первый том вошли подробные отчёты и протоколы заседаний Съезда и утверждённая Съездом смета разных органов Съезда: доклады, записки и т.д. Отчёты о 12, 16, 17 и 19 заседаниях съезда, на которых обсуждались вопросы: об условиях экспорта керосина за границу и о замене для некоторых арендаторов казённых участков попудной платы долевого, были изданы двумя отдельными брошюрами. Отчёт о деятельности Совета съезда, а также отчёты по больницам и амбулаториям съезда не вошли в Труды 16 Съезда, т.к. также были изданы отдельными книгами. (15)

Важным научным изданием по изучению истории и развитию нефтяной промышленности Азербайджана является журнал «Нефтяное дело». Решение об издании периодического органа принято было на 11 Съезде бакинских нефтепромышленников в 1897 г. В докладе по данному вопросу

отмечалось, что к сбору статистических материалов по всем отраслям нефтяной промышленности Совет съезда приступил ещё в 1889 г. Было создано Статистическое бюро, которое занялось сбором материалов и составлением ежемесячных статистических данных. В конце каждого года эти данные выходили в виде годовых обзоров бакинской нефтяной промышленности и являлись Приложением к отчёту Бакинского губернатора. Основываясь на материалах годовых обзоров, статистика выясняла её нужды и потребности. Издавались также Советом съезда ежемесячные сведения, вначале в газете «Каспий», а потом в отдельных изданиях, в которых кроме сведений о бакинской нефтяной промышленности публиковались сведения о нефтяной промышленности в Грозном и США. Но статистика, являясь важным материалом, освещает вопросы нефтяного дела односторонне, оставляя невыясненными многие другие вопросы развития нефтяной промышленности. Для всестороннего освещения всех вопросов развития данной отрасли необходим был периодический орган. Таким органом стал журнал «Нефтяное дело» (5, с. 135-137). Целью периодического издания было «служить интересам нефтяной промышленности как бакинской, так и грозненской и быть верным выразителем её нужд и потребностей» (5, с. 137). Программа периодического органа обширна и состоит из многочисленных разделов. Журнал «Нефтяное дело» начинается с раздела – Узаконения и распоряжения Правительства, где сообщается о мерах Правительства по всем земельно-нефтяным вопросам. Вопросы бурения, добычи нефти, переработка, вывоз и торговля нефтепродуктами отражены в разделе – Хроника. Бакинским нефтепромышленникам необходимо было быть в курсе развития нефтяного дела за рубежом, знания их сил и возможностей для успешной конкурентной борьбы на европейских рынках. В этой связи в программу включен был раздел – Нефть и её продукты за границей. В программе периодического органа имеется раздел – биржевые сведения, который освещает вопросы цен на нефтепродукты, состояние рынков, акции нефтепромышленных обществ и общие биржевые сведения.

В отдельный раздел программы выделена статистика, в которой представлены сведения о бакинской нефтяной промышленности: общая добыча, добыча крупных фирм, вывоз по месяцам, количество и стоимость вывоза на европейские рынки.

С целью ознакомления нефтепромышленников с достижениями нефтяной науки и техники как российской, так и иностранной в программу был включен раздел – Библиография, где представлены также рецензии о книгах и статьях по нефтяной промышленности.

В программе журнала имеется и Справочный отдел, в котором помещены объявления о подписке на научно-технические издания.

Журнал «Нефтяное дело» издавался с 1899-1920 гг. и выходил 2 раза в месяц.

Одним из основных научных изданий по истории нефтяной промышленности, всесторонне раскрывающий деятельность монополий в данной отрасли, является сборник документов и материалов – «Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883-1914 гг.». Сборник охватывает длительный период времени от утверждения господства крупного капитала в нефтяной промышленности и первых монополистических соглашений 80-х гг. XIX в. до 1914 г. – начала Первой мировой войны. Сборник состоит из 4-х разделов. Каждый раздел соответствует определенному периоду в развитии нефтяной промышленности. Первые два периода, охватывающие конец XIX – нач. XX в. – это время интенсивного развития капитализма, смены свободной конкуренции господством монополий, время бурной экспансии иностранного капитала.

Третий период охватывает 1904-1910 гг. период острой классовой борьбы бакинского пролетариата против царизма и капитала.

В четвёртый период (1910-1914) банковский капитал широко внедряется в нефтяную промышленность, происходит сращивание банковского и промышленного капитала, усиливается проникновение иностранного капитала. В этот же период происходит процесс так называемого «нефтяного голода», промышленность остро ощущает недостаток нефтяного топлива.

Сборник содержит обширный материал, среди которых договоры и картельные соглашения, закулисные сделки нефтяных фирм и банковского капитала, источники и размеры прибылей, многосторонние связи между отдельными группировками монополий, связи между ними и государственным аппаратом. (док. № 245, 260, 290, 291, 302, 303, 307). Перечисленные документы отражают процесс сращивания промышленного и банковского капитала и создания финансовой олигархии. Так, в док № 245 сообщается о продаже нефтепромышленным и торговым обществом «А.М.Манташев и К°» 22 тыс. акций Русско-Азиатскому и Петербургскому международному коммерческому банкам. Этот документ является яркой иллюстрацией данного процесса. Договор о купле-продаже на сумму 11 млн. руб. был подписан 16 августа 1912 г. (4, с: 535-536). О связи между отдельными нефтяными компаниями и государственным аппаратом свидетельствует док. № 260, в котором представители нефтяной компании обращаются к правительству с просьбой предоставить право принимать участие в других однородных предприятиях приобретением акций, паев, облигаций (4, с. 553-554).

Представляет интерес содержание док. № 266 – Докладная записка статского советника Н.С.Добровольского председателю Совета министров В.Н.Коковцеву о необходимости ограничения прав акционерных предприятий

скупать акции других однородных предприятий. В записке отмечается, что «такого рода договора и соглашения наносят ущерб развитию промышленности и народному хозяйству в целом. В этом случае компании вступают в сферу частной спекуляции, т.к. увеличение основных капиталов двух обществ путём скупки акций появляется капитал только для приобретения акций, т.е. появляются дополнительные финансы для биржевой спекуляции...Вновь образованный капитал идёт не на развитие промышленности, а поступает в биржевой оборот...» (4, с. 567)

Сборник содержит материал по вопросу проникновения иностранного капитала в нефтяную промышленность Азербайджана. (док. №№ 19, 53-56, 62-65, 67-68, 72-73). В конце XIX в. нефтяная промышленность оказалась безоружной перед натиском многочисленных иностранных компаний, добывавшихся различных концессий.

С приходом в министерство финансов С.Ю.Витте был взят курс на привлечение иностранных капиталов, с помощью которых планировалось осуществить программу экономических преобразований. Конец XIX в. отмечен интенсивным притоком иностранного капитала в Россию. Главным объектом его экспансии стала нефтяная промышленность. Если в целом общая сумма иностранных вкладов за период с 1894-1901 г. возросла в 4 раза, то в нефтяной промышленности за те же годы она увеличилась более чем в 30 раз – с 2,6 до 83,4 млн. руб. Отношение России к проникновению иностранных капиталов определялось рядом факторов:

1. Наряду с промышленными инвестициями эти планы предусматривали регулярное обращение за внешними займами на европейской бирже;

2. Интересы самодержавия требовали активного участия в мировой политике. Программа С.Витте была направлена на то, чтобы поддержать статус России как мировой державы. Собственных экономических сил, для этого не хватало. Нужны были инвестиции в виде внешних займов. Важнейшая роль в этом принадлежала банкам. Они выступали как в роли посредников, так и агентов министерства финансов (17, с. 45-47).

В начале 80-х гг. XIX в бакинскую нефтяную промышленность проникает французский, а в конце 90-х – английский капитал.

Российская государственная казна нуждалась в финансовых средствах, а за французскими и английскими фирмами стояли крупные банки Европы. Без иностранного кредита, внешних займов царское правительство уже не могло обходиться. Вот почему все попытки устранить иностранцев от проникновения в нефтяную промышленность закончились неудачей. Сборник содержит документ (№75) ярко иллюстрирующий позицию правительственных чиновников по вопросу об участии иностранного капитала в бакинской нефтяной промышленности.

В док. № 75 отмечается «...для улучшения торговли керосином на внешних рынках, ослабления и устранения конкурентов возможно лишь при затрате значительных капиталов, которых в России немного...Поэтому участие иностранцев в русской нефтяной промышленности является не только не вредным, но полезным и желательным» (4, с.229)

Такая позиция правительства дала возможность некоторым крупным иностранным компаниям легко обходить закон и утвердиться. Чаще всего они прибегали к созданию, с помощью различных посредников, предприятий «на русском уставе», что было не только проще в юридическом отношении, но и к тому же освобождало от крупной суммы налогов.

В 80-х гг. XIX в. наиболее серьёзным конкурентом Нобелевской компании становится Каспийско-Черноморское общество Ротшильдов. Владея большими финансовыми средствами Каспийско-Черноморское общество укрепляет свои позиции на внешних рынках и с помощью кредитов, подчинив десятки мелких фирм, завоевывает и внутренний рынок (4, с.11).

Многочисленные документы сборника (док. № 19, 54-56, 62-65, 67-68, 72-73) раскрывающие картину закулисных переговоров – это переписка между представителем фирмы Ротшильд и К^о Ж.Арона с директором Петербургского Международного коммерческого банка А.Ротштейном об организации, проекте. Устава и целях о-ва «Мазут». В начале Ротшильды попытались купить предприятия Г.З.Тагиева, но эта сделка не получилась о чём свидетельствует док. № 54. В декабря 1896 г. в письме А.Ротштейну Ж.Арон пишет: «Много говорят о проекте Тагиева, но люди, знающие характер этого человека, сомневаются в том, что он уступит своё предприятие даже за 4.5 млн. руб...Как бы там ни было – положение его прочно, великолепно и теперешние доходы значительны» (4, с.192) Из перечисленных выше документов наибольший интерес представляют док. № 67-68, раскрывающие картину закулисных сделок. В одном документе (№ 67) Ж. Арон обращается с просьбой к А.Ротштейну повлиять на С.Ю.Витте для ускорения утверждения Устава о-ва «Мазут» (4, с. 209). В другом – (док. 68) говорится о проекте организации двух нефтяных обществ, с целью обойти русское законодательство, запрещающее иностранцам образовывать нефтяные компании на Каспии используя подставные лица или о-ва. Чтобы обойти русское законодательство было образовано о-во «Поляк и К^о» (4, с. 210). Между торговым домом «Поляк и сыновья» и бакинским отделением «бр. Ротшильд» 25 июня 1897 г. было подписано соглашение, по которому фирма «Поляк и С^о» передают всё своё имущество, оцененное в 3 млн. руб. о-ву «Мазут» (док. № 62).

Таким образом, в последней четверти XIX в. начинают выходить научные и технические издания, посвященные развитию нефтяной промышленности. Первым научным изданием, в котором отражены вопросы развития нефтяной

промышленности является «Сборник сведений о Кавказе». Сборник содержит краткие сообщения о нефтяном промысле на Апшеронском полуострове и в ряде местностей Кавказского края.

В работе Рагозина В.И. «Нефть и нефтяная промышленность России» раскрываются вопросы развития данной отрасли промышленности, история её возникновения в Бакинском р-не, Европе и США, проводится сравнительный анализ нефтей в данных районах, исследования известных учёных-химиков России, Европы и США.

Если в работе Рагозина В.И. даётся общий обзор развития нефтяной промышленности, то работа Д.И.Менделеева «Бакинское нефтяное дело в 1886 г.» всесторонне отражает состояние нефтяной промышленности, научно-исследовательские мероприятия, работы направленные на её развитие. В данной работе Менделеев выдвинул программу всестороннего развития бакинской нефтяной промышленности.

Особое следует отметить «Труды Съезда бакинских нефтепромышленников». Вопросы, рассматриваемые на Съездах, вопросы представительной и хозяйственной деятельности, отраженные в трудах, свидетельствуют, что данное издание является важнейшим источником по вопросу развития нефтяной промышленности Азербайджана.

К числу изданий, являющихся ценным документальным источником, относится сборник документов и материалов «Монополистический капитал в нефтяной промышленности России». Многочисленные документы данного сборника, часть которых представлена в статье, ярко иллюстрируют деятельность монополий в ведущей отрасли экономики Азербайджана и Российской империи.

Источники и литература

1. Зейдлиц Н. Сборник сведений о Кавказе. Тифлис. 1872. Т.2
2. Менделеев Д.И. Где строить нефтяные заводы? Санкт - Петербург. 1881.
3. Менделеев Д.И. Бакинское нефтяное дело в 1886 г. Санкт-Петербург. 1886.
4. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883-1914 гг. Документы и материалы. Москва-Ленинград.1961.
5. «Нефтяное дело». 1899-1920 гг.
6. Рагозин В.И. Нефть и нефтяная промышленность России. Санкт-Петербург. 1884.
7. Труды восьмого съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1892. Предисловие. Баку. 1892.
8. Труды XXI экстренного съезда нефтепромышленников в гор. Баку.

- Баку. 1906. Программа занятий.
9. Труды XXIV экстренного съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1907. Программа занятий. Баку. 1907.
 10. Труды XXVI экстренного съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1908. Баку. 1908. Программа занятий.
 11. Труды одиннадцатого съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1897 г. Баку. 1897. Предисловие.
 12. Труды первого съезда бакинских нефтепромышленников 1884. Баку. 1885.
 13. Труды седьмого съезда нефтепромышленников в гор. Баку 1891. Баку. 1891. Предисловие.
 14. Труды XXXV экстренного съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1916 г. Баку. 1916. Программа занятий.
 15. Труды XVI съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1902 г. Баку. 1902. Предисловие.
 16. Труды шестого экстренного съезда нефтепромышленников в гор. Баку. 1890 г. Баку. 1890. Программа занятий.
 17. Фурсенко А.А. Нефтяные войны. Ленинград. 1985.

Məmməd Məmmədov

XIX əsrin son rübündə - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda neft sənayesinin inkişaf məsələlərini işıqlandıran elmi və texniki nəşrlər

Xülasə

Açar sözlər: *“Qafqaz haqqında məlumatlar toplusu”, “Rusiya nefti və neft sənayesi”, “1886-cı ildə Bakıda neft işi”, “Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayının Əsərləri”, Neft işi, “Rusiya neft sənayesində inhisarçı kapital*

Neft sənayesi inkişaf etdikcə XIX əsrin son rübündə bu mövzuya həsr olunan nəşrlər buraxılmağa başladı. Bu, elm xadimləri, mühəndislər, sahibkarlara məxsus statistika qurumlarının dərc etdiyi elmi, elmi-texniki məzmunlu, statistik sənəd səciyyəli ilk məxəzlərdən idi. Neft sənayesi məsələlərinin əks olunduğu ilk elmi nəşr “Qafqaz haqqında məlumatlar toplusu”dur. Həmin statistik qaynağın II cildinin ikinci hissəsində Abşeronda hələ 1594-cü ildə neftin çıxarılmasına dair məlumat verilir. Bu bölümdə Qafqazın neftli torpaqlarından da qısaca bəhs olunur.

Bakı rayonu, Avropa və ABŞ-da neftli layların dərinliyi, neft sənayesinin inkişafı məsələləri, habelə bu regionlarda neft çeşidlərini araşdıran rus, avropalı və amerikalı kimyaçı alimlərin tədqiqatları V.İ.Raqozinin “Rusiya nefti və neft sənayesi” adlı əsərində əksini tapdı.

D.İ.Mendelyevin “1886-cı ildə Bakıda neft işi” əsəri də dəyərli elmi araşdırmadır.

Burada alim neft hasilatının vəziyyətinə nəzər salmış, bu sahənin hərtərəfli inkişaf proqramını ortaya qoymuşdur.

"Bakı Neft Sənayeçiləri Qurultayının təmsilçilik və təsərrüfat fəaliyyətinin bir çox məsələlərinin əksini tapdığı "Əsərləri" də qiymətli qaynaqdır.

"Rusiyanın neft sənayesində inhisarçı kapital" əsəri əsasında yazılmış hazırkı məqalədə bu sahədə çalışan iri sahibkarların fəaliyyətini bariz əks etdirən sənədlərə istinad olunmuşdur.

Beləliklə, məqalədə istifadə olunan materiallar Azərbaycanda neft sənayesinin inkişafının araşdırılması məsələsində dəyərli elmi-texniki nəşrlərdir.

Mammad Mammadov

Scientific and technical publications covering the development of the oil industry in Azerbaijan in the last quarter of the 19th - early 20th centuries

Summary

Keywords: "Digest of information about the Caucasus", "Oil and oil industry of Russia", "Oil business in Baku in 1886", "Proceedings of the congress of Baku oil industrialists", oil business, "Monopoly investment in the Russian oil industry"

With the development of the oil industry, publications devoted to this topic began to be published from the last quarter of the 19th century. These scientific, scientific-technical, statistical and documentary publications are the first sources published by scientists, engineers, statisticians and entrepreneurial organizations. The first scientific publication, which reflects the important issues of the oil industry, is "Digest of information about the Caucasus". In the second section of the second volume of the mentioned statistical source, there is information about obtaining oil in Absheron as early as 1594. In this section, the oil fields of the Caucasus are also briefly discussed.

The development of the oil industry in Baku, Europe, and the United States, as well as the study of oil in these regions by Russian, American and European chemist-scientists, is reflected in V. I. Rogozin's work "Russian oil and oil industry".

D.I.Mendelev's "Oil business in Baku in 1886" is also a valuable scientific study. D.I.Mendelev explained the state of the oil industry and the program of its comprehensive development here.

"The proceedings of the Congress of Baku oil industrialists" are also one of the valuable sources. In the article written based on the materials of the source "Monopolistic investment in the oil industry of Russia", documents reflecting the circulation of large capital in the oil industry were used.

Thus, the materials that had been used in the article is a valuable scientific and technological source of information about Azerbaijan's oil industry development.

Гюнель Сулейманова*
**О некоторых аспектах деятельности армянской
фракции в Парламенте
Азербайджанской Республики (1919-1920)**

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: *стенографические отчеты, армянская фракция, 1919-1920, события в Гайбалыкенде, Аджикабульские события, территориальные притязания, «Дашнакцютун»*

Одним из важных мероприятий по формированию институциональных основ первой Азербайджанской Республики должен был стать созыв Учредительного собрания. Премьер-министр Фатали-хан Хойский, обратившись к Национальному Совету, просил его взять на себя миссию по подготовке созыва Учредительного собрания. 16 ноября 1918 г. Национальный Совет, «в связи с чрезвычайными обстоятельствами и невозможности в данной ситуации созвать Учредительное Собрание решил преобразовать себя в Парламент» (4, стр. 111). 19 ноября Национальный Совет широко обсудил данный вопрос. На этом заседании был принят закон об образовании Парламента. В Положении об организации Азербайджанского Парламента говорилось: «1. Азербайджанский Парламент состоит из 120 депутатов. 2. Азербайджанский Парламент до созыва Азербайджанского учредительного собрания состоит из выбранных по нижеследующей системе членов: а) выбранных по спискам четырех политических партий закавказскими мусульманами в Общероссийское учредительное собрание, участвовавших в Закавказском сейме по углубленному списку в качестве членов и составивших Азербайджанский национальный совет, 44 лиц. б) из представителей делегируемых компетентными национальными советами национальных меньшинств. 3. Члены, долженствующие пополнить состав Парламента будут кооптироваться по следующей про-

* Экскурсовод Отдела популяризации истории Азербайджана и организации экскурсий Национального музея истории Азербайджана; gunelsuleyman@gmail.com

порции, так как в центре нашего внимания участие армянских депутатов в Парламенте, остановимся на данном пункте «от национальностей, составляющих меньшинство: б) от армянского населения-21; по 8 от Гянджи и Шуши и 5 от Бакинского армянского национального комитета».(6, стр. 25-26). Таким образом, армянскому меньшинству в Парламенте было предоставлено 21 место, тогда как в Парламенте Араратской Республики было всего 3 азербайджанца (15), при численности мусульман в Араратской Республике в 122185 человек (9, стр.178).

Переговоры с Армянским Национальным советом взял на себя премьер-министр Фатали хан Хойский. Несмотря на заверение армянской стороны принять участие в работе Парламента, в течение 2-х месяцев они бойкотировали его (1, стр. 296), тем самым надеясь нарушить деятельность законодательного органа страны. Однако, осознав тщетность данных попыток, Армянский Национальный Совет и партия «Дашнакцутюн» все же направили своих представителей и были представлены в Парламенте двумя фракциями- «Дашнакцутюн» и «Армянской фракцией» (16, стр.66). Политические взгляды обеих фракций совпадали, особенно по вопросам территориальных притязаний к Азербайджанской Республике. Предоставив парламентские места ультранационалистической партии «Дашнакцутюн», запятнанной в крови азербайджанцев, Республика показала пример крайне толерантной политики в отношении национальных меньшинств, примеров которой трудно найти в практике мировой демократии. Из 21 места армяне заняли 13 (17, стр. 171). Наибольшей активностью в Парламенте отличались представители фракции «Дашнакцутюн» А.И. Малхазян, выступавший на многих заседаниях и от имени Армянской фракции, и непосредственно представитель Армянской фракции И. Ходжаев.

Правительственный орган печати газета «Азербайджан» на своих страницах подробно освещала работу Парламента Республики. Так, в номере 40 газеты от 1919 г. имеется статья некоего Наблюдателя, где мы встречаем сведения о начале работы армянских фракций в Парламенте : « Наконец, настало то время, когда армяне, граждане Азербайджана, нашли для себя удобным присутствовать в азербайджанском парламенте» (12, стр. 3).

Армянские фракции приняли участие в работе Парламента лишь 25 февраля 1919 г. На данном заседании А.И. Малхазян выступил со следующей декларацией: *«Мы, представители армянских национальных советов гг. Баку и Гянджи, вступая в высший законодательный орган Азербайджанской Республики, приветствуем вас, гг. депутаты, и в вашем лице приветствуем самоопределившийся тюркский народ. Мы вступаем в Парламент, воодушевленные искренним желанием работать на благо как тюркского, так и одинаково всех народов, находящихся в пределах Азербайджанской Республики. Для до-*

стижения этой цели мы считаем необходимым энергичное и неуклонное проведение в жизнь республики незыблемых основ правосознания и правопорядка при полном и безусловном равенстве перед законом всех граждан в пределах Азербайджанской Республики. Такой правопорядок мы мыслим не иначе, как предоставление всем национальным меньшинствам в пределах Азербайджанской Республики, наравне с тюркским народом, одинаковых прав на национально-культурное самоопределение» (6, стр. 203). Отметим, что декларированные армянским депутатом пожелания уже осуществлялись на практике в Азербайджане. Так, «Декларация независимости», провозглашенная 28 мая 1918 г., гарантировала равные гражданские и политические права в пределах Республики всем гражданам, независимо от вероисповедания и пола, что предоставляло широкий простор для их свободного развития. Данные положения Декларации претворялись в жизнь и Постановлением правительства от 7 сентября 1918 г. Данное постановление предусматривало, введение во всех средних и высших начальных училищах преподавания Закона Божьего для учащихся-немусульман, преподавания их родного языка, если учащихся-немусульман, в классе не менее 10. Причем, все расходы по преподаванию Закона Божьего для немусульман и инородных языков принимались на государственный счет (5, стр. 228). Если учесть, что численность армянского населения Азербайджанской Республики составляла 622006 человек (2, стр. 125), то становится очевидным, что они свободно пользовались возможностью преподавания родного языка среди армянских учащихся. Помимо этого в Баку действовали «Армянский ученический клуб» и «Армянский ученический союз «Шхта»» (3, стр. 5). Армянское представительство в Парламенте было представлено двумя фракциями. Таким образом, для армянского населения был предоставлен широкий простор для национально-культурного самоопределения.

Однако, как показала история, понятие национально-культурное самоопределение было развито армянской стороной до пределов сепаратизма, что видно из пункта декларации Армянской фракции о «мирном разрешении спорных вопросов, имеющихся у азербайджанского правительства с соседними республиками» (6, стр. 203). Красной нитью здесь проходит необоснованное требование армян к Карабаху: «к числу таких спорных вопросов мы относим и коренной вопрос о Карабахе». По этому вопросу между А.И. Малхазяном и лидером фракции “Мусават” М.Э. Расулзаде разгорелись острые дебаты. Ответ М.Э. Расулзаде не заставил себя ждать. Он резко прервал оратора: «это не спорный вопрос, он уже разрешен». Малхазян продолжил: «...на который одновременно претендует Армения и азербайджанское правительство и который, как и всякий спорный вопрос, при добром нашем желании, может быть разрешен, мы в том глубоко убеждены, вполне мирными средствами»

(6, стр. 205). Вопрос о Карабахе был разрешен еще 14 июня 1918 г. В Заявлении Мусульманского Национального Совета Азербайджана Армянскому Национальному Совету об отказе признать Карабах частью территории Армении говорилось : *«...на совместном заседании представителей Мусульманского и Армянского национальных советов в общих чертах достигнуто было словесное соглашение по вопросу о разграничении территории Азербайджана и Армении. Вопрос о Карабахе вовсе тогда не поднимался. Ныне Национальный совет Азербайджана, обсудив сделанное Армянским национальным советом новое предложение о Карабахе, категорически отклонил это предложение, находя, что всякие переговоры о границах территорий Азербайджана и Армении могут вестись лишь в пределах и на почве вышеуказанного соглашения»* (13, стр. 5). В заявлении дипломатического представителя Азербайджана в Грузии Мамед Юсиф Джафарова поверенному в делах Армении о принадлежности Карабаха Азербайджану от 11 сентября 1918 г. указывалось: *«...в означенном отношении взгляд на политическое положение Карабаха в корне противоречит точке зрения моего правительства, считающего Карабах бесспорной и неотъемлемой частью Азербайджана. Это точка зрения была принята в свое время и Армянской делегацией в Батуме»* (13, стр. 23). Как правильно подметил М.Э. Расулзаде, вопрос о Карабахе был разрешен задолго до составления декларации Армянской фракции. Резюмировал свое выступление Малхазян словами о том, что депутаты-армяне, вступая в Азербайджанский парламент, *«проникнутые чувством ответственности относительно предстоящих нам государственных задач и государственного строительства, с каким чувством мы вступили бы в Армянский парламент»*. Последующие события показали, что армянская фракция Парламента не всегда следовала декларируемым тезисам, особенно когда речь шла о территориальной целостности страны.

Армянские депутаты были представлены в большинстве комиссий Парламента: хозяйственной- Х. Амаспюр, законодательных предложений- А. Малхазян, аграрной- А. Малхазян, бюджетно-финансовой- С. Тагианосов, запросной- Е. Тагианосов, рабочей- П. Чубарян. (6, стр. 207)

Армянская фракция в лице А. Малхазяна была очень активна в составе комиссий. На заседании бюджетно-финансовой комиссии от 6 марта 1919 г. обсуждался законопроект, выработанный Министерством финансов, по вопросу об увеличении патентного сбора. В этом вопросе Армянская фракция поддержала требование беспартийных и Соцблока, предлагающих сначала определить *«проект нашей государственной росписи доходов и расходов»*, а затем уже определить, насколько должен быть увеличен патентный сбор. *Пока нет общего финансового проекта общей росписи доходов и расходов, представляющей картину финансового положения страны, нельзя судить о*

необходимости и целесообразности представляемых законопроектов финансового характера. Я не возражаю против законопроекта, но говорю по поводу законопроекта” (6, стр. 249-250). Трудно в этом вопросе не согласиться с мнением А. Малхазяна. Следующий этап прений был по поводу косвенного и подоходного налогообложения. По мнению фракции Соцблока, *«демократические государства всегда основывают доход государства на прогрессивном подоходном налоге. Правительство республики же стремится к косвенным налогам”*. Этому вопросу было посвящено и выступление министра финансов И. Н. Протасьева. А.И. Малхазян, выступивший от имени партии «Дашнакцутюн», выразил свое несогласие с министром финансов, указав на то, что *«принимаясь за составление нового бюджета, нужно принять в основу ту систему, которая признана лучшей и более совершенной - систему прямого подоходного обложения»*(6, стр. 254-255). Таким образом, мы видим достаточно активную позицию армянских фракций в Парламенте.

На этом же заседании глава правительства Ф. Хойский выступил с внеочередным сообщением, касающимся Горской Республики, сложившейся на Северном Кавказе ситуации в результате оккупации данной территории Добровольческой армией Деникина. Свое выступление премьер-министр резюмировал словами *«Азербайджан всеми своими силами и средствами будет помогать родственной ему республике в борьбе с силами, стремящимися к угнетению ее народов”* (6, стр. 259). Заявление Ф.Хойского поддержали все фракции Парламента единогласно. А. Малхазян в поддержку слов премьер-министра заявил: *«...момент призывает нас к объединению закавказской демократии во имя блага этой демократии, и к этому объединению мы должны стремиться»* (6, стр. 263).

Острый спор между А.И. Малхазяном и министром внутренних дел Халил беком Хасмамедовым возник на заседании Парламента от 3 апреля 1919 г. на почве законопроекта об увеличении содержания служащим и о введении некоторых должностей по ведомству Министерства внутренних дел. Свое выступление по данному вопросу Малхазян построил на якобы ущемлении прав национальных меньшинств и бездействии в этом сотрудников Министерства внутренних дел. Оратор перечислил факты о насилиях, якобы совершенных над армянами на ст. Аляты, Акстафа, Евлах, Кюрдамир и Аджикабул, когда представителями силовых структур Азербайджана были совершены противоправные действия в отношении армян. По сведениям Малхазяна в Нухинском районе *«до сего времени сотни женщин и мужчин армян находятся в плену у населения, для армян нет свободы передвижения, и дороги для них закрыты»*. (6, стр. 325). На чем основывались сведения Малхазяна, он не уточнил. *«По поводу событий в Аджикабуле фракцией Парламента было сообщено и военному министру, и министру внутренних дел: военному, ибо в ограблениях*

принимали участие и аскеры. Кроме того, министру внутренних дел было сообщено о провокациях в Гянджинском районе, о которых неоднократно писалось в газетах и что стало уже общеизвестным фактом» (6, стр. 326). По словам Малхазяна, если «...военный министр, сам не дожидаясь ответа и узнав из газет о событиях, принял все меры для обнаружения виновных и пресечения подобных преступлений», то министр внутренних дел «по первому вопросу об ограблениях он, прежде всего, делает отвод, заявляя, что деяние происходило в полосе отчуждения, а по второму вопросу сообщает, что так как у него нет сведений об этих явлениях, то он запросит о них гянджинского губернатора» (6, стр. 326). А.Малхазян был прав, как только военный министр Самед бек Мехмандаров узнал о случившемся, им немедленно были предприняты меры по расследованию данных событий. В своем выступлении в Парламенте по поводу аджикабульских событий, С.б.Мехмандаров дал краткие сведения, по поводу следствия произведенного им по данному факту. К следствию был привлечен командир полка, стоявшего в Аджикабуле, полковник Мамедов, а также комендант станции есаул Соколов. Оба не подтвердили факта насильственных действий в отношении пассажиров армян (11, стр. 4). Своим выступлением, построенном на противопоставлении работ Военного Министерства и Министерства внутренних дел А.Малхазян не забывает вбить клин между этими двумя ведомствами. Ответ Х. б. Хасмамедова по сути вопроса был кратким, но исчерпывающим - «в каждом государстве, тем более в республиканском, взгляд на всех его граждан должен быть одинаков. И у нас вы знаете, что национальные меньшинства совершенно равноправны со всеми остальными гражданами Азербайджана. Правда, бывают случаи, подобные тем, которые приводил оратор, как, например, случай в Алятах, но это есть не более, как преступление. Для пресечения их и наказания виновных принимаются все меры, виновные передаются следственным властям, но подобные случаи преступлений имеют место не только у нас в новообразовавшейся республике, но и в больших организованных вполне государствах. Безусловно, борьба с этими преступлениями должна вестись, и она ведется, все свои силы мы направили на эту борьбу» (6, стр. 326). Как видно из выступления Малхазяна, суть вопроса о повышении заработной платы сотрудникам МВД осталась в стороне, на переднем плане оказался вопрос о якобы притеснении армянского национального меньшинства. Ответ министра расставил все точки над “i”, и в итоге партия проголосовала против законопроекта.

В выступлении Ф.Х. Хойского от 8 января 1919 г. имеются сведения об аджикабульских событиях, упомянутых Малхазяном - якобы о расстреле азербайджанскими аскерами 13 армян. Байка, пущенная армянами, разлетелась в газетах и имела большой резонанс. Однако, в результате следствия было установлено, что обвинения в адрес азербайджанских аскеров были беспочвенны.

Хойский говорил: *«Передо мной протоколы дознаний, из коих вы можете усмотреть, что как в первом, так и во втором случае, протоколы подписаны не одними только мусульманами, а и другими национальностями, что все это ложно. И вот результат ложных сообщений в газетах и ложного сообщения Григорьянца. Если бы подобный случай имел место в Аджикабуле, то, поверьте, было бы выяснено, ибо скрыть убийство 13 человек невозможно. Надо полагать, что злонамеренные лица распускают ложные слухи, чтобы оставить какое-либо пятно на правительстве Азербайджана. Наше правительство преследует всякое преступление, от кого бы оно не исходило»* (6, стр. 111). Как видно из вышесказанного, принцип равноправия всех национальностей перед законом, декларированный правительством Республики, не остался на бумаге, а активно претворялся в жизнь, и правительство незамедлительно реагировало на жалобы всех граждан. Поэтому выступление А. Малхазяна можно охарактеризовать, как попытку «мутить воду в стакане воды».

Заседание Парламента от 28 мая 1919 г. совпало с годовщиной независимости Республики. Историческое заседание открылось приветственной речью заместителя председателя Парламента Гасан бека Агаева. С торжественными речами выступили М.Э. Расулзаде, Ю. Ахмедов, М. Н. Виноградов и А.И. Малхазян. В своей речи, посвященной этому торжественному событию, Малхазян говорил : *«Прошел уже год, когда после тяжелых кровавых жертв, принесенных русской революцией, давшей вместе с тем и высокие прекрасные лозунги как национальное самоопределение, свободу, так и национальную независимость, мы сегодня, здесь, в торжественной обстановке празднуем годовщину независимости Азербайджана»* (6, стр. 428). Не забыл дополнить Малхазян свое выступление и «ложкой дегтя»: *«Прошел год (быть может, пройдут еще годы) мучительной борьбы, год, когда, казалось, надо было стереть все острые углы, между тем, еще много острых углов осталось, за которые нам еще придется бороться»* (6, стр. 428). Следует отметить, что если азербайджанская сторона всячески пыталась обойти «острые углы» как в политических, так и в культурных вопросах, с армянской стороны мы видим совершенно другое: *это и подстрекательская деятельность армян в Карабахе, и многочисленные сведения о том, что*

«какие-то армянские деятели и в том числе некто Амазасп производят запись армянского населения, способного носить оружие, группируют, вооружают и организуют их, создавая также воинские силы» (7, стр. 2). Таким образом, занимались откровенно подрывной деятельностью против государства.

На заседании Парламента от 16 июня 1919 г. развернулись острые дебаты вокруг обысков, произведенных полицией в армянской церкви Св. Григория Просветителя. По этому поводу выступил представитель «Дашнактуцюн»

А. Малхазян, обвинивший правительство в незаконности данных действий, в отсутствии ордера: «...выдуманные результаты обыска не могут принести пользы стране в теперешних тяжелых условиях, когда все граждане должны жить чувством единства» (6, стр. 460). Этим обыском, по мнению армянских представителей, Правительство задело религиозные чувства армян. Премьер-министр Насиб бек Усуббеков незамедлительно ответил на обвинения армянской стороны: «...я должен категорически отрицать, что в произведенном обыске было желание задеть религиозные чувства армян. Администрацией было получено сведение о том, что там имеется военное снаряжение и какие-то документы. Произведенный обыск отчасти подтвердил это, и не вина администрации, если склады церкви превращаются в склад под архив Бичераховского отряда. Таким образом, оскорбителями религиозных чувств являются не те, которые производят обыски на складах, а те лица, кои нашли возможным устраивать склады под разные товары, и в том числе под архив Бичераховского отряда, в ограде церкви» (6, стр. 461). Правительство гарантировало, что в случае нарушения каких-либо процессуальных норм, при проведении обыска виновные будут наказаны. В результате обыска были обнаружены *«телефонные и телеграфные аппараты с принадлежностями к ним, полевой телефон, много лазаретного имущества и др.»* (6, стр. 461). Обнаруженные улики уже давали правительству повод к подозрениям, особенно учитывая историю подрывной деятельности армянской церкви на протяжении истории. Русские кавказоведы XX века в своих трудах подчеркивали особую роль Эчмиадзинской церкви в истории армян. Так, В. Л. Величко писал, *«что после утраты армянами в IV веке в Малой Азии собственного государства над ними, как власть, воцарилась церковь во главе с католико-сом»* (8, стр. 75). Именно на начало XX века приходится пик армянского национал-экстремизма, главной причиной которого, несомненно, стал закон от 12 июня 1903 г. о секуляризации имущества армянской церкви (10, стр. 63), что явилось основной причиной расширения армянского терроризма и нарастания анти-тюркских и анти-мусульманских настроений в регионе. Армянская церковь выступила идейным вдохновителем резни мусульман в 1905 -1906 гг.

Несмотря на всеобъемлющий ответ премьер-министра, армянская фракция и «Дашнакцутюн» добились обсуждения данного вопроса на очередном заседании парламента. На этот раз кроме А. Малхазяна выступили А. И. Папян, П.Х. Чубарян, Е.Ф. Тагианосов. Премьер-министр, сославшись на то, что на прошлом заседании им были даны исчерпывающие объяснения по этому вопросу, ограничился ответами исключительно по поводу выдачи ордера на обыск и обнаружение оружия, вновь заявив, что виновные в каком-либо нарушении будут незамедлительно наказаны. Выступление Е. Ф. Тагианосова носило явно провокационный характер, и это подчеркивали мусульманские

депутаты. Основной тезис выступления Е.Ф. Тагианосова основывался на ущемлении прав армянского населения - *«в этом обыске - не в самом обыске, а в обстоятельствах, сопровождающих этот обыск, мы усматриваем определенное умонастроение к известной категории населения, и вот, мне кажется, что долг власти вести всемерно борьбу против этого настроения, заключающегося в том, что по отношению к известной части населения можно допустить много, чего нельзя допустить по отношению к другой части населения...»* (6, стр. 481). М.Векилов, А.Б. Пепинов выразили свое недовольство выступавшему оратору, категорически отвергая его тезис о неравном положении армян по сравнению с представителями других национальностей. Ведь если следовать логике Тагианосова, Парламент мог бы ограничиться прениями А. Малхазяна и Н. б. Усуббекова и закрыть на этом вопрос. Однако правительство идет навстречу своим гражданам и на двух заседаниях широко обсуждает данный вопрос, давая возможность всем предствителям армянских фракций свободно выразить свое мнение, тем самым подчеркивая равенство прав всех граждан Республики.

Попытки представителей Армянской фракции и «Дашнактуцюн» обвинить правительство Республики в предвзятом отношении к армянскому национальному меньшинству проявили себя и на заседаниях от 7 и 8 июля 1919 г., когда обсуждались события в Карабахе. С докладом выступил представитель фракции «Иттихад» Кара бек Карабеков, вкратце охарактеризовавший ситуацию в Карабахе после образования там генерал-губернаторства, а также деятельность Армянского Национального Совета, не признававшего власть губернатора. По этой причине в регионе сложилась довольно непростая ситуация: фактически на территории Карабаха возникло двоевластие. Жители армянских сел, расположенных вдоль дороги Евлах-Шуша, подвергали постоянному обстрелу шоссе, грабя и убивая жителей. Мусульманское население жило в постоянном страхе за свою жизнь. По традиции с конца мая начиналась кочевка, и, учитывая сложившуюся ситуацию, генерал-губернатор усилил посты в местности Уч-Мых с целью обезопасить этот процесс. Армянской стороной данный шаг был расценен как повод к открытой конфронтации, что привело к перестрелкам. 5-го числа к 12 часам дня произошло нападение на армянское с.Кайбаликенд (6, стр. 497). Начались прения. Представители армян в лице Чубаряна и Ходжаева настаивали на том, что генерал-губернатор заранее спланировал эти действия. Парировавший представителям армян Шафи бек Рустамбеков заявил: *«Это — обвинительный акт против генерал-губернатора, и главные его основы заключаются в том, что события в Карабахе были подготовлены генерал-губернатором, и что во время этих событий было со стороны власти бездействие и попустительство. Как подтверждение этого указывалось, что зачем понадобилось генерал-губернато-*

ру поставить пост на позиции Уч-Мых? Как известно, Шуша представляет собой два вооруженных лагеря, в одном существует власть, в другом, даже по показаниям самих армян, не было никакой власти: там хозяйничали какие-то банды, население было терроризировано. И генерал-губернатор, и английское командование считали такое положение недопустимым и признавали необходимым распространение власти генерал-губернатора и на армянскую часть. В день событий все шоссе от Агдама до Шуши было заполнено кочевниками, и почти все достояние мусульман Карабаха было на дороге. Показаниями доказывается, что не раз эта дорога обстреливалась из армянских селений. Это доказывает с несомненностью, что генерал-губернатор не мог и не имел никаких агрессивных намерений против армян». Чубарян, не соглашаясь с Рустамбековым, заявил: «Все эти события убеждают нас, что одна часть населения ее пользуется в отношении другой части преимуществами и может безнаказанно делать все» (6, стр. 503).

В своих выступлениях армянские представители умело умалчивали о роли Армянского Национального Совета в данных событиях. С момента своего образования Совет выступал в Карабахе дестабилизирующим элементом, подрывная деятельность которого в Шуше и Зангезуре создавала крайне негативное отношение к власти генерал-губернатора и азербайджанской государственности в целом.

По данному вопросу выступил также премьер-министр Н.б.Усуббеков: *«Тот, кто хотел этих событий, должен считаться изменником, потому что они были направлены во вред всему азербайджанскому делу. Погром в пределах Азербайджана -это гибель его. Устраивать погром может только тот, кто заинтересован в гибели Азербайджана»* (6, стр. 535). Что может быть красноречивей данных слов?!

По случаю составления нового кабинета 22 декабря 1919 г. премьер-министр Н. б. Усуббеков выступил в Парламенте, зачитав правительственную декларацию, в которой особое место занимал вопрос о национальных меньшинствах: *«Во многих частях мира есть национальности, оставшиеся в меньшинстве. Вопрос о признании прав национальных меньшинств обсуждается в программах и в речах, но, к сожалению, на деле разрешение очень неудовлетворительно. Азербайджанский народ без колебания признал это естественное право своих сограждан армян в Карабахе. Несмотря на пожары и погромы, происходящие все время, перед событиями в Сурмало, Ново-Баязете и Эчмиадзине, он не отрекся от данного слова. Сейчас наши сограждане, живущие в Карабахе армяне, принимают участие в делах местного управления, заняты открытием и увеличением школ, и улучшением дела просвещения вообще. Для этой цели правительство по мере надобности, расходует миллионы денег и впредь, не будет отказывать им в этом»* (6, стр. 809).

Несмотря на столь демократическую программу в отношении армянского национального меньшинства, лидер фракции «Дашнактуцюн» Аршак Малхазян выступил с заявлением о неоказании его фракцией доверия новому правительству. По словам Малхазяна, Правительство страны не считает армянское население равноправным. Хотя, как мы видим из приведенного выше пункта декларации, это было вовсе не голословное заявление и сам факт представительства ультранационалистической партии «Дашнактуцюн», причастной к резне мусульманского населения 1905 -1906 гг. и мартовскому геноциду 1918 г., в Парламенте страны говорит о крайне либеральной политике правительства.

Представитель фракции «Мусават» М.Э.Расулзаде столь неконструктивную позицию Малхазяна объяснял тем, что его фракция не вошла в новый кабинет, отсюда и столь негативное отношение к новому правительству - *«Вполне понятно, что, оставаясь вне правительства, армянские депутаты должны были перейти в оппозицию. Но мотивировать такую позицию одним тем, что им не досталось портфеля, не совсем удобно. Надо было своему отрицательному выступлению придать более серьезный характер и более идейную окраску. Надо было придаться к декларации и извлечь оттуда такое ужасное обвинение, как объявление армян вне закона»* (6, стр. 828). Далее со слов Расулзаде мы узнаем о закулисных интригах Малхазяна, об условиях, предъявленных партией «Дашнактуцюн» Правительству, лишь после выполнения, которых она согласилась бы войти в новый кабинет. Условия сводились к следующему - официальному признанию главой Правительства гонений на армянское население и отсутствия поддержки Правительства армянскому национальному меньшинству, а также о предоставлении мест во всех областях государственного управления пропорционально численности армян. Условия были далеки от реальности и вполне естественно, что Правительством были отвергнуты.

На заседании, состоявшемся 9 марта 1920г., обсуждались телеграммы правительству от мусульманского населения Карсской области с просьбой оказать им помощь и защиту от поголовного истребления от рук армянских вооруженных отрядов. Армянское правительство осуществляло в отношении мусульман этой области ту же политику, что и на территории Эриванского уезда, а именно сжигало мусульманские селения и подвергало население истреблению. Правительство Араратской Республики эти факты отрицало. Выступая на заседании Парламента, Н.б.Усуббеков обратился к армянам в лице армянских депутатов со словами: *«Все граждане Азербайджана, без различия национальности, будут протестовать против насилий армянского правительства и надеюсь, что наши сограждане-армяне не останутся безучастными к положению мусульман в Армении. В этом вопросе мы ждем первого голоса со стороны армянского народа»* (6, стр. 926).

После выступления премьер-министра началось обсуждение данного вопроса. Первым выступил М.Э. Расулзаде. Читая стенографические отчеты выступления М.Э. Расулзаде, создается впечатление, что оратор говорит о событиях, происходящих в современный период, а не больше ста лет тому назад: *«Армянское правительство привыкло обрабатывать европейское общественное мнение в свою пользу, когда какой-нибудь Кейбаликенд случайно подвергается несчастью, то вокруг этого поднимается невероятный шум и дружный вопль всего армянского народа. Этот вопль передается по всему свету, ища поддержки Европы. Когда же целые области подвергаются бесчеловечному уничтожению и армянскими регулярными войсками совершается беспощадное истребление мусульман, разрушается до 40 селений, передается огню и мечу все их имущество, тысячами убиваются женщины, дети и старики, то об этом никто не знает и не хочет знать, а армянское правительство называет эти ужасы «изгнанием пришлых элементов и провокаторов». Нет, это не «поимка провокаторов», а организованное истребление мусульман названной области»* (6, стр. 927)

Азербайджанский народ спустя годы после этого выступления М.Э. Расулзаде вновь ощутил, как умело армянское лобби манипулирует общественным мнением на Западе. Во время заранее спланированных сумгаитских погромов 1988 г. азербайджанцы были представлены мировой общественности, как головорезы и армянофобы. Зато одно из самых жестоких преступлений против человечности - геноцид азербайджанцев в Ходжалы в 1992 г. не получил должной оценки со стороны мировой общественности благодаря искусности пресловутого армянского лобби. Под давлением последнего в США в 1992 г. была принята 907-я поправка к «Акту в поддержку свободы». Согласно 907-й поправке, США запрещалось оказывать помощь официальным структурам Азербайджана. Страна была представлена стороной, которая «держит в блокаде Армению, с которой находится в конфликте, и применяет насилие в отношении нагорнокарабахских армян» (14). Таким образом, Азербайджан, будучи потерпевшей стороной, изображался, чуть ли не страной-агрессором.

После выступления М.Э. Расулзаде слово взял представитель от Армянской фракции И.Н.Ходжаев. Прикрываясь миролюбивой маской, он говорил о необходимости мирного проживания народов Закавказья, одобрял шаги Правительства, намеренного отправить на места происшествий международную комиссию. Это было последнее заседание, в котором принимали участие представители Армянской фракции. К сожалению, стенографические отчеты последнего заседания Парламента от 28 апреля 1920 г. не сохранились и невозможно сказать, как отреагировали представители армян на ультиматум Правительству о сдаче власти.

В стенографических отчетах Парламента Азербайджанской Республики, как в зеркале, отразилось отношение армянского национального меньшинства к Правительству Азербайджана и к самой Республике в целом. Если при обсуждении экономических программ мы видим некоторую лояльную позицию армянских представителей, предложение действенных мер по преодолению кризиса в некоторых отраслях экономики, то при обсуждении политических вопросов, связанных с территориальной целостностью страны, налицо диаметрально противоположная позиция. В дальнейшем именно деструктивная позиция армянского национального меньшинства и приведет к мятежу в Карабахе. Часть войск, охранявших северные рубежи страны, будет переброшена на подавление мятежа армян, что в итоге сыграет роковую роль и облегчит интервенцию XI Красной Армии.

Источники и литература:

1. Rüstəmovə-Tohidi S. Müstəqilliyin çətin yolu. Bakı, 2019.
2. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 2011.
3. Азербайджан №79, 16 (3) апреля, 1919 г.
4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Баку, 1998.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку, 1998.
6. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Стенографические отчеты. Баку, 1998.
7. В Азербайджанском парламенте // Азербайджан №40, 25 (9) февраля, 1919.
8. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Санкт-Петербург, 1904.
9. Григорян Г. Статистическая картина населения Республики Армения в 1919 г. // Вестник архивов Армении, №2 (106), Ереван, 2005.
10. Джаббаров Ф. Национальная политика Российской империи в Северном Азербайджане и массовая резня в 1905-1906 гг. / Диссертация на соискание ученой степени доктора наук. Баку, 2022.
11. К происшествиям на железной дороге // Азербайджан, №61, 23 (10) марта, 1919.
12. Наблюдатель. Парламентские впечатления // Азербайджан, №40, 25 (9) февраля, 1919г.
13. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сб. документов и материалов под ред. В.А. Микаелян. Ереван, 1992.

14. Общая историческая справка о 907-й поправке к «Акту в поддержку свободы» конгресса США и о деятельности Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в связи с ее ликвидацией [электронный ресурс] <https://lib.aliyev-heritage.org/ru/3711428.html>
15. Республика Армении (Первая Республика) [электронный ресурс] <http://genocide.ru/enc/republice-arm.htm>
16. Тагирзаде А, Ахмед Д. Азербайджанская Республика (1918-1920). Баку, 2018.
17. Parliament of Azerbaijan Democratic Republic // Diplomatiya aləmi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, N 48, 2018.

Günəl Süleymanova

Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentində erməni fraksiyasının fəaliyyətinin bəzi aspektləri haqqında (1919-1920)

Xülasə

Açar sözlər: *stenoqrafik hesabatlar, erməni fraksiyası, 1919-1920, Qayıbali hadisələri, Hacıqabul hadisələri, ərəzi iddiaları, "Daşnaksutyun"*

1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Parlamentinin formalaşdırılması zamanı ölkədə yaşayan bütün xalqların vətəndaş və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi məqsədilə milli azlıqların hər birinə qanunvericilik orqanında təmsil olunma imkanı verildi. Bunun nəticəsində Azərbaycanda yaşayan erməni milli azlığı Parlamentdə 21 yer qazanmış və burada iki fraksiya ilə təmsil olunmuşdur. Erməni deputatları qanunverici orqanın tribunasından istifadə edərək, dəfələrlə əsassız olaraq ölkə hökumətini erməni milli azlığının hüquq və azadlıqlarının pozulmasında ittiham etmiş, Azərbaycan Respublikasına qarşı ərəzi iddiaları ilə çıxışlar etmişlər. Dövrün ilk mənbələrinə əsasən hazırlanmış məqalədə erməni deputatlarının Azərbaycan Parlamentində fəaliyyətinə dair yeni maraqlı faktlar ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Gunel Suleymanova

On some aspects of the activities of the Armenian faction in the Parliament of the Republic of Azerbaijan (1919-1920)

Summary

Keywords: *stenographic reports, Armenian faction, 1919-1920, Khaibalikend incident, Hajigabul incident, territorial claims, "Dashnaktsutun»*

During the formation of the Parliament of Azerbaijan, which started functioning on December 7, 1918, each of the national minorities was given the opportunity to be represented in the legislative body in order to ensure the civil and political rights of all peoples living in the country. As a result, the Armenian national minority living in Azerbaijan won 21 seats in the Parliament and was represented by two factions. Using the tribune of the legislative body, the Armenian deputies repeatedly accused the country's government of violating the rights and freedoms of the Armenian national minority and made speeches with territorial claims against the Republic of Azerbaijan. In the article prepared based on the first sources of the period, new interesting facts about the activities of Armenian deputies in the Parliament of Azerbaijan were brought into scientific circulation for the first time.

Ильгар Нифталиев *

**Некоторые малоизученные страницы в истории
формирования азербайджанских национальных дивизий в
годы советско-германской войны 1941-1945 годов**

УОТ 94 (479.24)

Ключевые слова: *война, дивизии, фронт, Красная Армия, солдаты, офицеры*

Сегодня в азербайджанской историографии советско-германской войны 1941-1945 годов есть острая потребность пересмотра и новой интерпретации тем, о которых казалось достаточно сказано и написано в советский период. К числу таких тем относится история формирования азербайджанских национальных дивизий, в которых немало «белых пятен».

После советизации Азербайджана 29 апреля 1920 года Революционный Комитет Азербайджанской ССР постановил: «Части национальной армии в оперативном отношении подчинить командующему XI Советской Армии. Реввоенсовету XI-ой армии и Военно-морскому комиссару поручается реорганизовать азербайджанскую армию, переформировав ее на основах рабоче-крестьянской Красной Армии в соответствующей численному составу части, сохранив название «азербайджанских». [9, с.482] Согласно постановлению Ревкома Азербайджанской ССР от 28 марта 1921 года Азербайджанская Красная Армия считалась самостоятельной организацией, управление которой целиком передавалась в руки наркома военно-морских сил республики, а в оперативном отношении подчинялась главному командованию РСФСР. [1, с.210-211] До образования СССР в 1922 году в правительстве Азербайджанской ССР имелась должность народного комиссара военно-морских сил, который в основном отвечал за вопросы призыва и мобилизации, а сохранение в название армии аббревиатуры «азербайджанской» должно было

*Исполнительный директор Института истории им. А.А. Бакиханова НАНА, доктор исторических наук, доцент; ilg4352@yandex.ru

демонстрировать, хоть и формально, видимость независимости республики. После образования СССР должность наркома военно-морских сил была трансформирована в должность военного комиссара республики, который также отвечал за вопросы призыва и мобилизации.

В 1920-1938 гг. Рабоче-Крестьянская Красная Армия формировалась по национально-территориальному принципу. Уроженцы каждой из союзных республик проходили военную службу у себя в составе национально-территориальных стрелковых дивизий. Азербайджанцы, призываемые в ряды вооруженных сил, служили главным образом в составе Азербайджанской 77-й горно-стрелковой дивизии им. Орджоникидзе, расквартированной в республике. Хотя дивизия была горно-стрелковой, однако служба её проходила в основном в равнинной местности. Командующие дивизии комбриг Джамшид Нахичеванский (1921-1931) и комдив Гамбай Везиров (1931-1937) стали жертвами сталинских репрессий. В ходе репрессий было уволено из дивизии не менее 107 человек, что составило 26,5% от её списочного начсостава. Данные лица были обвинены в участии в «азербайджанской национальной партии». Из них было арестовано 63 человека, при этом потеряно безвозвратно для армии (расстреляны, погибли в местах лишения свободы, приговорены и отбывали длительные сроки заключения) 55 человек, т.е. 13,6% списочного начсостава дивизии на 1937 год. [14, с.173-174] В целом, 77-я Азербайджанская горно-стрелковая дивизия за 1937-1938 гг. потеряла командира дивизии, 25 штабных работников дивизионного звена, 3-х командиров полков, 32 штабных работника полкового звена, 3-х командиров батальонов (дивизионов), 13 командиров рот (батарей) из числа национальных кадров. [14, с.194]

После ареста Г.Везирова дивизией руководил Владимир Зюванов (Г.Гейбатов). На заседании Военного совета при Наркоме обороны СССР 21 ноября 1937 года ему дается следующая характеристика: «У нас командует Азербайджанской дивизией майор. Он до этого времени не командовал ни полком, ни батальоном и в течение последних шести лет являлся преподавателем военного училища. Уровень командной подготовки в дивизии был настолько низок, что приходится для оказания помощи прикомандировывать к ним опытных старших командиров. К Азербайджанской дивизии прикрепили комдива Зусмановича». [12, с.74]

В условиях поиска везде врагов народа накануне большой войны у кремлевского руководства имелось определенное недоверие к национальным дивизиям, дислоцированным особенно в мусульманских республиках. Наиболее ярко данное опасение находит отражение в шифротелеграмме секретаря ЦК ВКП(б) А.Андреева И. Сталину от 3 октября 1937 года о необходимости перевода национальных воинских частей из Узбекистана, Таджикистана в Европейскую часть СССР. Причиной тому, по мнению Андреева, было разоблаче-

ние среди командного и политсостава участников антисоветских организаций, а также попытки из Афганистана, Ирана и Турции вести в них враждебную работу. На телеграмме стояла резолюция Сталина: «Хорошо бы оставить в Ташкенте и Сталинабаде русские части, а национальные, прочистив предварительно, перевести в другие ближайшие места». [18, с.296]

Видимо, данная телеграмма А.Андреева сыграла определенную роль в том, что уже через несколько дней И.Сталин, в своем выступлении на Пленуме ЦК ВКП(б) 12 октября 1937 года, высказал мнение, которое стало определяющим в вопросе перехода от прежнего национально-территориального принципа формирования армии к единому общенациональному порядку прохождения военной службы. И.Сталин отмечал : « Но мы стали перед вопросом о том, что призываемые в армию, например в Узбекистане, в Казахстане, в Армении, в Грузии, в Азербайджане, не владеют русским языком. При таком положении приходится их оставлять на месте, и тогда наши дивизии и бригады превращаются в территориальные. Это не армия. Мы не так смотрим на армию. Мы считаем, что каждая боевая единица –состоит ли она из полка, из бригады, или из дивизии –она должна быть не местной армией, а армией всего Союза, составлять часть всей армии нашего Союза. Её можно передвигать и нужно передвигать в разные районы». [18, с.298]

В результате, специальным постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 7 марта 1938 года «О национальных частях и формированиях РККА» были упразднены все национальные формирования, введён единый общенациональный порядок прохождения воинской службы (причем вне места жительства призывника) для представителей всех национальностей государства. В постановление особо отмечались недостатки национально-территориального формирований: «1) все еще имеющиеся различия культурных и бытовых условий отдельных национальных республик и автономных областей не могут обеспечить обучения и должной боевой подготовки национальных формирований; 2) отсутствие перспектив нормального продвижения по службе для командно-начальствующего состава частей, замкнутых в рамки полка, дивизии, порождает естественные недовольства в значительной его части своим служебным положением; 3) в силу того, что национальные формирования опираются на свои местные, культурные и хозяйственные условия и неизбежно прикованы к своей территории, они лишают возможности подготовку бойцов и частей в целом, способных к действиям в различных условиях климата, быта и боевой обстановки». [18,с.382-383] К этому следует добавить, что острая нехватка местных кадров в командном составе национальных частей, слабое знание среди рядового состава национальных соединений русского языка, отсутствие необходимой литературы для обучения военному делу на местных языках вынудили кремлевское руководство перейти к экс-

территориальному принципу формирования армии. 1 сентября 1939 г. был принят закон «О всеобщей воинской обязанности», который провозглашал воинскую службу почетной обязанностью всех граждан, без различия классовой и национальной принадлежности. Данный закон исходил из 132 статьи Конституции СССР 1936 года, которая предусматривала введение всеобщей воинской повинности для всех советских граждан. В связи с переходом от национального принципа комплектования к многонациональному, приказом Народного Комиссара Оборона № 0150 от 16 июля 1940 года, из наименования 77-й дивизии было исключено слово «азербайджанская». [19]

С этого времени азербайджанцы, как и большинство представителей других национальностей страны, направлялись для прохождения военной службы в части, находящиеся далеко от родных мест – считалось, что так они быстрее приобретут навыки нового советского образа жизни. Хотя расформирование азербайджанской дивизии нельзя расценить иначе как отказ от одного из остаточных явлений республиканского суверенитета, решение о введении всеобщей воинской повинности, безусловно, должно было способствовать улучшению военной подготовленности азербайджанцев к будущим испытаниям. Служба же за пределами республики также могла быть полезной для овладения азербайджанцами русской речью.

Как становится известно из докладной записки наркома обороны СССР С.М. Тимошенко секретарю ЦК ВКП(б) Г.Маленкову от 26 мая 1940 года в ходе проверки хода подготовки к призыву в текущем году в Азербайджанской ССР было выявлено, что 19000 призывников из числа коренного населения не владели русским языком. [18, с. 552-553] Согласно докладной записке от 20 июня 1940 года заместителя заведующего отделом школ ЦК ВКП(б) А.В.Бушуева секретарю ЦК ВКП(б) Г.Маленкову в связи с письмом наркома обороны С.Тимошенко по состоянию на 1 июня 1940 г. эта цифра составляла 21524 человек. [18, с.555-557] Поэтому 6 июля 1940 г. Политбюро ЦК ВКП(б) приняло постановление «Об обучении русскому языку призывников, подлежащих призыву в Красную армию, и не знающих русского языка». Местные власти поставили задачу к 1941 г. «добиться полной ликвидации неграмотности и обучения русскому языку среди призывников». [17] Однако к началу советско-германской войны 1941-1945 гг. эта цель достигнута не была. Нововведения, связанные с внедрением обучения русского языка в армии были приняты слишком поздно. Поэтому к началу войны значительная часть азербайджанцев так и не смогла на должном уровне ознакомиться с навыками военной службы. Все это сказалось уже в ходе войны.

В первый же день войны, 22 июня 1941 г., на всей территории СССР была объявлена мобилизация. В целом она была осуществлена успешно во всех регионах страны, включая национальные. Так, в республиках Закавказья к

середине июля 1941 г. было призвано 212 721 человек, что составляло 99 % плана. [17] Однако немалая часть личного состава, наспех укомплектованного после начала войны, была непригодной для несения военной службы: люди в возрасте, плохо владеющие русским языком, без опыта службы в армии, незнакомые с современной военной техникой, многие даже не имели среднего образования. Вследствие этого затруднено было их обучение военному делу, удлиннялись сроки подготовки боевых резервов, так как офицерский состав частей состоял преимущественно из представителей славянских народов. Поэтому важно было наладить работу с личным составом на их родном языке.

Тяжелые поражения, понесенные Красной Армией в первые месяцы войны, вынудили советское руководство вновь вернуться к идее национальных дивизий. Согласно постановлению Государственного Комитета Обороны от 11 августа 1941 года по Закавказском военному округу предусматривалось создание 15 стрелковых дивизий - 6 в Грузии, 6 в Азербайджане и 3-х в Армении. Так начался процесс формирования национальных частей и соединений. На территории Азербайджанской ССР первые такие дивизии- 396-я (Кусары), 398-я (Кировабад), 400-я (Евлах), 402-я (Степанакерт), 404-я (Баку) - начали формироваться в августе 1941 г.[15,л.122-130], 223-я дивизия – в октябре 1941 г. [16,л.1-2] В 1942 г. были сформированы 416-я и 271-я азербайджанские дивизии. В них по мере потребности предусматривалось производить призыв граждан 1904-1895 годов рождения и призыв новобранцев 1922 - 1923 годов рождения.[15, л.90-95] Более детально условия формирования национальных соединений раскрывает постановление Государственного Комитета обороны от 13 ноября 1941 года. Согласно данному постановлению дивизии укомплектовывались здоровым и крепким личным составом местных национальностей в возрасте не старше 40 лет. Начальствующий состав дивизий обеспечивался по возможности также из местных национальностей, недостающих же пополняли русскими. Обмундирование, людское и конское снаряжение, седла, продфуражное и прочее довольствие, конский состав, холодное и частично огнестрельное оружие производилось за счет ресурсов союзных и автономных республик. Лишь после того, как дивизии были укомплектованы всем необходимым из местных ресурсов и проверены специальной комиссией округа, для их доформирования и обеспечения недостающим вооружением и снаряжением по ходатайству Военного совета округа, они принимались на все виды довольствия Наркомата обороны и им отпускалось потребное количество пайков. [18, с.660-661]

В Азербайджанской ССР за своевременное формирование, размещение и обеспечение национальных дивизий всем необходимым за счет внутренних ресурсов республики несли ответственность прикрепленные к дивизиям секретари ЦК и БК КП Азербайджана, а также секретари тех районов, где шел процесс формирования данных соединений, а также секретари близлежащих

районов.

В отличие от Армении и Грузии, где представители титульной нации составляли в среднем 70-80% в составе населения республики, в Азербайджане накануне войны, по данным Всесоюзной переписи населения за 1939 года, доля азербайджанцев в составе населения составляла 58,4 % . [13,с. 200] Это в свою очередь сказалось на особенностях национального состава азербайджанских дивизий, в которых кроме представителей титульного народа, были также русские, украинцы, белорусы, армяне, татары, евреи, грузины и т.д. То есть изначально понятие национальная дивизия для Азербайджанской ССР вовсе не означало, что их состав должен состоять исключительно из представителей одной титульной национальности. Это подтверждает также справка Организационно-учетного управления Главного управления формирования и укомплектования войск Красной армии о национальных формированиях Красной армии, созданных в годы Великой Отечественной войны, по состоянию на 12 января 1944 г. В ней отмечалось, данные дивизии формировались как обычные, состоявшие преимущественно из азербайджанцев. [11,с.14]

Например, если в 77 –й дивизии на конец декабря 1942 года из общей численности в 7966 человек азербайджанцы составляли 5201 человек руководящего и рядового состава дивизии [2 л.109-118] или 65,3 % состава дивизии, то к апрелю 1944 года из общей численности 7300 человек азербайджанцы составляли лишь 898 человек или 12 %. [3, л.204] В составе 402-й дивизии на апрель 1943 года из общей численности 9485 человек азербайджанцы составляли 5220 человек или 55%. По данным на сентябрь 1942 года в составе 271-й дивизии 70% составляли азербайджанцы [4,л.9]; На момент формирования в составе 416-й дивизии было 11050 азербайджанцев, 291 русских, 225 армян, 110 грузин, 99 украинцев, 72 татарина, 28 евреев, 23 белоруса, а также военнослужащие других национальностей. В 223-й дивизии на 1 января 1943 года азербайджанцы составляли 86,1 %, на 01 июля 1943 — 24,6 %, на 01 января 1944 — 19,4 %, на 01 июля 1944- 11,2 %. [10, с. 26; 20; 21]

Как видим, из года в год доля азербайджанцев в составе дивизий уменьшалась. В ходе военных действий азербайджанские дивизии несли большие потери. Это дало основание отдельным лицам из командования Красной Армии выступить с предложением о расформировании национальных дивизий, в том числе азербайджанских. В донесении Военному совету фронта и начальнику Генерального штаба 23 декабря 1942 г. командующий группой войск генерал-лейтенант И.И. Масленников охарактеризовал 416-ю, 402-ю, 223-ю азербайджанские и 409-ю армянскую стрелковые дивизии как «слабومانевренные, не стойкие и не способные к наступательным действиям». По его словам, «целые подразделения дивизий ложатся перед первым разрывом мины

или снаряда. Поднять такие подразделения... тяжело», даже, несмотря на массовые репрессии.

**Национальный состав азербайджанских горно-стрелковых дивизий
[11, с. 254-255, 305-306]**

Дивизия	01.01.1943		01.07.1943		01.01.1944		01.07.1944	
	Всего	Азерб.	Всего	Азерб.	Всего	Азерб.	Всего	Азерб.
77-я	7764	4313 55,6%	7939	3201 40,3%	3512	803 22,9 %	7213	495 6,9 %
416-я	—	—	6574	2683 40,8 %	4136	2056 49,7%	5104	1091 21,4 %

[8, с. 235-236] В то же время, как отмечал в одном из докладов начальник штаба Северной группы войск Закавказского фронта генерал-майор А.А. Забалуев, азербайджанские национальные формирования показывали в боях примеры мужества. Однако их подводило отсутствие некоторых боевых навыков: «Пехотинцы азербайджанской национальности смело шли вперед и не отступали перед танковыми атаками, но зачастую, без поддержки огня бронбойщиков, не умея должным образом применять противотанковые гранаты и бутылки, несли большие потери». [8, с.237]

Безусловно, боевые потери, получение новых пополнений за счет людских ресурсов освобожденных территорий Советского Союза также вносили заметные изменения в национальный состав азербайджанских дивизий. Об этом сообщали в докладах в Баку командиры национальных дивизий. Так, в письма командира 416-й Ордена Суворова 2 степени стрелковой дивизии генерал-майора Д.М. Сызранова первому секретарю ЦК КП Азербайджана М.Дж. Багирову, Председателю Совета Народных комиссаров Т.Кулиеву, Председателю Верховного Совета Азербайджанской ССР М.Б.Касумову от 27 мая 1944 г. описывался боевой путь дивизии, указывалось на большую роль дивизии в освобождении городов Украины в составе 5 армии. В то же время, Сызранов отмечал, что в результате понесенных потерь состав дивизии пополнялся из местных резервов, из освобожденных городов и сел Украины, а численность азербайджанцев составляло уже 1/5 от всего личного состава. В целях сохранения национального облика дивизии Сызранов просил направить в состав дивизии 2000-2500 человек из Азербайджана. [6, л. 34-36] В письме от 11 апреля 1944 года подполковника Усейн Ага-Бала оглы Джавадова руководству республики о состоянии 77-й дивизии также отмечалось, что потери среди азербайджанских солдат дивизии, которая к этому времени

находилась в Крыму, привели к тому, что, если не будет новых пополнений, то дивизия, которая входила в состав 51 армии, станет обычной номерной дивизией, состоящей в основном из русских и украинцев. В дивизии к этому времени было до 7 тысяч человек. [6, л.45-47] Руководство республики оперативно реагировала на подобные сигналы, понимая, что после войны придется держать ответ перед центральным руководством о вкладе республики в общую победу. Проблема решалась за счет посылки на фронт новых призывников и использования резервистов. Но, готовность отправить на фронт новое пополнение надо было согласовать с верхами, поскольку была проблема содержания и обучения новых призывников. В телеграмме от 6 июля 1943 года в Наркомат обороны, начальнику Главного управления формирования и укомплектования войск генерал-полковнику Е.А. Щаденко, первый секретарь ЦК КП (б) Азербайджана М.Дж. Багиров просил разрешить выделить 7-8 тысяч бойцов из запасных частей Закавказья для пополнения 77-й и 416-й дивизий, которые к этому времени понесли большие потери, для того, чтобы сохранить их национальный облик. [5, л.104] В ответном письме М.Дж. Багирову, Е.Щаденко приветствует инициативу азербайджанского руководства от имени Военного Совета Закавказского, Южного и Северо-Кавказского фронтов и сообщает, что уже выделен наряд для 2500 азербайджанских бойцов для указанных дивизий. В то же время, в своем письме Е.Щаденко выразил пожелание фронтов получать ежемесячно по 1000-1500 обученных азербайджанцев для каждой дивизии, не включая в этот состав призывников 1926 года рождения. [5, л.105] Подобная постановка вопроса насторожило М.Дж. Багирова, который в своем ответном письме от 17 июля 1943 года был против пополнения азербайджанских дивизий за счет призывников без предварительного их двухмесячного обучения. Поэтому Багиров предлагал пополнить 77-й и 416-й дивизии за счет уже обученных 3-х тысяч азербайджанских бойцов из числа расформированных 79, 201 и 90 запасных полков. [5, л.106] Как видно из содержания телеграммы от 21 июля 1943 года Е.Щаденко командующему войсками Закавказья генералу армии Тюленеву, предложенный Багировым в последнем письме вариант пополнения за счет 3-х тысяч прошедших обучение азербайджанских бойцов из числа запасных полков, был принят. [5, л. 110] 8 сентября 1943 года бюро ЦК КП Азербайджана приняло решение создать в Сумгаите, который был одним из 17 районов Баку, постоянно действующий запасной полк в составе 2500–3000 бойцов, где вести усиленную высококачественную подготовку рядового состава, офицеров и политработников для 77-й и 416-й дивизий. При этом согласно постановлению считалось целесообразным посылку пополнение состава 416-й и 77-й азербайджанских дивизий также за счет небольшого количества бойцов не азербайджанской национальности (русских, армян и др.), в первую очередь владеющих

азербайджанским языком. Военкому республики Исмаилову и секретарю ЦК КП(б) Азербайджанской ССР по кадрам Кафар-Заде поручалось в течение 10–15 дней организовать по районам республики персональный отбор военнообязанных 1920–1925 годов рождения для комплектования запасного полка в Сумгаите и подготовки пополнения 416-й и 77-й дивизий. [8,с.59-60]

Как следует из справки о возможности выделения людских ресурсов для укомплектования 416-й стрелковой дивизии от 8 июня 1944 г., для сохранения национального облика дивизии было предложено укомплектовать её за счет переброски 1500 человек из 402-й дивизии, которая после больших потерь в боях на Северном Кавказе в 1942 году не принимала в дальнейшем участия в боевых действиях, фактически выполняя функцию подготовки резерва для 416-й дивизии. В то же время, в справке отмечалось, что имелось напряженное положение с ресурсами военнообязанных годных к строевой службе, поскольку около 15000 человек было мобилизовано для Азнефтекомбината и 4500 человек для Бакинского трубопрокатного завода. [6, л.31-32] Большие потери понесла также 223-я дивизия. В донесении от 31 марта 1943 начальника политотдела 223-й стрелковой дивизии Алиева члену Военного совета Северо-Кавказского военного округа о политико-моральном состоянии дивизии отмечалось: «В ходе боевых действий дивизия потеряла 50–60% своего личного состава и 75–80% своих активных штыков. В настоящий момент дивизия располагает незначительным количеством бойцов и командиров азербайджанцев из своего старого состава и то они состоят из бойцов тыловых учреждений, складов, транспортных рот, прошедших неоднократно просмотр при пополнении стрелковых батальонов. По возрастному составу в подавляющем большинстве они состоят из старших возрастов 1900–1905 гг. и выше». [11, с. 285-287] Как видим, период наиболее ожесточенных боев на советско-германском фронте в 1943-1944 годы, когда практически был сломлен хребет немецкой армии и произошел коренной перелом в войне, сопровождался большими потерями в составе азербайджанских национальных дивизий, которые приходилось восполнять за счет резервных частей и вновь обученных призывников из республики.

Многочисленные источники тех лет свидетельствуют о пренебрежительном и даже враждебном отношении многих командиров национальных дивизий, в большинстве своем русских по национальности, к солдатам неславянского происхождения. Особенно часто оно проявлялось в первые годы войны. Например, как следует из докладной записки от 4 декабря 1942 года руководителя группы агитаторов ГлавПУРККА Ставского заместителю начальника ГлавПУРККА И.Шикину о результатах поездки на Закавказский фронт группы агитаторов, среди руководящего командно-политического состава свободно и безнаказанно гуляла теория, что якобы кадры нерусской национальности

не умеют и не хотят воевать. Имели широкое хождение пренебрежительно-насмешливые клички по отношению к народностям Кавказа (кучерявенькие, черненькие и т.д.). Сплошное охаивание качеств и преданности Родине целых народов (азербайджанцев, грузин, армян, узбеков и т.д.) проникало и в среду рядовых бойцов. Отношение к бойцам нерусской национальности, особенно не знающим русского языка, подчас бывало недопустимо высокомерным, грубым, вызывающим у них озлобления. [18, с. 706] 7 августа 1943 г. начальник Главного политуправления А.С.Щербаков на сборе агитаторов, работающих среди бойцов «нерусской» национальности, отметил, что в 1941-1942 гг. работа по укреплению дружбы народов в армии «была поставлена плохо», произошло немало «чрезвычайных происшествий». Этот вывод подтверждают докладные записки НКВД от 12 апреля 1942 г. и Политуправления Южного фронта от 8 мая 1942 г., в которых указывалось на случаи национальной розни в армии, «пренебрежительного отношения» некоторых командиров и политработников «к бойцам – грузинам, азербайджанцам, дагестанцам и узбекам». Как результат этого многочисленные факты перехода на сторону врага, притом иногда массового, дезертирства, самострелов и т.д. К июню 1942 г. доля красноармейцев «нерусских» национальностей, призванных из Закавказья и Средней Азии, составляла до 79,8 % среди всех перебежчиков. На Южном фронте факты умышленного членовредительства были отмечены в основном среди красноармейцев «нерусской» национальности.[17]

Плохо владеющие русским языком, солдаты-азербайджанцы порой не воспринимали предъявляемых к ним требований и обращенных к ним команд. Например, материалы проверки 402-й азербайджанской дивизии, проходившей переформирование в тылу в феврале 1943 г. показали, что прибывшие с курсов усовершенствования политработников запаса (КУПСЗ) «отвечают назначению, но очень плохо подготовлены в военном отношении, малограмотны, а часть из них даже плохо читает на родном языке». [7, с.76] Это вызывало взаимную неприязнь. Все это усугублялось грубостью офицеров и суровостью применяемых наказаний. Офицеров же азербайджанцев в армии было совсем немного. Сказывались репрессии против кадровых офицеров-азербайджанцев в довоенные годы и малочисленность их в военных учебных заведениях. Да и среди командиров азербайджанских дивизий их насчитывались единицы. Так, на 01 января 1941 года численность азербайджанцев в составе курсантов военных училищ была 387 человек (0,17 %), слушателей академий- 24 человека (0,09), офицеров командно-начальствующего состава Красной Армии - 823 (0,16%) человека. [8, с. 395, 398,400]

Другим фактом грубого нарушения прав бойцов нерусской национальности было пополнение личного состава национальных дивизий за счет бойцов, абсолютно неподготовленных, не умеющих даже стрелять и окапываться. Яр-

ким примером подобного пренебрежительного отношения к азербайджанским дивизиям является содержание письма от 23 января 1944 года второго секретаря ЦК КП Азербайджана П.Чеплакова в адрес командующего 4-м Украинским фронтом, генералу армии Ф.И. Толбухину. В письме приводились факты о ненормальном отношении командования 37 стрелкового корпуса во главе с генерал-майором С.Ф. Гороховым к 416-й Таганрогской Краснознаменной стрелковой дивизии. С.Ф.Горохов отказывался оказывать помощь дивизии, которая мужественно сражаясь, имела потери на фронте в технике и живой силе. Он мотивировал это тем, что « у вас есть, где получать», намекая на то, чтобы обратились в ЦК КП (б) Азербайджана. Обычно командующий корпусом понукал командира 416-й дивизии словами: «Я на вас не надеюсь,...твоя дивизия разбежится» и т.д. При этом прибывшее пополнение он приказывал бросать в бой, не ознакомив его с обстановкой. Это приводило к потерям в живой силе, фактам самострела и т.д. [5, л. 249-250]

В подтексте претензий военного командования о боеспособности национальных дивизий явно читалось сомнение в политической благонадежности военнослужащих кавказских национальностей. Поэтому руководители Закавказских республик также пользовались политическими аргументами, обвиняя военное руководство в великорусском национализме. Среди документов ЦК КП Азербайджана, Военного совета Закавказского фронта регулярно встречаются личные письма на имя первого секретаря ЦК КП (б) Азербайджана М.Дж.Багирова, принадлежавшие, как правило, перу политработников и командиров среднего звена азербайджанской национальности (политруков, старших политруков, лейтенантов, капитанов). Руководствуясь не правилами субординации, а порывами совести, авторы откровенно информировали руководителя республики о тяжелом бытовом положении бойцов, трудностях воспитательной и пропагандистской работы с азербайджанцами в русскоязычной среде, фактах ущемления национальных чувств бойцов-азербайджанцев. М.Дж. Багиров не оставлял без внимания такие неофициальные обращения – на них осталось множество помет и резолюций как самого М.Дж. Багирова, так и прочих руководителей фронта, кому он направлял документы для принятия мер по исправлению ситуации. Сохранилось немало сведений о том, как М.Дж. Багиров лично инспектировал азербайджанские дивизии и разрабатывал для Военного совета фронта мероприятия по оздоровлению положения в них. Так, в своем письме командованию Закавказского фронта генералу армии Тюленеву от 20 мая 1942 года М.Дж. Багиров выразил озабоченность в связи с поступающими анонимными жалобами на нехорошее обращение командиров и политработников, не знающих азербайджанского языка, с солдатами 416-й национальной дивизии, наличие вследствие этого большого числа фактов дезертирства, антисоветских высказываний. Поэтому Багиров предлагал

обновить командирский состав дивизии за счет привлечения туда азербайджанских офицеров. В письме для службы в дивизии приводятся конкретные фамилии азербайджанских офицеров из числа командно-политических работников, работавших в военкоматах, преподававших в военных училищах, находившихся в распоряжении Закавказского фронта. [5, л. 28-29]

Военный совет Закавказского фронта издал постановление о состоянии 223-й азербайджанской стрелковой дивизии, подготовленное по итогам проверки дивизии комиссией во главе с Багировым. С постановлением был ознакомлен весь командно-политический состав фронта. Военный совет требовал «беспощадно расправляться со всеми, кто практикует или поощряет матерщину, рукоприкладство, оскорбление национальных чувств красноармейцев и принижает способность азербайджанцев драться с врагом». [8, с.184]

Главное политуправление РККА включилось в процесс регулирования межнациональных отношений в армии только спустя пятнадцать месяцев после начала войны. 17 сентября 1942 г. была издана директива нового начальника Главного политуправления А. С. Щербакова № 012 «О воспитательной работе с красноармейцами и младшими командирами нерусской национальности». Начальник ГлавПУра признал, что специальная работа с бойцами нерусских национальностей «имеет огромное политическое значение». Между тем, политорганы и военные комиссары «забыли, что у каждого из них есть родной язык, свои обычаи, устоявшийся уклад национальной жизни, и стригут всех под одну гребенку, не учитывая национальных особенностей». Отсюда – рост чрезвычайных происшествий, членовредительств, дезертирств, фактов измены Родине со стороны «некоторой части красноармейцев нерусской национальности». [7, с.183]

К воинским подразделениям были прикомандированы агитаторы, владеющие национальными языками, была осуществлена массовым тиражом публикация политической и художественной литературы на национальных языках. В политорганах фронтов и армии, была специальная должность инструкторов по работе среди воинов нерусской национальности. 24 января 1943 г. была издана вторая и последняя директива начальника Главного политуправления, посвященная воспитательной работе с нерусскими красноармейцами и младшими командирами. Директива констатировала полную запущенность в работе с кавказскими военнослужащими, факты шовинизма, формализм проводимых мероприятий, наконец, тяжелое материально-бытовое положение бойцов. А. Щербаков потребовал у политработников немедленно покончить с проявлениями бездушия, бюрократизма, возобновить борьбу с проявлениями великорусского национализма. [7, с.185-186] Руководство дивизий пыталось делать выводы из подобных директив. Так, в докладе начальника политотдела 77-й стрелковой дивизии подполковника У. А. Джавадова Военному совету

51-й армии о воспитательной работе с бойцами нерусской национальности в 1944 году отмечалось, что среди офицерского состава были прочитаны на русском языке и на азербайджанском языке следующие лекции и доклады, разработанные работниками политотдела дивизии: а) Год коренного перелома; б) Дружба народов СССР — источник силы Советского государства; в) Красная Армия — армия боевого единства и дружбы народов СССР; г) Всенародная помощь фронту. д) Укрепление антигитлеровской коалиции и распад фашистского блока; е) Борьба азербайджанского народа с иноземными захватчиками; ж) Партия Ленина—Сталина — вдохновитель и организатор побед Красной Армии; з) Приказ товарища Сталина № 16208 — боевая программа советского народа для окончательного разгрома немецких захватчиков и) Положение в Крыму и наши задачи.

Кроме лекций и докладов проводились беседы с рядовым составом по следующим вопросам: 1. Свято выполнять военную присягу; 2. Закон о каре за измену Родине; 3. Трус, паникер, дезертир — предатели Родины; 4. Дисциплина и стойкость — залог победы; 5. При наступлении равняться по передовым; 6. Стойкому и смелому воину не страшны танки врага и другие.

Темы бесед выбирались в зависимости от обстановки, задач и положения, существующего в части. Перед боем, как правило, в подразделениях проводились красноармейские митинги и собрания, на которых выступали бойцы, сержанты и офицеры на русском языке и на языках бойцов других национальностей. Этим самым бойцы воодушевлялись на новые подвиги. [11, с. 256-258] В результате подобных директив ситуация, менялась, однако медленно.

Таким образом, процесс формирования азербайджанских национальных дивизий имел очень много противоречий. Главными причинами этого были крайняя малочисленность азербайджанцев среди офицерского состава Красной Армии, низкий уровень образования и слабое знание русского языка среди призывников, шовинистические настроения, недоверие, грубость командиров, в основном русской национальности, по отношению к солдатам неславянского происхождения. Однако, несмотря на все недостатки, благодаря формированию национальных дивизий советскому руководству удалось успешно осуществить дополнительную мобилизацию в действующую армию людских ресурсов из числа неславянских народов, и некоторым образом компенсировать невозможность мобилизации значительного числа призывного контингента из числа населения европейской части страны, оказавшейся уже в первые месяцы войны под немецкой оккупацией. Несмотря на значительные потери в личном составе, азербайджанские дивизии внесли весомый вклад в освобождение оккупированных территорий СССР и стран Европы от немецких захватчиков и победу над фашизмом.

Источники и литература

1. Azərbaycan İnqilab Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti İclaslarının Protokolları 1920-1922-ci illər. –Bakı, 2009
2. Архив Общественно-Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АОПДУДПАР), фонд 1, опись 26, дело 330.
3. АОПДУДПАР, фонд 1, опись 26, дело 338.
4. АОПДУДПАР, фонд 1, опись 27, дело 92.
5. АОПДУДПАР, фонд 1, опись 29, дело 154.
6. АОПДУДПАР, фонд 1, опись 29, дело 685.
7. Безугольный А. Народы Кавказа в вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Ставрополь, 2004.
8. Безугольный А.Ю. Национальный состав Красной армии. 1918–1945. Историко- статистическое исследование. — Москва, 2021.
9. Борьба за победу советской власти в Азербайджане. 1918-1920. Документы и материалы.- Баку, 1967.
10. Буниятов З.М., Зейналов Р.Э. От Кавказа до Берлина.- Баку, 1990.
11. Великая Отечественная война. 1941-1945: Документы и материалы. Т. III. Национальные формирования Красной армии / Министерство обороны РФ; Под общ. ред. С.К.Шойгу. — Москва, 2015.
12. Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Ноябрь 1937 г.: Документы и материалы. – Москва, 2006.
13. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю.А.Полякова. – Москва, 1992.
14. Ларькин В.В. Политические репрессии командно-начальствующего состава Закавказского военного округа в 1937-1938 гг. / Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Санкт-Петербург, 2016.
15. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ), фонд 644, опись 2, дело 12.
16. РГАСПИ, фонд 644, опись 2, дело 23.
17. Синицын. Ф.Л. Советская нация и война. Национальный вопрос в СССР, 1933–1945.- Москва, 2018. <https://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=5979292>.
18. ЦК ВКП (б) и Национальный вопрос. Книга 2.1933-1945.- Москва, 2009.
19. https://ru.wikipedia.org/wiki/77-я_горнострелковая_дивизия.
20. [https://ru.wikipedia.org/wiki/223-я_стрелковая_дивизия_\(2-го_формирования\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/223-я_стрелковая_дивизия_(2-го_формирования)).
21. https://ru.wikipedia.org/wiki/402-я_стрелковая_дивизия.

İlqar Niftəliyev

*1941-1945-ci illər sovet-alman müharibəsi dövründə Azərbaycan
milli diviziyalarının formalaşması tarixinin bəzi az öyrənilmiş səhifələri*

Xülasə

Açar sözlər: *müharibə, diviziyalar, cəbhə, Qırmızı Ordu, əsgərlər, zabitlər*

Bu gün Azərbaycan tarixşünaslığında sovet dövründə kifayət araşdırılmış mövzuların, o cümlədən 1941-1945-ci illər sovet-alman müharibəsi tarixinin yenidən nəzərdən keçirilməsinə və şərhinə ciddi ehtiyac var. Belə mövzular arasında Azərbaycan Milli diviziyalarının yaranması tarixidir. Azərbaycan Milli diviziyalarının formalaşması mürəkkəb və ziddiyyətli proses olmuşdur. Sovet Ordusunun zabit heyətində azərbaycanlıların xüsusi çəkisinin azlığı, çağırışçıların təhsil səviyyəsinin yüksək olmaması, onların rus dilini zəif bilməsi, şovinst əhval-ruhiyyəli, əsasən rus millətindən olan zabitlərin slavyan millətindən olmayan əsgərlərə qarşı inamsızlığı və kobud rəftarı kimi məsələlərin araşdırılması sovet tarixşünaslığında yasaq olunmuşdur. Lakin bütün çatışmazlıqlara baxmayaraq, müharibənin ilk aylarında Almanıyanın işğalı altında olan ölkənin Avropa hissəsinin əhalisinin səfərbər edilməsinin mümkünsüzlüyü şəraitində sovet rəhbərliyi milli diviziyaların formalaşması sayəsində insan resurslarının çatışmazlığını kompensasiya edə bilmişdir.

Ilgar Niftaliev

*"White spots" in the history of the formation of Azerbaijani national
divisions during the soviet-german war of 1941-1945*

Summary

Keywords: *war, divisions, front, Red Army, soldiers, officers*

Today, in the Azerbaijani historiography of the Soviet-German war of 1941-1945, there is an urgent need to revise and reinterpret the topics about which it seemed enough was said and written during the Soviet period. Among such topics is the history of the formation of Azerbaijani national divisions, in which there are many "white spots". The process of formation of Azerbaijani national divisions had a lot of contradictions. Russian Russian The main reasons for this were the extreme small number of Azerbaijanis among the officers of the Red Army, the low level of education and poor knowledge of the Russian language among conscripts,

chauvinistic sentiments, distrust, rudeness of commanders, mainly of Russian nationality, in relation to soldiers of non-Slavic origin. Despite all the shortcomings, thanks to the formation of national divisions, the Soviet leadership managed to successfully carry out additional mobilization of human resources into the active army and, in some way, compensate for the inability to mobilize a significant number of conscripts from among the population of the European part of the country, which found itself under German occupation in the first months of the war.

*Əli Fərhadov**

**Cənubi Azərbaycanda milli özünüdərk və xalqlar
dostluğu məsələsi ("Azərbaycan" qəzetinin (1947-1949)
materialları əsasında)**

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *S.C.Pişəvəri, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi, "Azərbaycan" qəzeti, ideologiya*

Məqalədə mövzunun geniş işıqlandırılması üçün əsasən Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin Bakıda nəşr olunmuş 1947-1949-cu il nömrələrindən istifadə edilib. O cümlədən qəzetin daha öncə Təbrizdə çap edilmiş nömrələrindən, dövrün tarixini işıqlandıran digər qaynaqlar, ədəbiyyatlar, S.C.Pişəvərinin çıxış, məqalə və s. əsərlərindən faydalanılmışdır. Cənubi Azərbaycanda milli istiqlal, "21 Azər" hərəkatı, bu hərəkatın səbəbləri, Pəhləvi zülmünə qarşı mübarizə, Cənubi Azərbaycanda milli özünüdərk - ana dilində təhsil, milli mətbuatın inkişafı, yerli özünüidarəetmə orqanları, milli mədəniyyətin təbliği, iqtisadi haqlar və xalqlar dostluğu mövzuları haqqında müxtəlif əsərlər yazılmışdır. Bunlara nümunə olaraq F.İbrahiminin, M.Çəşməzərin, Ş.Tağıyevanın, Ə.Rəhimli Bijenin, S.Bayramzadənin, P.Məmmədlinin və s. müəlliflərin əsərlərini göstərə bilərik. Lakin bu müəlliflərin əsərlərində mövzuya toxunulsa da, "Azərbaycan" qəzetinin 1947-1949-cu il nömrələrindən istifadə olunmamışdır.

1945-ci ilin 21 Azər (12 dekabr) tarixində S.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi ADF Pəhləvi zülmünə son qoyaraq Cənubi Azərbaycanın muxtariyyətinə nail oldu. Fırqənin (partiyanın-Ə.F.) rəhbərliyi ilə Milli Hökumət yaradıldı. Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlıların milli-mədəni haqları ilə yanaşı xalqlar dostluğuna da əsaslanan bir siyasət icra edilirdi. Milli Hökumətin qərarlarında göstərilirdi ki, "Xalqımız öz müqəddəratını ələ aldığı halda, ölkəmizin İrandan ayrılmamasını elan edir. Və bütün İran xalqları ilə qardaşlığı mühafizə etməyi özünə vəzifə bilir" [10,

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ali_farhadov@yahoo.com

s.123]. S.C.Pişəvəri göstərir ki, ADF hakimiyyəti "bütün İran xalqlarına azadlıq qapısını açıb" [9, s.78]. Həqiqətən də Pəhləvi zülmünə qarşı İranda ilk ümumxalq mübarizəsi məhz ADF tərəfindən təşkil edildi.

12 Şəhrivər 1324-cü il (3 sentyabr 1945) Azərbaycan tarixinin ən parlaq günlərindən biridir. Həmin gün ADF öz bəyannaməsini - siyasi proqramını dərc edərək mövcudluğunu elan etdi. Həmin gün ADF-nin Təbriz şəhərinin "Şir-i Xurşid" teatr salonunda keçirilən təsis konfransında "12 Şəhrivər" bəyannaməsi kimi məşhur olan fəaliyyət proqramı qəbul olundu və bütün cəmiyyətə və dünyaya elan edildi. Bəyannamənin 12 maddəsi var idi. Bu maddələrdə İranın ərəzi bütövlüyü daxilində Cənubi Azərbaycan əhalisinin öz müqəddəratını təyin etmə istəyi, əyalət və vilayət əncümənlərinə – yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərin keçirilməsi və məmurlara nəzarət etməsi, milli universitet təşkili və çoxsaylı orta məktəblərdə fars dili ilə yanaşı ana dilinin tədrisinə xüsusi diqqət ayrılması, qanunsuz vergilərin ləğv edilməsi, şəhərlərin abadlaşdırılması, sənaye və ticarətin inkişaf etdirilməsi, torpaq məsələsinin həlli, o cümlədən Cənubi Azərbaycanı tərk edib qayıtmaq istəməyən torpaq sahiblərinin torpaqlarının kəndlilərə paylanması, işsizlik və rüşvətxorluqla mübarizə, qonşu dövlətlərlə müttəfiqlik, İran parlamentində azərbaycanlı deputatların sayının artırılması məsələləri vurğulanmışdı [12, s.5-7]. Bu maddələr Cənubi Azərbaycan əhalisinin milli və sosial haqlarının artırılmasına xidmət edirdi. Həmin il sentyabrın 3-də Cənubi Azərbaycanda solçu Tudə Partiyasının yerli təşkilatı xalqın dəstəyi və güvəni ilə təkbəşinə hökumət quran ADF-yə qoşuldu [1]. Bununla da azərbaycanlı tudəçilər ADF-yə qoşulmaqla milli hərəkata öz töhfələrini verdilər.

5 sentyabr 1945-ci il tarixində "Azərbaycan" qəzeti Təbrizdə fəaliyyətə başladı və ilk nömrəsində belə yazırdı: "Azərbaycan ruznaməsi həftədə iki dəfə nəşr ediləcəkdir. Bu ruznamə Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin rəsmi nəşiri-əfkarıdır (rəsmi orqan-Ə.F.)" [6, s.1]. Qəzet ADF-nin rəsmi siyasətini öz səhifələrində işıqlandırır.

21 Azər 1324-cü il (12 dekabr 1945) tarixində Azərbaycan xalqı öz milli hökumətini yarada bildi. ADF-nin 1324-ci il 10 mehr (2 oktyabr 1945) tarixində birinci konqresi tərəfindən qəbul olunmuş məramnaməsi (proqram-Ə.F.) 9 hissədən (1-Ümumi siyasi məsələlər haqqında; 2-İqtisad və ticarət; 3-Fələhət (əkinçilik-Ə.F.) haqqında; 4-Xalq maarifi; 5-Xalq səhiyyəsi; 6-Ədəbiyyat və incəsənət; 7-Milli məsələ; 8-Məhkəmə işləri; 9-Ordu haqqında) və 15 maddədən ibarət idi. Proqramın ilk maddəsində deyilirdi: "Azərbaycan Demokratik Fırqəsi İranın təməmiyyət və istiqlalını müdafiə etməklə bərabər, Azərbaycanın milli və yerli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun iqtisadi, milli-mədəni tərəqqisini sürətləndirmək məqsədilə əyalət və şəhər əncümənlərinin intixabına (seçki-Ə.F.) başlamasını tələb edir" [15, s.1]. S.C.Pişəvəri əncümənlərin əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı ki, "Əncümənlərin səlahiyyətləri çox genişdir. Bütün nazirliklər və mərkəzi dövlət orqanları, yerlərdə təşkil etdikləri idarə və şöbələr yerli əncümənlərin nəzarəti altında işləməlidirlər" [8, s.112].

Biz ilk maddədə ADF-nin İranın ərazi bütövlüyünü qəbul etməklə bərabər əyalətlərdə milli əncümənlərin (yerli özünüidarəetmə orqanları-Ə.F.) təşkilini və seçkilərin keçirilməsini tələb etdiyini görürük. ADF bu tələbində tarixi bir sənədə - Müzəffərəddin şahın dövründə qəbul edilmiş 1906-cı il konstitusiyasına – məşrutəyə əsaslanırdı. "Azərbaycan" qəzeti bu haqda yazırdı ki, Azərbaycan xalqının qırx iki il əvvəl silahlı qiyamı və yaratdıqları məşrutə inqilabı nəticəsində 1906-cı ildə Müzəffərəddin şah İranın məşrutə fərmanını verməyə məcbur olmuş, Tehrandə parlament təşkil olub konstitusiya yazılmışdı. Qanun bütün İran xalqları kimi Azərbaycan xalqına da əyalət əncüməni qurmaq ixtiyarını vermişdir. Azərbaycan əyalət əncüməni İranın məşrutə tarixində böyük rol oynamışdır. İngilislər Rza xanı iş başına gətirdikdən sonra konstitusiya ləğv olunub əyalət-vilayət əncümənlərinin maddələri icra olunmadı. Halbuki konstitusiyanın ilk maddəsinə görə "məşrutə üsulu tətil (ləğv-Ə.F.) olunmazdır" [16, s.1]. Beləliklə, Müzəffərəddin şah dövründə qəbul edilmiş, M.Xiyabaninin "Azadistan" hökuməti dövründə davam etdirilmiş konstitusiya haqları, o cümlədən əncümənlər Qacarların son dövründə və Rza şah Pəhləvi zamanında ləğv edildiyi üçün [8, s.110] ADF-nin Pəhləvi hakimiyyətinə qarşı qiyamı, "21 Azər hərəkəti" ortaya çıxdı.

Fırqənin proqramının ikinci maddəsində deyilirdi: "Azərbaycana İran daxilində mədəni, iqtisadi, ticarət, dil və fərhənk (mədəniyyət-Ə.F.) cəhətdən məhəlli muxtariyyət və öz həyatını istədiyi kimi qurmaq üçün geniş hüquqlar təhsil etmək fırqəmizin ən əsas vəzifələrindəndir" [17, s.4]. Buna görə, "Azərbaycan" qəzetinin də yazdığı kimi ADF Azərbaycan üçün muxtariyyət tələb edir və göstərirdi ki, əyalət və vilayət əncümənləri vasitəsilə İran xalqları öz milli muxtariyyətini yarada bilərlər. Demokratik bir dövlət quruluşunda milli muxtariyyət o millətlərin öz meyilləri və istədikləri kimi azad yaşamağa və azadlıqlarını mühafizə etməyə haqq verir. Qəzetə görə, konstitusiya İranda yaşayan bütün xalqlara azad yaşamağa haqq vermişdir. İctimai azadlığı, qələm, dil azadlığı hər bir millətin qanuni haqqıdır. Milli muxtariyyət kiçik millətlərin hüquqlarını mühafizə edib o millətləri zülm, əsarətdən xilas etmək və millətlər arasındakı dostluğun möhkəmlənməsinə bir qüdrət və qüvvədir [17, s.4]. Beləliklə, ADF-nin təkcə azərbaycanlıların yox, bütün İran xalqlarının hüquqlarının qorunduğu, xalqlar dostluğuna əsaslanan bir dövlət quruluşu uğrunda mücadilə etdikləri aydın olur.

"Azərbaycan" qəzeti Pəhləvi hökumətini qeyri-farsların milli hüquqlarını məhv etmədə ittiham edərək yazırdı ki, Rza şah öz siyasəti ilə İranda yaşayan millətləri, öz hakimiyyətini saxlamaq üçün o millətlərin azadlığını boğub, onları təhqir etdi. Böyük bir tarixə malik olan beş milyonluq (1948-ci ilin məlumatı-Ə.F.) Azərbaycan xalqının doğma ana dilində danışmasının qabağını almaq istəyirdi. Onun qədim tarixi əsərlərini belə qarət etdirdi. Onun mədəniyyətinin inkişaf və tərəqqisinin qabağında bir sədd çəkdi isə, lakin dilini aradan aparmağı bacarmadı. İranda fars dilindən başqa neçə dillərdə danışılar. Bu millətlər də iranlıdır, milliyyəti isə fars

deyildir. Onlar da məmləkətin başqa fərdləri ilə bir sayılıb, rəyləri də bərabər olmalıdır. İranda yaşayan başqa millətlərin fərdi, ictimai istiqlalları mühafizə edilmir. İranda azlıqda olan millətlərin öz ana dillərində məktəbləri yoxdur, onları öz qədim tarixlərini öyrənməyə qoymamışlar. Onların ana dillərinin inkişaf etməsinin qabağını saxlamışlar. Öz dilində mədəni inkişafı olmayan bir millətin istiqlal və azadlığı ola bilməz. Qəzetə görə konstitusiyaya hər fərdə azadlıq vermişdir. Lakin bu azadlıq isə bir ədəd hakim təbəqənin mürtəcelərin zor və fəsadı nəticəsində qəsb olunmuşdur. Millətlərin üzərindəki fəsad artdıqca mərkəzi hökumətə qarşı xalqların kin və ədavəti artır və millətlər öz haqlarını almaq üçün irtica qüvvələri ilə mübarizəyə qalxırlar [17, s.4]. Qəzet farslarla bərabər İranda yaşayan bütün xalqların ana dilində təhsil, milli mədəniyyətin inkişafı və s. hüquqlarını irəli sürürdü.

ADF öz partiya proqramını həyata keçirmək üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarına ehtiyac hiss etmiş və yaratdığı Milli Hökumətlə bu istəyini reallaşdırmışdı. Qəzet bu haqda yazırdı ki, ADF-nin rəhbərliyi altında yaradılmış milli muxtariyyətimiz bütün Azərbaycan xalqına illər boyu olunan zülmün qarşısını aldı. Ölkəmizin abadlığı, onun təbii sərvətinin və mədənlərinin işə salınması xalqın öz ixtiyarına verdi. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbərliyi ilə yaradılmış milli muxtariyyət beş milyonluq xalqa, İran irticai dövləti tərəfindən qadağan olunmuş ana dilini, mədəniyyətini qurmaq üçün imkan yaratdı, ana dilində xalqımız üçün məktəblər açıb və kitablar nəşr etdi. Azərbaycan xalqı bununla da öz mədəniyyətini, iqtisadiyyatını və ticarətini inkişaf etdirib bir il müddətində böyük müvəffəqiyyətlərə nail oldu [17, s.4]. Həqiqətən də, "21 Azər hərəkatı" İran azərbaycanlılarının uzun illər boyu qadağan edilmiş milli hüquqlarını özünə qaytara bildi. Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin təşkili nəticəsində bilavasitə xalqın nəzarət etdiyi özünüidarəetmə orqanları fəaliyyətə başladı.

ADF və "Azərbaycan" qəzeti milli azadlıq ideyası ilə yanaşı bütün İran xalqlarının qardaşlığını, ölkədəki bütün xalqların azadlıq və hüquqları uğrunda mübarizə aparırdı. Qəzet İranda xalqlar dostluğuna zərbə vuran Pəhləvi hakimiyyətinin himayədarı olan Qərb imperializmini belə ifşa edirdi: "İmperialist dövlətlərin, xırda və zəif ölkələri müstəmələ vəziyyətinə salmaq üçün istifadə etdikləri vasitələrdən biri də ölkələrdə xalq arasına milli ziddiyyət salmaqdan və bu ziddiyyətdən istifadə edib öz ağalılıqlarını möhkəmlətməkdən ibarətdir. Hindistanda hindilərlə sixlər və müsəlmanlar arasında, Fələstində ərəblərlə yəhudilər arasına düşmənçilik salmaq, onları bir-birinə qırdırmaq məqsədilə silah paylamaq, ölkədə daxili vuruşmaları gücləndirmək siyasəti ingilis siyasətçilərinin təcrübədən çıxarılmış üsuludur. İngilislər bu üsulu indi də İranda tətbiq etməkdədirlər" [18, s.1, 4]. Qəzetdə həmçinin qeyd olunurdu ki, İranda bir əyalət azadlıq hərəkatı baş verən kimi oraya nazil olub, orada bu və ya başqa tayfanı bir-birinin üzərinə qaldırır və qardaş qırğını salıb, azadlıq hərəkatını fitnə-fəsad içərisində boğurlar. Bu ingilis siyasətçilərinin ən çox sevdiyi üsuldur. Hələ Rza şah hakimiyyəti dövründə belə bu siyasət icra edilirdi.

Milli ədavəti qızıqdırmaq, xalqlar arasında nifərt və kin hissləri oyatmaq, bir tayfanı o birinin üstünə saldırmaq Rza şah dövründə də var idi. Məsələn, fars olmayan bir xalqı zor ilə farslaşdırmaq özü də həmin xalqlar arasında fars xalqına qarşı kin və ədavət hissləri oyatmaq üçün idi [18, s.1, 4]. Beləliklə, qəzet göstərirdi ki, İranda hökumət əli ilə icra edilən farsçılıq ideologiyası, imperialistlərin xalqlar dostluğunu məhv etmək siyasəti ilk növbədə İranın özünə ziyandır, dövlətin bütünlüyünü məhv edir.

"Azərbaycan" qəzeti ADF-nin Qərb imperializminə və müstəbid şah rejiminə qarşı mübarizəsini belə təsvir edirdi: "Azərbaycanda başlamış milli nəhzət (hərəkat-Ə.F.) həmin xəyanətkar siyasətin əleyhinə olaraq, xalqlar arasında qardaşlıq, dostluq və məhəbbət hisslərini səmimiyyət əsasları üzərində möhkəmlətməkdən ibarət idi" [18, s.1, 4]. Qəzetə görə, Cənubi Azərbaycanda yaşayan kürd, erməni, aysor, azərbaycanlı və fars xalqları arasında vahid bir ailə yaratmaq, onları həqiqi mənada birləşdirmək ADF-nin əsas məqsədlərindən biridir. Bu millətlərin milli dil, adət-ənənələrinə hörmət bəsləmək, onların hamısını siyasi və ictimai hüquqlardan təmin etmək firqənin ana xəttidir [18, s.1, 4]. Qəzetdə həmçinin göstərilirdi ki, İranda həqiqi azadlıq və demokratik üsul-idarə yaratmaq Azərbaycan xalqının ali hədəfidir. O, İranda azlıq təşkil edən bütün xalqların, o cümlədən kürdlər, ermənilər və qeyrilərinin apardıqları azadlıq hərəkatının rəhbəri sayılır. İranlıların hamısını birləşdirən və dost edən bu arzu və amaldır. Rza şah istibdadı Hitlerin faşist düşüncə və əməlini vətənimizə keçirərək zülm və əsarəti gücləndirdi. İran daxilində yaşayan azərbaycanlı, kürd, aysor və ermənilər doğma ana dilində yazıb oxumaq, kitab və qəzetlər nəşr etmək, sənət və teatr əsərləri yaratmaq, yerli idarə və məhkəmələrdə ana dilində istifadə etmək imkanını qadağan etdi. Qəzet göstərirdi ki, nəticədə xalqlar arasında böyük nifaq vücuda gətirdi. Bu istibdad heykəlinin yıxılmasından dörd il keçdiyinə baxmayaraq, yenə də o yanlış siyasət davam etməkdə, onu meydana çıxaran mürəccə ünsürlər get-gedə həyasızlaşaraq, xalqa hücumla keçüb onun demokratik hərəkatını boğmaqdadırlar. İrtica məmləkətimizin sənaye cəhətdən tərəqqi edib güclü və qüdrətli olmasını istəmir [2, s.3]. Beləliklə, "Azərbaycan" qəzeti Rza şahın 1941-ci ildə hakimiyyətdən getməsinə baxmayaraq onun irtica siyasətinin oğlu Məhəmmədrza şah tərəfindən davam etdirildiyini göstərirdi.

"Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, İran hakim təbəqəsi istər Rza şah dövrü, istərsə Məhəmmədrza şah dövrü xarici imperialistlərin əl oyuncağı olaraq İran xalqlarını zülm və əsarət zəncirində saxlayıb və Azərbaycan millətini, kürd, erməni və sair xalqları bu hüquqlardan məhrum etmişdir. Buna görə İran indilikdə bu xalqlar üçün bir zindan kimidir. Ona görə onlar öz azadlıqları uğrunda mübarizə edir və edəcəklər [4, s.4]. "Azərbaycan" qəzeti İrandakı qeyri-fars xalqlara milli-mədəni muxtariyyət hüquqlarının verilməsini tələb edir, əzilmiş xalqları mübarizəyə səsləyirdi.

Pəhləvi hakimiyyəti ingilis müstəmləkəçilərinin köhnəlmiş şüarı olan "nifaq sal, hökumət et!" şüarına əsaslanaraq İranda yaşayan xalqların arasında milli qır-

ğın salmaq istəyir və bu məqsədə çatmaq üçün din və məzhəb amilindən istifadə edirdilər. "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, Pəhləvilər bir gün sünni-şii, o biri gün müsəlman-erməni adı ilə xalqlar arasında toqquşmalar düzəltmək istəyirlər [7, s.1]. Şahın diktatura siyasəti mürtəce ruhanilər tərəfindən də dəstəklənir, şahı "zillullah" ("Allahın kölgəsi"-Ə.F.) adlandıran yobaz din xadimləri xalqı istismar etməyə davam edir, bu mənfur siyasətə islam dinini də alət edirdilər [21, s.3]. Beləliklə, biz "Azərbaycan" qəzetində İranda xalqlar dostluğu əleyhinə, beynəlmiləçiliyə qarşı din və məzhəbdən siyasi alət kimi istifadə edənlərin və onlara tabe olanların ifşa edildiyini görürük.

Qəzetdə xalqların azadlıq mübarizəsinə qarşı dindən silah kimi istifadə edib mane olanlar tənqid edilirdi. Ə.Şəmidə qəzetdə yazırdı ki, "Millətlər və xalqların dini və milli təəssüblərindən istifadə edib milli və məzhəbi ədavət və müharibələr qızışdırmaq və başqa fitnəkarlıqlarla xalqların müstəqil və dinc həyat qurmalarına maneçilik törədirlər. Habelə məzhəbi təbliğat pərdəsi altında irticai fikirləri yayıb, xalqların məfkurəsini zəhərləmək və uydurmaqla kütlələri azadlıq mübarizəsindən çəkəndirmək istəyirlər" [13, s.4]. Ə.Şəmidə xarici imperialist dövlətlərin istismar etdikləri xalqları zəiflətmək üçün işğalçı ordudan və ya mütəxəssislərdən olduğu kimi, din adamlarından da istifadə etdiyini, İranda fəaliyyət göstərən xarici missionerlərin imperialistlərin agentləri olduğunu yazırdı [13, s.4]. ADF hakimiyyəti Pəhləvilərin din siyasətini tənqid edərək, ölkədəki bütün xalqların və dini icmaların din və vicdan azadlığına hörmətlə yanaşdı.

"Azərbaycan" qəzetində SSRİ-də və Sovet Azərbaycanındakı beynəlmiləçilik siyasəti, azsaylı xalqlara muxtariyyət verilməsi nümunə göstərilərək təqdir və təbliğ edilir, burada azərbaycanlı və sair millətlərin bir ailənin üzvü kimi mehriban yaşadıkları göstərilirdi. Çarizm dövründəki milli qırğınların sona çatması sovetlərin xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik siyasəti ilə əlaqələndirilirdi. Qəzetə görə, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəl Qarabağ kəndliləri yerli bəy və xanların zülmü altında əzilirdilər. Azərbaycan və erməni xalqları bu vilayətdə sovet hakimiyyəti dövründə azad və xoşbəxt həyat keçirməyə nail olmuşlar. Tarix boyu azərbaycanlılar ilə ermənilər həmişə öz düşmənlərinə qarşı birlikdə mübarizə aparmışlar. Bu iki xalq bir-biri ilə qonşu olmuş, yaxşı və çətin günlərdə bir-birinə arxalanmışlar. Azərbaycan və erməni xalqının birliyi qüvvəsindən qorxu hiss edən irticaçı qüvvələr bu iki qardaş xalqı ayırmağa və onların hər birisini əsarət altında saxlamağa ciddi cəhd etmiş və bu iki xalq arasında ədavət, ziddiyyət və düşmənçilik toxumu səpmişlərdi. Çar hökuməti Azərbaycanda azadlıq hərəkatını boğmaq üçün bu iki qardaş xalqı bir-birinə qırdırırdı. Lakin böyük oktyabr inqilabı keçmiş çar Rusiyasında yaşayan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan və erməni xalqlarına tam azadlıq və milli istiqlal verdi. Şanlı Bolşeviklər firqəsinin müdrik milli siyasəti xalqlar arasında olan ədavət və kini kökündən qoparıb dostluğun möhkəm bünövrəsini qoydu [19, s.1]. Təəssüf ki, "Azərbaycan" qəzeti sovet hakimiyyətinin sözdə

ifadə etdiyi beynəlmiləçilik siyasətinin əməldə yerinə yetirilmədiyini, müsəlman xalqların hüquq və azadlıqlarının pozulduğunu göstərmirdi. Bu da sovet təsirinin ADF üzərindəki nüfuz və təsirindən qaynaqlanırdı.

"Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "Müsəvat" partiyasının beynəlmiləçiliyə, xalqlar dostluğuna düşmən kimi təqdim olunması, onun daşnaklara bənzədilməsi sovet ideologiyasının nəticəsi idi. "Müsəvat" partiyasının Sovet Rusiyasının işğalçılıq siyasətinə düşmən mövqeyi və sosializmə zidd olan burjua respublikası qurması təbii ki, özü də əslində gizli kommunist, beynəlmiləçi olan S.C.Pişəvəri və onun rəhbəri olduğu partiyanın "Azərbaycan" qəzeti tərəfindən qəbul edilmirdi. S.C.Pişəvəri yazırdı ki, "mən Çar Rusiyası dövründə və Bakıda "Müsəvat" hökuməti dövründə xalqların ədaləti uğrunda mübarizə apardığım üçün SSRİ-yə tərəfdarlıq edirdim" [11, s.54-55]. Təbii ki, müsəlmanlara qarşı soyqırımlar törətmiş "Daşnaksütyun" partiyasının milli-azadlıq partiyası olan "Müsəvat"a bənzədilməsi yanlış bir addım idi. ADF və "Azərbaycan" qəzeti daşnak terrorunu pisləyir, sovet ideologiyasını qəbul edən bütün millətləri qardaş sayırdı. Bu SSRİ-nin himayəsi ilə qurulmuş ADF-nin rəsmi ideologiyası idi. "Azərbaycan" qəzeti də sovetlərdəki xalqlar dostluğunu nümunə göstərərək İran xalqlarının da eyni şəkildə bir ailənin üzvləri kimi mehriban yaşaya biləcəklərini, ADF-nin məhz bu siyasətə xidmət etdiyini göstərirdi.

ADF-nin sədri S.Badəganın qəzetdəki məruzəsində Pəhləvi şah irticasına qarşı İran xalqlarının və onlara dəstək olan sovet xalqının həmrəyliyi belə ifadə edilmişdi: "Yaşasın Azərbaycan və kürd xalqının apardığı azadlıq mübarizəsi! Yaşasın Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsində çiyn-çiynə mübarizə edən qəhrəman fars oğulları! Yaşasın böyük sovet xalqı və ona rəhbərlik edən Ümumittifaq Kommunist Bolşeviklər Firqəsi!" [5, s.3]. Qəzet milli muxtariyyəti, sovet ideologiyasını və qeyri-farsların milli haqlarını tərənnüm etməklə yanaşı, vahid İran dövlətçiliyi ideyasına da sadıq idi.

"Azərbaycan" qəzetində Balaş Azəroğlu, Əli Tudə, İbrahim Zakir, Mədinə Gülgün, Hökumə Billuri və s. şairlərinin Cənubi Azərbaycanda milli ideologiyanın təbliği ilə yanaşı xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik istiqamətindəki şeirləri də dərc olunmuşdu [3, s.1; 14, s.3; 20, s.3].

Son olaraq deyə bilərik ki, İranda və Cənubi Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların hüquq və azadlıqlarının qorunması, onlar arasında vahid bir ailə yaratmaq, onları həqiqi mənada birləşdirmək, azərbaycanlıların milli-mədəni muxtariyyət hüququnu təmin etmək Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və onun "Azərbaycan" qəzetinin əsas məqsədlərindən biri olmuşdur. "Azərbaycan" qəzetinə görə İran daxilində yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin dil, din və vicdan azadlığı, yerli özünüidarəetmə hüququ olmalıdır. "Azərbaycan" qəzeti xalqlar dostluğuna və beynəlmiləçiliyə gedən yolun demokratiyadan keçdiyini göstərir və Sovet Azərbaycanını nümunə göstərərək bütün xalqların hüquqlarının qorun-

masının vacibliyini irəli sürürdü. "Azərbaycan" qəzeti SSRİ-dəki dövlət quruluşunu, beynəlmiləçilik və xalqlar dostluğu siyasətini, azsaylı xalqlara milli-mədəni muxtariyyət verilməsi hüququnu İranda da tətbiq etməyə çağırırdı. Lakin ADF sovet yanlısı bir partiya olduğuna görə SSRİ-də baş vermiş repressiyalar, milli azadlıqların təqib edilməsi, həqiqi demokratiyanın olmaması, Azərbaycanda ermənilərə muxtariyyət verilərsə də, Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması kimi məsələlərdən "Azərbaycan" qəzeti bəhs etməmiş, SSRİ-ni sanki ideal dövlət kimi təqdim etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq ADF hakimiyyəti cəmi bir illik hakimiyyəti dövründə mütərəqqi ideyaları həyata keçirə bilmiş və Qərb imperializminə, müstəbid şah hökumətinə qarşı uğurla mübarizə aparmış, İran azərbaycanlılarının milli-mədəni hüquqlarını müdafiə edə bilmişdir. Firqənin humanist və demokratik ideyaları "Azərbaycan" qəzeti tərəfindən davam etdirilmişdir. İran və Azərbaycan xalqlarının bu mübarizəsi nəticəsində Pəhləvi hakimiyyəti zəiflədi və nəticədə bir müddət sonra xalq inqilabı nəticəsində məhv edildi.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Şəhrivər bəyanatının dərci və Azərbaycan Demokrat Firqəsinin mövcudluğunun elan edilməsi münasibəti ilə // <https://www.birlik.se/az/12-s%C9%99hriv%C9%99r-1324-az%C9%99rbaycan-demokratik-t%C9%99riq%C9%99tinin-yaranmasinin-ildonumu-mubar%C9%99k-olsun/>
2. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin 1324-ci il mehr ayının 10-nunda birinci konqre tərəfindən qəbul olunmuş Məramnaməsi // "Azərbaycan", 1948, 14 yanvar, s.3.
3. Azəroğlu B. Doktor Ərani // "Azərbaycan", 1948, 7 fevral, s.1.
4. Bicarı H. Vətən və vətənpərvərlik // "Azərbaycan", 1948, 4 iyun, s.4.
5. Firqəmizin mərkəzi komitəsi sədri yoldaş Badəganın məruzəsinin ardı // "Azərbaycan", 1948, 18 dekabr, s.3.
6. İxtar // "Azərbaycan", 1945, 5 sentyabr, s.1.
7. Kəndli Q. Azərbaycan milli hökuməti xalqların azadlığını təmin etmişdi // "Azərbaycan", 1948, 9 oktyabr, s.1.
8. Mirzəzadə S.H. İran Azərbaycanında əncümənlərin təşkili və fəaliyyəti (1945-1946-cı illər) // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1969, № 1, s.110-116.
9. Pişəvəri M.C. Çıxışlar və nitqlər, 130 s. // <http://www.achiq.info/>
10. Pişəvəri S.C. Xatirələr. Bakı, 2005, 395 s.
11. Rəhimli (Bije) Ə. 662 saylı məhbus – S.C.Pişəvəriyə aid istintaq materialları. Bakı: Nurlar, 2019, 184 s.
12. Şəhrivərin 12-i. 1324-1325. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin birinci ildönümü münasibətilə. Təbriz: Mərkəzi Təbliğat Şöbəsinin nəşriyyatı, 1325 (1946), 99 s., s.5-7.

13. Şəmidə Ə. Məzhəbi təbliğatdır, ya siyasi fəaliyyət! // "Azərbaycan", 1949, 22 yanvar, s.4.
14. Tudə Ə. Aprel nəğməsi // "Azərbaycan", 1948, 28 aprel, s.3.
15. Vilayi M. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi məramnaməsinin təhlili // "Azərbaycan", 1948. 17 yanvar. s.1.
16. Vilayi M. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Məramnaməsinin təhlili // "Azərbaycan", 1948. 21 yanvar, s.1.
17. Vilayi M. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Məramnaməsinin təhlili // "Azərbaycan", 1948. 24 yanvar, s.4.
18. Vilayi M. İran xəlqləri arasında ziddiyyət salan fitnəkarlar // "Azərbaycan", 1948, 10 yanvar, s.1, 4.
19. Vilayi M. Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti // "Azərbaycan", 1948, 4 avqust, s.1.
20. Zakir İ. 28 aprel münasibətilə // "Azərbaycan", 1948, 28 aprel, s.3.
21. Zakir İ. Azərbaycanlıların dili bağlanmaz // "Azərbaycan", 1948, 22 dekabr, s.3.

Ali Farhadov

The issue of national self-awareness and friendship between peoples in Southern Azerbaijan (based on the materials of the newspaper "Azerbaijan" (1947-1949))

Summary

Key words: *S.J.Pishevari, Azerbaijan Democratic Party, Azerbaijan newspaper, ideology*

"Azerbaijan" newspaper was a newspaper that demanded the provision of national and cultural rights of Iranian Azerbaijanis. Although "Azerbaijan" newspaper is an organ of the Azerbaijan Democratic Party (ADP), which promotes the idea of national autonomy, the newspaper fought for the brotherhood of all Iranian peoples, freedom and rights of all peoples in the country. The newspaper exposed Western imperialism, the patron of the Pahlavi government, which attacked internationalism and the friendship of nations in Iran. According to the newspaper, one of the means used by the imperialist countries to colonize small and weak countries is to create national contradictions between peoples in the countries and to use this contradiction to strengthen their rule. The newspaper stated that as soon as a freedom movement takes place in a province in Iran, the shah's government turns different tribes against each other and commits fratricide and drowns the freedom movement in corruption. They incite national enmity and arouse feelings of hatred and malice among peoples. The newspaper "Azerbaijan" noted that the national movement that began in Azerbaijan was supposed to strengthen the feelings of brotherhood,

friendship and love between peoples, based on sincerity towards the Shah's power. The creation of a real democratic system in Iran is the highest goal of the Azerbaijani people. "Azerbaijan" newspaper shows that the way to friendship of peoples and internationalism is through democracy. According to the newspaper, for these peoples who do not have these rights, living under Pahlavi rule is like a prison. That is why they are and will continue to fight for their freedom.

Али Фархадов

***Вопрос национального самосознания и дружбы между народами
Южного Азербайджана (по материалам газеты «Азербайджан»
(1947-1949 гг.))***

Резюме

Ключевые слова: *С.Дж.Пишевари, Демократическая партия Азербайджана, газета «Азербайджан», идеология*

Газета «Азербайджан» была газетой, которая требовала обеспечения национальных и культурных прав иранских азербайджанцев. Хотя газета «Азербайджан» является органом Демократической партии Азербайджана (ДПА), продвигающим идею национальной автономии, газета боролась за братство всех иранских народов, свободу и права всех народов страны. Газета разоблачала западный империализм, покровительствующий правительству Пехлеви, нападавшему на интернационализм и дружбу народов Ирана. По мнению газеты, одним из средств, используемых империалистическими странами для колонизации малых и слабых стран, является создание национальных противоречий между народами в странах и использование этого противоречия для укрепления своей власти. Газета сообщала, что как только в одной из провинций Ирана началось освободительное движение, шахское правительство натравило разные племена друг на друга, совершило братоубийство и утопило освободительное движение в коррупции. Они разжигают национальную вражду, вызывают чувства ненависти и злобы между народами. Газета «Азербайджан» отмечала, что начавшееся в Азербайджане национальное движение должно было укрепить чувства братства, дружбы и любви между народами, основанные на искренности по отношению к шахской власти. Создание настоящей демократической системы в Иране является высшей целью азербайджанского народа. Газета «Азербайджан» показывает, что путь к дружбе народов и интернационализму лежит через демократию. По мнению газеты, для этих народов, не имеющих этих прав, жизнь под властью Пехлеви подобна тюрьме. Именно поэтому они борются за свою свободу и будут бороться дальше.

*Orxan Usubaliyev**

Ən qədim dövrlərdən Sovet hakimiyyəti illərinə qədər Azərbaycan kitabının tarixi inkişaf yoluna bir nəzər

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: kitab mədəniyyəti, kitab nəşri, humanitar ədəbiyyat, kitabçılıq işi

Bu məqalədə ən qədim dövrlərdən Sovet hakimiyyəti illərinə qədər Azərbaycan kitabının tarixi inkişaf aspektləri geniş təhlil olunur. Məqalədə xalqımızın ən qədim bilik mənbələrindən biri olan "Avesta" haqqında geniş söhbət açılır. Məqalədə Azərbaycanda mətbəə üsulu ilə çap olunmuş ilk kitab haqqında məlumat verilir. Bu məqalədə bir sıra müstəqil nəşriyyatların yaranması və inkişafından danışılır. Həmçinin məqalədə "Orucov qardaşları" və "Qeyrət" mətbəələrinin fəaliyyətinə də geniş yer verilir. Məqalədə Bakı şəhərində təşkil olunan xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətindən də danışılır. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin mədəni quruculuq və xalq təhsili sahəsində həyata keçirilən tədbirlərdən də söhbət açılır. Həmçinin məqalədə tarixi faktlar xronoloji ardıcılıqla öz əksini tapmışdır.

Xalqımızın tarixində digər ölkələrdə olduğu kimi kitablar əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Ölkəmizdə kitab mədəniyyəti ən qədim dövrlərdən mövcuddur. Azərbaycanda informasiyanın əsasını təşkil edən yazı və əlifba sistemi müxtəlif tarixi inkişaf mərhələsi keçərək bugünkü səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, tarixi torpaqlarımızda hələ eramızdan öncəki dövrdə mixi yazılardan istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının ən qədim bilik mənbələrindən biri Avesta dini kitablar küliyyatıdır. Avesta qədim azərbaycanlıların müqəddəs saydığı bir kitabdır. Neçə yüzilliklərdir ki, "Avesta" bəşər mədəniyyətinin əski çağlarda yaratdığı mənəvi sərvət kimi tədqiq olunur, öyrənilir və bu ədəbi abidədə ulu babalarımızın dini, ictimai, siyasi, fəlsəfi görüşləri əks olunduğu üçün daha artıq maraq doğurur.

*Azərbaycan MEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı orxan.usubaliyev86@gmail.com

"Avesta" Avropa alimlərinin də tədqiqat obyektidir və bu 100 illiklərdə "Avesta" ilə bağlı o qədər maraqlı həqiqətlər və bir o qədər də müəmmalar meydana çıxmışdır ki, bu da "Avestaşünaslıq" adlanan müstəqil bir elm sahəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Heç şübhəsiz, bu sırada Azərbaycan alimlərinin də müəyyən xidmətləri olmuşdur. Bu sahədə filologiya üzrə elmlər doktoru Baloğlu Şəfizadənin "Avesta" ilə bağlı tədqiqatları xüsusilə seçilir. Onun "Zərdüş, Avesta, Azərbaycan", "Avesta", "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər)" əsərlərində bu problemlərə xeyli dərəcədə aydınlıq gətirmişdir.

Eramızın ilk əsrlərində türklər qədim uyğur və Orxon-Yenisey əlifbalarından istifadə etmişlər [7]. Alban əlifbası isə V əsrin birinci yarısında meydana gəlmişdir. Bütün xalqlar kimi, türk xalqlarının da tarixində əlyazma kitabları şərəfli yerlərdən birini tutur. Ölkəmizdə isə əlyazma kitablarının inkişafı məhz kağız istehsalının genişlənməsindən sonra başlamışdır. Ulu yurdumuzun mədəniyyət və elmi fəaliyyətin əsas mərkəzlərindən biri kimi mühüm tarixi ənənələrə malik olan Təbrizdə VIII-XIII əsrlərdə kağız istehsal edən karxananın meydana gəlməsi bir sıra dəyərli qədim kitab abidələrinin üzünün köçürülməsinə güclü təsir göstərmişdir [16]. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, VIII əsrdə ərəblərin istilasına qədər bu dövrdə yaradılmış əlyazma kitabları müəyyən və müxtəlif səbəblərə görə dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Bu günümüzədək bizə gəlib çatmış ən qədim əlyazma kitabı Təbərinin "Quranın şərh" əsəridir ki, bu dəyərli mənbə 1220-1225-ci illərdə yazılmışdır. Hazırda Təbərinin "Quranın şərh" əsərinin ilk əlyazma nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında mühafizə olunur [15].

Xalqımızın dahi söz ustası Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" və "Sirlər xəzinəsi" əsərlərinin üzü ilk dəfə XIII əsrdə köçürülmüşdür [5]. Belə ki, 1233-cü ildə üzü köçürülmüş "İsgəndərnamə" əsərinin əlyazma kitabı hazırda Tehran şəhərində şəxsi kitabxanada, "Sirlər xəzinəsi" poemasının 1239-cu ildə yazılmış əlyazma nüsxəsi isə Londonun "İndiya Ofis" kitabxanasında saxlanılır. XIII əsrdə yazıya köçürülmüş Xətib Təbrizinin "Şərhi-divani-həman", İbn Behtuşinin "Mənəfil əl-heyvan" və Əlaəddin Cüveyninin "Monqol tarixi" əlyazma kitabları dünyanın digər dövlət kitab xəzinələrində qorunur [14].

Ölkəmizdə kitabçılıq işi sənətinin inkişafı e.ə. XI əsrə təsadüf edir. Bu dövrdə bütün dünya ölkələri üçün dönüş və çiçəklənmə əsri olmuşdur. Bu dövrdən başlamış möhtəşəm sənət əsərləri yazılmış və bu mənbələrin qorunub saxlanılması məqsədilə bir sıra kitabxanalar yaradılmışdır [8]. Dahi sənətkarlarımız tərəfindən yaradılmış bədii və elmi əsərlər müxtəlif xətt növlərində üzü köçürülmüş, nüsxələri isə dünya ölkələrinin bir sıra kitabxanalarında qorunub saxlanmaqdadır. Məsələn, N.Gəncəvinin "Xəmsə"sinin 792, M.Füzulinin əsərlərinin isə 800-ədək nüsxəsi hazırda dünya ölkələrinin muzey və kitabxanalarında mühafizə olunur. 2000-ci ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1300 illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd edilən və qədim diyarımızın ən böyük və möhtəşəm mədəni dəyərlərini özün-

də əks etdirən "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının XV və XVI yüzilliklərlə müxtəlif xəttatlaq tərəfindən yazıya alınmış nadir və qiymətli nüsxələri Avropanın əsas tarixi şəhərlərindən olan Vatikan arxivində və Drezden kitabxanasında saxlanılır [9].

Tədqiqatçıların fikrinə görə, Azərbaycanda mətbəə üsulu ilə çap olunmuş ilk kitab 1594-cü ildə məşhur alim Nəsrəddin Tusinin Romada "Mediçi" mətbəəsində ərəb dilində nəşr edilmiş "Təhriri Oqlidis" əsəridir [4]. Kitab avropalıların xeyli marağına səbəb olduğundan, daha sonra 1657-ci ildə latın dilinə tərcümə edilərək Londonda yenidən çap edilmişdir. Ölkəmizdən kənarda meydana gəlmiş ən dəyərli ilkin biblioqrafik mənbələrdən biri XIX əsrin sonunda Misirdə yaşamış azərbaycanlı Əli Hilmi Dağıstani əl-Qubaviyyə Sumaqabadinin türkcə, farsca əlyazma və çap kitablarımıza aid hazırladığı kataloqdur [10].

Azərbaycanda isə müasir çap üsulu vaitəsilə kitab nəşrinə XIX əsrin sonlarında başlanmışdır. Ölkəmizdə ilk müasir mətbəələr XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Belə ki, 1889-cu ildə Bakı şəhərində bir tipografiya və 5 mətbəə vardı. 1900-cu ildə isə artıq 16 mətbəə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Misal olaraq, "Hümmət", "Bakinski raboçi", "Şərqi-rus" qəzetlərini və "Nina", "Qeyrət", "Kaspi", "Trend", "Səda", "Şirkət", "Məktəb" s. bu kimi mətbəələrini göstərmək olar. Bu mətbu orqanların və mətbəələrin əksəriyyəti şəxsi olduğuna görə sahibkarlarda mövcud olan əqidə müxtəlifliyi çapdan buraxılan kitabların və digər nəşrlərin ideyasına, bədii tərtibatına, dil və tematikasına, həcminə və poliqrafik keyfiyyətinə öz təsirini bir çox hallarda büruzə verirdi. Məhz bu vəziyyət mətbəələrin sayının artmasına, iri olanlarının nəşriyyat müəssisələrinə çevrilməsini zəruri etmişdir.

Dünya miqyasında XVIII əsrdən etibarən dünyada bir sıra müstəqil nəşriyyatlar yaranmış və inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Araşdırmalar deməyə əsas verir ki, XIX yüzillikdən başlayaraq nəşriyyatlar universal və sahəvi olmaqla iki fərqli istiqamətdə formalaşmağa başlamışdır. XVIII-XIX əsrlərdə nəşriyyat müəssisələri ilə yanaşı bir çox mətbəələr də kitab nəşrini həyata keçirməyə başlamışdır [13]. Bu dövrdə ölkəmizdə də mövcud olmuş mətbəələr və nəşriyyat müəssisələri kitab nəşrini həyata keçirmişlər. XX əsrin əvvəllərindən etibarən iri mətbəələr və Orucov qardaşlarının bir universal nəşriyyatı müxtəlif elm sahələri, eləcə də humanitar elmlər üzrə müxtəlif tip və janrlarda kitab nəşrini həyata keçirmişlər. Bunlardan, C.Məmmədquluzadə ilə Ö.F.Nemanzadənin "Qeyrət", H.Vəzirovun "Səda", İ. Aşurbəyovun "Kaspi" mətbəələrini və digərlərinin adlarını çəkmək mümkündür [18]. Qeyd edilən mətbəələrin hər birində müxtəlif elm sahələri, o cümlədən humanitar elmlər üzrə və müxtəlif tipdən olan 50-yə yaxın kitab çapdan buraxmışdır. Beləliklə, ölkəmizdə Sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövrdə "Qeyrət", "Səda", "Kaspi" kimi iri mətbəələr və 20-yədək sayda kiçik mətbəə fəaliyyət göstərmişdir [11].

Birinci rus inqilabı dövründə Azərbaycan dilində demokratik mətbuat və ki-

tab nəşri sahəsində Ömər Faiq Nemanzadə və Cəlil Məmmədquluzadənin birgə təsis etdiyi Tiflisdəki "Qeyrət" (1905-1909) mətbəəsinin də böyük xidməti olmuşdur. Bu mətbəə 1903-cü ildən Tiflisdə M.Şahtaxtının redaktorluğu ilə çap olunan "Şərqi-rus" qəzetinin nəşri dayandırıldıqdan sonra həmin adla fəaliyyətə başlamışdır. Mətbəə Zaqafqaziya bolşevik təşkilatları ilə yaxından əlaqə saxlamış və onların sifarişi ilə inqilabi məzmunlu "Silk, sinif, fırqa" (1906), "Millətin paraları nasıl toplanır və nasıl sərf olunur" (1907), "Nəfəqə, nur və hüriyyət" (1907) və s. bu kimi elmi-kütləvi ədəbiyyat çap etmişdir. 1905-ci il yanvar ayında "Şərqi-rus" qəzeti borca düşərək bağlanmalı oldu. Bu elə bir vaxt idi ki, ölkəni bütünlüklə birinci rus inqilabının dalğaları cənginə almışdı. Xüsusən də zəngin tarixə malik olan Bakı və Tiflis şəhərlərində fəhlə sinifi öz azadlığı naminə üsyana qalxmışdı. Belə bir dövəmdə "Şərqi-rus" qəzetinin fəaliyyətinin dayandırılması və onun çap olunduğu mətbəənin satışa çıxarılması Ömər Faiq Nemanzadə və Cəlil Məmmədquluzadənin bu sahədə birgə fəaliyyətində yeni səhifə açmışdır. Bu iki dahi maarifpərvər şəxsiyyət tərəfindən yeni yaradılmış mətbəə "Qeyrət" adı ilə 1905-ci il mart ayından etibarən öz fəaliyyətinə başlamış, Azərbaycan publisistikasının inkişafına dəyərli töhfələrini vermişdir [2].

Ümumiyyətlə, 1907-ci ilədək işini uğurla davam etdirmiş "Qeyrət" mətbəəsi çox ağır və keşməkeşli fəaliyyət yolu keçmişdir. Mətbəənin sahibləri ona gəlir mənbəyi kimi yox, mədəni tərəqqi və milli oyanış üçün bir vasitə kimi yanaşmışlar. Bu dövrdə belə ideya və təfəkkürdə olan insanlar çox az idi. Bir çox yazarlar və imkanlı şəxslər ancaq özlərini düşünür, milli təşəbbüsə qoşulmur və xalqın güzəranından bixəbər idilər. İlk aylardan "Qeyrət" mətbəəsinin gəlirlə işlədiyini və əhatə dairəsinin genişləndiyini görən M.C.Məmmədquluzadə və Ö.F.Nemanzadə müəssisəni daha da genişləndirmək qərarına gəlirlər. Bu dəyərli ziyalılar 1907-ci ildə bu mətbəəni daha da böyütmək məqsədilə "Qeyrət kompaniyası" adı altında bir şirkət yaratmışlar və türk, fars, ərəb, rus və fransız dillərində hər növ kitab və məcmuənin çapını inkişaf etdirmişlər [2].

Maarif sahəsində "Qeyrət" şirkəti Cənubi Qafqazda ilk müəssisələrdən biri olaraq rəhbərlik tərəfindən dövrünün bütün müasir çap dəstgahı və avadanlıqları ilə təchiz edilmişdir. Mətbəədə 10 mürəttib işləyəcək qədər hərflər və hərflər kassaları, bir amerikanca maşını və böyük çap maşını vardı. Maşınlar Moskvadakı "Modern" alman firmasından alınıb istifadəyə verilmişdir [17]. Demək olar ki, mətbəənin texniki baxımından heç bir şeyə ehtiyacı olmamışdır. Məhz buna görədir ki, mətbəə ilk addımlarından böyük qüvvə ilə fəaliyyətə başlamış, bununla da ölkənin ədəbi-mədəni və elmi-intellektual həyatında yeni bir mərhələyə qədəm qoyulmuşdur.

"Qeyrət" mətbəəsində müxtəlif elmi və bədii-humanitar kitablar, ideoloji mübarizəyə və milli tərəqqiyə çağırış məzmunlu əsərlər nəşr olunmuşdur. Həmçinin, burada Türkiyə və İran (Cənubi Azərbaycan) inqilabçılarına göndərilməsi nəzərdə tutulmuş müxtəlif sayda intibahnamə və digər çap məhsulları nəşr edilmişdir. Araş-

dırmalar göstərir ki, İran şairi Firdovsinin məşhur "Şahnamə" əsərindən bir parça və Rəşid bəy Əfəndiyev tərəfindən tərcümə olunan "Rüstəm və Söhrab" əsərlərinin nəşri bu mühüm mətbəənin çap etdiyi ilk kitablar hesab olunur. Qeyd edək ki, ilk dəfə məhz R.Əfəndiyev tərəfindən tərcümə olunmuş bu əsər, həqiqətən oxucularda ali vətənpərvərlik hissi, dəyərli əxlaqi və tərbiyəvi keyfiyyətlər oyatmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, "Qeyrət" mətbəəsi anlaşıqlı, faydalı, dəyərli və hər kəsin tələbinə cavab verən kitabların çap olunmasına diqqət yetirmişdir. Çapdan buraxılan kitabların bəziləri ucuz qiymətə satılmış, bəzən pulsuz paylanmış, əksər hallarda isə "Molla Nəsirəddin" jurnalının oxucularına hədiyyə olaraq göndərilmişdir. 1905-1906-cı illəri əhatə edən dövrdə mətbəədə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərindən ibarət bir çox kitab: "Rüstəm və Söhrab", "Nəşri-asara-dəvət", "İranda hüriyyət", "Usta Zeynal", "Poçt qutusu", "Nəsihətül-əftal" və s. çap edilmişdir. Burada M.S.Ordubadı, N.Kamal, Ə.Cavanşir, Ə. Haqverdiyev və digər ədiblərin də bir sıra bədii əsərləri çapdan buraxılmışdır [1].

Beləliklə, qısa zaman kəsiyində bir neçə dəyərli kitab məhsulu istehsal edən "Qeyrət" mətbəəsi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı və mütaliə mədəniyyətinin genişlənməsinə böyük təsir göstərmiş, milli kitab repertuarının formalaşması, zənginləşməsi və mütərəqqi inkişaf yolunda şərəfli tarix yazmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında M.Ə.Sabirin poeziyası, N.Nərimanovun "Pir" povesti (1915), "Bir kəndin sərgüzəşti" (1915), Ə. Haqverdiyevin "Pəri cadu" pyesi (1901), "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsi (1907) çap edilib. Habelə M.S.Ordubadının "Bədbəxt milyonçu" (1907), N.Vəzirovun "Keçmişdə qaçaqlar" pyesi (1912), S.M.Qənizadənin "Allah xofu", "Qurban bayramı", C.Hacıbəylinin "Hacı Kərimin səhəri" povesti, Y.V.Çəmənzəminli və Seyid Hüseyn Sadiqin öz hekayələri, H.Cavidin ilk şerlər külliyyatı (1913), A.Şaiqin "Məktub yetişmədi" hekayəsi, həmçinin Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi, İmaməddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və s. ədiblərimizin seçilmiş əsərləri çap olunmuşdur. H.Z.Tağıyev bu işə öz əvəzsiz töhfəsini vermiş və yardımını əsirgəməmişdir.

Birinci rus inqilabından əvvəl Azərbaycanda kitab qrafikasının, bədii tərtibat işinin və bu işdə inqilabi-satirik, demokratik meyillərin güclənməsi məhz, "Qeyrət" mətbəəsinin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Nizami "Xəmsə"sinin əlyazma nüsxələrini bəzəyən yaraşıqlı miniatürlərdən, sonrakı əsrlərdə xalqımızın qiymətli əlyazma kitablarının bədii tərtibatından başlanan zəngin ənənə XX əsrin başlanğıcında M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə və Ə.Əzimzadə kimi sənətkarların əməkdaşlığı şəraitində yaranmış çap əsərlərində özünün gözəl ifadəsini tapmışdır. Bu dönmədə Bakıda və Azərbaycanın digər şəhərlərində olan şəxsi mətbəələrdə humanitar elmlər üzrə milli ədəbiyyat nümunələrinin nəşrinə də müəyyən qədər yer verilirdi. Bu, hər şeydən əvvəl, birinci rus inqilabının mütərəqqi təsirindən və bəzi mətbəə sahiblərinin humanitar elmlər üzrə milli ədəbiyyatın nəşrinə olan xüsusi meyindən

irəli gəlmişdir.

Dövrün ən böyük və tanınmış mətbəələrindən biri Oruc, Qənbər və Abuzər Orucov qardaşlarının mətbəə-nəşriyyatı idi. Milli kitab xəzinəsinin zənginləşməsində bu mətbəənin xidməti əvəzsiz olmuşdur. Tarixi və ədəbi mənbələrdə mətbəənin 1905-ci ildə təşkil olunduğu qeyd edilmişdir. Ancaq mətbəə əsasən 1906-cı ildən fəaliyyətə başlamışdır. Mətbəə keçmiş Kommunist küçəsində xeyriyyəçi H.Z. Tağıyevə məxsus binada yerləşirdi. Orucov qardaşlarının mətbəəsi öz dövrünə görə yüksək texniki avadanlıqla təchiz edilmişdir. Burada çap və tərtibat işində istifadə olunan "Mille" markalı ən böyük özüyığan, "Frankental", "Aqzburq", "Amerikan-ka" markalı çap maşınları, tikən və kəsən maşınlar, habelə sinkoqrafiya aparatlarından istifadə edilmişdir. Dövrün digər mətbəələri kimi, Orucov qardaşları mətbəəsi də elektriklə işləmişdir. Çünki, elektriklə işləyən çap dəzgahları baha başa gəldiyindən onu hər mətbəə sahibinin əldə etməsi mümkün olmamışdır [17].

Orucov qardaşlarının mətbəəsi fəaliyyətə başladığı ilk dövrdən etibarən burada çap olunan kitabların üzərində nəşr yeri olaraq "Orucov qardaşlarının elektrik mətbəəsi" qeyd olunmuşdur. Araşdırmalardan məlum olur ki, mətbəədə Azərbaycan dili ilə yanaşı, rus, gürcü və fransız dillərində şriftlərdən də geniş istifadə edilməklə həmin dillərdə ədəbi, bədii və elmi əsərlərin çapına üstünlük verilmişdir. Burada həmçinin, "Günəş", "Həqiqət", "Məlumat", "Kəlniyyət" kimi jurnal və qəzetlər, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatından bir sıra dəyərli əsərlər, eləcə də məktəb yaşlı oxucular üçün mühüm dərsliklər çap edilmişdir.

Orucov qardaşlarının nəşriyyatı 1906-1919-cu illərdəki fəaliyyəti dövründə müxtəlif elm sahələrinə dair (eləcə də humanitar elmlər üzrə) 333 adda kitab və kitabça, habelə 18 adda dövrü mətbuat çapdan buraxmışdır. Orucov qardaşları mətbəəsinin fəaliyyəti geniş və hərtərəfli olmuşdur. Mətbəə "Təkamül" redaksiyasının sifarişi ilə 1907-ci ilin iyununda K.Artyomun rus dilində yazdığı kitabı Azərbaycan dilində çapdan buraxmışdır. Qardaşlar çap etdikləri kitabların yayılması və ticarəti həyata keçirməyi də unutmamışdılar. Bu məqsədlə onlar ticarət kataloqları çap edib yayırdılar. "Bəradərani Orucov kütübxanəsinin əsamiül-kütübü" adlanan həmin ticarət kataloqunun ilk buraxılışı 1912-ci ildə olmuşdur. Bu kataloq 1913 və 1914-cü illərdə təkrar çap olunmuşdur. Bu mətbəə 1918-ci ilə kimi müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərmiş, 1918-ci ildə bütün avadanlığı ilə birlikdə hökumətin sərəncamına verilmişdir. Orucov qardaşlarının mətbəəsinin mütərəqqi ədəbiyyatın nəşri sahəsindəki fəaliyyəti də vacib sayılmalı və yüksək dəyərləndirilməlidir [3].

XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən "Məktəb", "Turan", "Səda" və s. mətbəələr Azərbaycan milli kitab sərvətinin zənginləşməsində fəal iştirak edərək sosialist inqilabının qələbəsinə kimi fəaliyyət göstərmişlər. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində mətbəələrin sayı xeyli artmışdı. Təkcə Bakıda 1908-ci ildə 30 mətbəə və litoqrafiya, bir foto-sinkoqrafiya, 4 kauçuk-ştempel emalatxa-

nası fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə ölkəmizdə kitab çapının inkişafı xalq maarifinin, elm və mədəniyyətin inkişafı ilə həmahəng olmuşdur. İstər birinci rus inqilabı dövründə, istərsə də inqilabdan sonrakı irtica illərində, xüsusilə də inqilabi yüksəliş dövründə Bakıda və ölkəmizin digər şəhərlərində məktəblərin, mədəni-maarif ocaqlarının kitaba olan ehtiyacı günbəgün artmış, təkcə mətbəələr deyil, xeyriyyə cəmiyyətləri də kitab nəşri ilə məşğul olmağa başlamışdılar.

Bu dövrün ən böyük və mütərəqqi xeyriyyə cəmiyyətlərindən olan Bakıda 1906-cı ildə təşkil olunmuş "Nəşri maarif", "Nicat", 1910-cu ildə yaradılmış "Səfa" cəmiyyətlərinin kitab çap edib yaymaq sahəsindəki xidmətləri xüsusən diqqəti cəlb edir. Bu cəmiyyətlərin başlıca məqsədi Bakı və onun ətrafında yaşayan müsəlmanlar arasında elmi, maarifi və xüsusən ibtidai savadı geniş yaymaqdan ibarət idi. Bu məqsədlə cəmiyyətlər Azərbaycan və rus dillərində dərsliklər, lüğət kitabları və ibtidai müəllim üçün müxtəlif ədəbiyyat çap edib əhali kütlələri arasında geniş yayılmasını həyata keçirirdi. 1900-1918-ci illərdə Azərbaycanda bu mətbəə və cəmiyyətlərin fəaliyyəti kitabçılıq işinin inkişafına xeyli təkan verdi, zəngin ənənələrə malik milli kitab mədəniyyətində yeni bir mərhələ açdı.

XX əsrin əvvəllərində Şərq aləmində ilk dəfə 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) elan edilməsi şanlı tariximizdə xalqımızın ən mühüm nailiyyətlərindən olmuşdur. AXC hökuməti gərgin, mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə meydana gəlmiş və fəaliyyət göstərmişdir. AXC hökumətinin qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycan xalqının tarixində silinməz və böyük izlər buraxmışdır. Milliyyətindən, cinsindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir ölkə vətəndaşına bərabər hüquqların tanınması, dövlətimizin sərhədlərinin müəyyən edilməsi, milli dövlətçilik atributlarının qəbul olunması, ana dilimizin dövlət dili elan edilməsi ölkəmizin gələcək müstəqilliyi və özünüdərkli üçün dayanıqlı və möhkəm zəmin yaratmış oldu. Demokratik dəyərlərə söykənən dövlət quruculuğu, təhsil, iqtisadiyyat, mədəniyyət və hərbi quruculuq sahələrində icra edilmiş tədbirlər AXC hökumətinin 23 aylıq fəaliyyətini təcəssüm etdirən əsas istiqamətlər olmuşdu. Həyata keçirdiyi hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu tədbirlərinə və siyasi quruluşuna görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Avropanın qabaqcıl və ənənəvi demokratik dövlətlərindən heç də geridə qalmırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mədəni quruculuq, maarif və xalq təhsili sahəsində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi. İlk növbədə xalqın maariflənməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. AXC hökuməti tərəfindən 100-dən çox azərbaycanlı gəncin Avropada təhsil almaları da zəruri sayılmışdır. Cəmi 23 aylıq fəaliyyətində AXC hökuməti ictimai-siyasi, mədəniyyət və təsərrüfat sahəsində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir.

1918-ci il sentyabrın 14-dən Azərbaycan və rus dillərində "Azərbaycan" adlı qəzet nəşr edilməyə başladı. "Azərbaycan" qəzeti AXC dövründə milli mətbuatın inkişafında həlledici rol oynamışdır. Ana dilində nəşr edilən "Azərbaycan" qəzeti-

nin ilk redaktoru Ceyhun bəy Hacıbəyli (1891-1962) olmuşdur. Azərbaycan Xalqı Cümhuriyyəti ictimai-siyasi, əxlaqi-mədəni, sosial-iqtisadi və mənəvi həyat yolu məhz bu illərdə fəaliyyət göstərmiş dövrü mətbuat orqanlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə AXC dövründə milli publisistikamızın ən qabaqcıl sırasında "Azərbaycan" qəzeti yer alırdı. Şanlı tariximizin yadigarı, canlı səlnamə olan "Azərbaycan" qəzeti xalqımızın milli ideyalarını tam şəkildə təmsil edirdi. Bu qəzetdə müsahibələr, sual və cavablar, ictimai-siyasi məqalələr, xəbərlər və rezensiyalar şəklində yazılar dərc olunurdu.

Bu illərdə AXC-nin siyasi publisistikasının ən parlaq nümunələri əsasən Məmməd Əmin Rəsulzadənin qələminə məxsus idi. Ədibin siyasi publisistikası XX əsrin əvvəllərində xalqımızın milli-azadlıq, milli oyanış ideyaları ilə tərbiyələndirmək üçün böyük təbliğat gücünə malik idi. Təkcə belə bir faktı vurğulamaq kifayətdir ki, AXC-nin yarandığı ilk dövrlərdə M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı "Azərbaycan paytaxtı" adlı tarixi-publisist məqaləsi hazırkı dövrümüzdə belə öz təsir gücünü saxlamaqdadır. Ədib silsilə məqalələrdən ibarət olan bu yazısında Azərbaycan türklərinin tarixindən, ölkəmizin yerləşdiyi coğrafi məkandan bəhs edir və hər bir vətəndaşına millətini, yurdunu sevdirməyə səsləyirdi. Həmçinin qeyd edim ki, 1919-cu ilin mart ayında AXC-də Azərbaycan türkcəsində ilk böyük kitabxana Bakı şəhərində açılmışdır. Kitabxanada tariximizi, mədəniyyətimizi, dinimizi əks etdirən minlərlə kitab toplanmışdı. Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyini qazanması ədəbi-mədəni mühitdə milli kitabçılıq fəaliyyətinin də canlanmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qəbul etdiyi qərarların əsəriyyəti demokratiyanın, elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, AXC hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyun ayının 27-də qəbul olunmuş qərara əsasən Azərbaycan türkcəsi rəsmi dövlət dili statusu qazanmışdır. Qeyd olunan hüquqi sənəd ölkəmizin Rusiya və İran arasında 1813-cü ildə Gülistanda və 1828-ci ildə Türkmənçayda imzalanmış müqavilələrin tələblərinə uyğun olaraq iki hissəyə bölünməsindən sonra ana dilimizin istifadəsinə dair qəbul edilmiş ilk rəsmi sənəd idi [19].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən ölkədə müxtəlif sahələrdə olduğu kimi, mətbuatın və nəşriyyat işinin də dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təşkil edilməsi məqsədilə mühüm qərarlar qəbul olunmuşdur. Məsələn, 30 oktyabr 1919-cu il tarixindəki iclasında AXC-nin Parlamenti qəbul etdiyi qərarı ilə ölkədə mətbuat və kitab ticarətinin azad olduğunu bəyan etmişdir. Bu sahədə AXC hökuməti tərəfindən həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri, 1918-ci il 9 noyabr tarixli sərəncama əsasən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bütün kütləvi informasiya vasitələrinə keçmiş Rusiya İmperiyası dövründə tətbiq olunan dövlət nəzarəti mexanizmi tamamilə aradan qaldırılmış, onlara sərbəstlik verilmişdir [12].

Azərbaycanda bu dövrdə müxtəlif dillərdə təxminən 100 adda qəzet və jurnalın çapdan buraxılması da hökumətin mətbuata göstərdiyi diqqətin və söz azadlığına

verdiyi önəmin bariz sübutudur. Bu qəzet və jurnallardan: "Azərbaycan", "Molla Nəsrəddin", "İstiqlal", "Mədəniyyət", "Açıq söz", "Qurtuluş", "İqbal", "Dirilik" və "Təkamül" mətbu orqanları milli ideyaların qarçıları olmuşdur. Ölkəmizin 1918-1920-ci illərdə əldə etdiyi tarixi uğurları qiymətləndirərkən ümumilli lider Heydər Əliyev belə demişdir: 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti də bizim milli sərvətimizdir, tariximizin parlaq səhifəsidir. Ondan sonrakı illər, onilliklər həyatımızın böyük mərhələləridir, parlaq səhifələridir, xalqımızın mühüm nailiyyətləridir [6].

Beləliklə, qeyd etdiyimiz bütün faktlar göstərir ki, bu illərdə AXC hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda mətbuat və fikir azadlığı özünün tarixdəki ilk yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə mövcud ictimai-tarixi mühit və mədəni-siyasi şərait mədəniyyətin, həmçinin kitabçılıq işinin ölkə miqyasında əhəmiyyətini xeyli artırmışdı. Bu illərdə elmin, təhsilin, maarifçilik və mədəniyyətin inkişafı da kitab nəşri işinə tələbatı xeyli artırmış, xalqın mütaliə səviyyəsinin bir xeyli yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

1920-ci ilin aprel istilasından sonra Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində ölkəmizdə kitabın nəşri, yayılması, istifadəsi və təbliği ön plana çəkilməmişdir. Çünki, ölkəmizdə yeni bərqərar olmuş Sovet hakimiyyətinin məqsəd və vəzifələrini geniş xalq kütləsinə çatdırmağa böyük tələb duyulurdu. Buna görə də, bu vəzifələrin həyata keçirilməsində və təminatında kitabçılıq işinin əhəmiyyəti çox böyük idi. Belə ki, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kitabçılıq işinin təşkili məsələlərinə, yəni kitabın yaradılmasına, nəşrinə, istifadəsi və yayılmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Bu baxımdan, ölkəmizdə nəşriyyat işinin təşkilinə mətbəələrin və kağız ehtiyatlarının milliləşdirilməsindən başlanmışdır.

Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı 1920-ci il mayın 8-də "Bütün mətbəələrin, kağız ehtiyatlarının və mətbuat vasitələrinin milliləşdirilməsi haqqında" dekret verdi. 1920-ci ilin mayın 15-də dərslilər və kütləvi ədəbiyyat tərtib edib, nəşr etmək üçün Xalq Maarif Komissarlığının Məktəblər şöbəsi yanında xüsusi Komissiya yaradıldı. 1920-ci ilin noyabr ayında XMK-da "Nəşriyyat şöbəsi" yaradıldı. Respublikamızda "Kitabı xalqa!" şüarı altında "kitab günü" adlı böyük mədəniyyət günü keçirilməyə başlandı. Bu tədbirlərdə məqsəd geniş xalq kütləsində kitaba maraq, məhəbbət yaratmaq, yeni kitabxanaların fondunu zənginləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Bu işin təşkili üçün "Mərkəzləşdirilmiş Komissiya" yaradıldı. "Kitab günü" adlı bayramın bir günü ərzində təxminən 20 min kitab toplanmışdır. Bu da təbii ki, o zaman üçün böyük nailiyyət idi.

Ədəbiyyat:

1. Aşırlı, A. Azərbaycan mətbuat tarixi. Monoqrafiya / A.Aşırlı. - Bakı, 2009.
2. Camalov, K. Mollanəsrəddinçilərin maarifçilik ideyaları / K.Camalov. - B., 2015.
3. Əfəndiyev, Ə. Orucov qardaşlarının mətbəəsi / Ə.Əfəndiyev, Z.Əliyeva. - Bakı, - 1999.
4. Həsənzadə, T. "Azərbaycan kitabı"nda öz əksini tapmamış bəzi əski çap kitabları // - Bakı: Kitablər aləmində, - 1982. №4, - s. 29-30.
5. Xələfov, A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Dərslik [3 cildə] / A.Xələfov. – Bakı, 2007.
6. İsgəndərov, A. Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti // Xalq qəzeti. - 2017, 9 may. - s. 9.
7. Kazımi, P. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. Dərs vəsaiti / P.Kazımi. - Bakı, 2012.
8. Kazımi, P. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətinin mənbəşünaslığı. Monoqrafiya / P.Kazımi. - Bakı: Mütərcim, - 2014. - 136 s.
9. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında Azərbaycan Prezidenti, komissiyanın sədri Heydər Əliyevin yekun nitqi // Xalq qəzeti. - 2000, 12 mart. - s. 1-2.
10. Qasımlı, M. Ədəbiyyatşünaslığın yeni konsepsiyası və XIX əsr ədəbi irsimiz // 525-ci qəzet. - 2012, 15 may. - s. 7.
11. Mehdiyeva, S. Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi problemləri (1970-1980-cı illər): filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferat. / - Bakı, 2012. - 26 s.
12. Rəsulzadə, M. Azərbaycan Cümhuriyyəti / M.Rəsulzadə. - Bakı, 1996.
13. Səriyeva, İ. Azərbaycanda kitab nəşri tarixinə bir nəzər // Bakı xəbər. - 2015, 10 iyun. - s. 15.
14. Seyidov, Y. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında (XI-XVIII əsrlər) / Y.Seyidov. - Bakı: Gənclik, - 1977. - 218 s.
15. Səfərli, Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı // - Bakı: Maarif, - 1982. №3, - s. 48-54.
16. Sultanov, M. Azərbaycan əlyazmaşünaslığı məsələləri / M.Sultanov. - Bakı: Elm, - 2000. - 96 s.
17. Şahverdiyev, A. Azərbaycan mətbuat tarixi / A.Şahverdiyev, Ə.Vəliyev. - Bakı: Təhsil, - 2006. - 248 s.
18. Zeynalov, Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab nəşri / Ə.Zeynalov. - Bakı: Azərnəşr, - 1997. - 92 s.
19. Nazarlı, A. Azerbaijan Democratic Republic, glorious page of national history // AzerNews. - 2017, 26 may. - p. 2.

Orkhan Usubaliyev

A look at the historical development of the Azerbaijani book from the earliest times to the years of Soviet rule

Summary

Key words: *book culture, book publishing, humanitarian literature, book publishing*

In this article, aspects of the historical development of the Azerbaijani book from the earliest times to the years of Soviet rule are extensively analyzed. The article opens a wide discussion about "Avesta", one of the oldest sources of knowledge of our people. The article provides information about the first book printed by the printing method in Azerbaijan. This article talks about the creation and development of a number of independent publishing houses. The article also gives ample space to the activities of "Orujov brothers" and "Geyrat" printing houses. The article also talks about the activities of charitable societies organized in Baku. The article also talks about the measures implemented in the field of cultural construction and public education of the Azerbaijan People's Republic. Historical facts are also reflected in the article in chronological order.

Орхан Усубалиев

Взгляд на историческое развитие азербайджанской книги с древнейших времен до лет советской власти

Резюме

Ключевые слова: *книжная культура, книгоиздание, гуманитарная литература, книгоиздание*

В данной статье подробно анализируются аспекты исторического развития азербайджанской книги с древнейших времен до лет советской власти. Статья открывает широкую дискуссию об «Авесте», одном из древнейших источников знаний нашего народа. В статье представлена информация о первой книге, напечатанной типографским методом в Азербайджане. В данной статье рассказывается о создании и развитии ряда независимых издательств. В статье также широкое место уделено деятельности типографий «Братья Оруджевы» и «Гейрат». В статье также говорится о деятельности благотворительных обществ, организованных в Баку. В статье также говорится о мерах, реализуемых в сфере культурного строительства и народного образования Азербайджанской Народной Республики. Исторические факты также отражены в статье в хронологическом порядке.

MUZEY MATERIALLARI VƏTƏN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

*Bəhman Kərimov**

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bank işinin təşkili tarixindən (MATM materialları əsasında)

UOT 94(479.24)

*Açar sözlər: Azərbaycan, Bakı, bank işi, Rusiya Şimal Bankı, Rus-Asiya bankı,
H.Z.Tağıyev, Bakı Tacir Bankı*

Zəngin tariximizi və mədəniyyətimizi özündə yaşadan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında Şimali Azərbaycanda bank sisteminin təşəkkül tarixinin öyrənilməsi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində təbii sərvətlərin talandığı bir dövrdə Rusiya kommersiya banklarının Cənubi Qafqazda fəallaşması regionun xüsusi maraq dairəsində olduğunu göstərir. Regionda kapitalizmin təşəkkül tapdığı bir dövrdə işğal edilən ərazilərdə bank şöbələrinin yaradılması yerli ticarətin, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafına töhfə verməklə yanaşı, ilkin kapitalın toplanması və artırılmasına da xidmət etmişdir.

Ümumilikdə Vətən tarixşünaslığında çox az öyrənilmiş sahələrdən biri olan bank işi, ilk dəfə olaraq muzey materialları əsasında araşdırılır. Məqalədə, XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən bankların kommersiya müəssisəsi kimi iqtisadiyyatın inkişafında rolu nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan, Bakıda fəaliyyət göstərən bank şöbələrinin yerləşdiyi məkanın və fəaliyyət tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məqalənin yazılması üçün əsas mənbəni Milli Azərbaycan Tarixi Muzeydə qorunan bank işinə aid foto və sənədli materiallar təşkil edir (1). Bununla yanaşı tarixi ədəbiyyatlardan da istifadə olunmuşdur. Məqalədə tarixi faktların tədqiq olunan dövr kontekstində öyrənilməsini nəzərdə tutan tarixi-situasiya metodundan istifadə olunur. Bu baxımdan, məqalə xüsusi aktuallığa malikdir.

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, behmen_76@mail.ru

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, təsviri mənbələr tədqiq olunan obyektin təsvirini verməklə bizi vizual məlumatlara istiqamətləndirir. Belə ki, foto-mənbələr istifadə olunan daha geniş mənbələrin bir hissəsi kimi tarixi araşdırmalar üçün vacibdir. Bu baxımdan, problemi dərinlən araşdırmaq üçün yazılı mənbələrə və ədəbiyyatlara ehtiyac vardır.

Muzeyin foto materialları içərisində Bakı şəhərində yerləşən bank şöbəsinin binalarının interyeri, bank əməkdaşları, onlara verilmiş sənədlər, rəhbərlərin iş yerlərindəki görüntülər əks olunub. Dövrün tarixini təsvir vasitəsilə özündə yaşadan foto-sənədlər mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu təsvirlərdə əks olunan bank binaları öz möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, banklar təkcə funksional deyil, həm də sosial əhəmiyyət kəsb edən xüsusi statuslu məkanlar idi. Ona görə də bank üçün bina tikilərkən elə bir yer seçilirdi ki, əsas obyekt kimi diqqəti daha çox cəlb etsin. Bu faktı aşağıdakı şəkildə, Şimal bankının Bakı şöbəsinin iki istiqamətdə çəkilmiş fraqmentində aydın şəkildə görmək olar. Binanın giriş qapısının üzərində Roma mifologiyasında ticarət allahı hesab edilən Merkuriyin təsviri verilmişdir.

Fotoşəkil. 1903-1905-ci ildə tikilmiş Rusiya Şimal Bankının Bakı şöbəsinin müxtəlif vaxtlarda çəkilmiş fotoşəkilləri və açıqca. SMF inv. 66/9; 10; 8.

Fotoşəkildəki Rusiya Şimal Bankının Bakı şöbəsinin öz möhtəşəmliyi ilə seçilən binasını şəhər mühitinin dominantı hesab etmək olar. Bina hakimiyyətin mütləq üstünlüyünü göstərməklə böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edirdi. Bank binalarının təsvirləri memarlıq və şəhərsalma tarixini, ictimai binaların interyer dizayn tarixini öyrənmək üçün də istifadə olunur. Lakin bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar olduqca azdır. Bu işdə illüstrativ material elə seçilib şərh edilməlidir ki, o, tədqiqatın sübut bazasının bir hissəsinə çevrilsin. Şəhərin mərkəzində tikilən möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edən monumental binanın tikintisində istifadə edilmiş, əhəngdaşı bankın arxitektura obrazının açılmasında mühüm rol oynayır. Bankın

daxili quruluşunu əks etdirən fotosəkillərdə heç bir arakəsmələr olmadan bankir və müştərinin eyni masa arxasında imzalanacaq müqaviləni müzakirə etməsi, məkanın kütləvililiyini əks etdirməklə dövrün bank interyerlərinin təkamülünü əks etdirir.

Bakıda bank şöbələrinin təşəkkülü və inkişafı tarixindən.

Tədqiq olunan problem son Romanovlar dövrünü, Rusiyanın siyasi elitası tərəfindən iqtisadiyyatın sənaye sektorunu gücləndirmək, dövlətin maliyyə sistemini təkmilləşdirmək və modernləşmə mərhələlərini əhatə edir. Kapitalizmin inkişafı sayəsində Azərbaycan ümumrusiya iqtisadi sisteminin əsas regionlardan birinə çevrilmiş, ən mühüm komponenti dəmir yolu tikintisi olan sənaye inqilabı başa çatmış; aparıcı sənaye sahəsi kimi neftdə azad sahibkarlıq dövrü başlamış; cəmiyyətin sosial strukturunda keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermiş; və Azərbaycan milləti formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycan tarixinin bu keçməkeşli dövründə digər sahələrlə yanaşı bank işi sahəsində də bir sıra dəyişikliklər oldu. Belə ki, ilkin olaraq Rusiya imperiyası ərazisində 1859-cu ildə əvvəllər mövcud olan kredit təşkilatlarının ləğvi ilə 1860-cı ildə dövlət bankı yaradılmağa başladı. Qəbul edilmiş yeni bank nizamnaməsinə əsasən ticarət dövriyyəsinin canlanması, pul sisteminin möhkəmləndirilməsi və maliyyə sisteminin inkişafı məqsədilə köhnə kredit təşkilatlarını ləğv etməklə yeni kredit bankı, kredit büroları və s. yaradıldı. İmperiya ərazisində fəaliyyət göstərən Dövlət bankı 1880-ci illərin əvvəllərində bütün kommersiya kredit təşkilatlarının pul kapitalının 29%-nin cəmləşdiyi, bütün mühasibat və kredit əməliyyatlarının 29%-nin həyata keçirildiyi ən böyük kommersiya bankına çevrildi (6, c. 176).

XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində imperiyanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində təbii sərvətlərin talandığı bir dövrdə Rusiya kommersiya banklarının Cənubi Qafqazda fəallaşması regionun xüsusi maraq dairəsində olduğunu göstərir. Regionda kapitalizmin təşəkkül tapdığı bir dövrdə sələmçi kapitalın və yenidən yaranmaqda olan imperiya kommersiya banklarının şöbələrinin fəaliyyətə başlaması böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik idi.

Beləliklə, XIX əsrin sonundan başlayaraq neft sənayesinin inkişafı və Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatında onun payının sürətlə artması kapital qoyuluşunun təmin edilməsini tələb edirdi. Azərbaycanda imperiyanın kommersiya banklarının yaranması və onların iqtisadiyyata nüfuz etməsi bank kapitalı ilə sənaye kapitalının birləşməsinə zəruri edirdi. Bu birləşmə nəticə olaraq maliyyə kapitalı və maliyyə oliqarxiyasını formalaşdırdı. Çox vaxt bu bankların nümayəndələri həm bank əməliyyatlarından, həm də ticarətdən gəlir əldə edirdilər. Lakin əksər mənbələrə görə, Bakıda fəaliyyət göstərən Rusiya kommersiya banklarının şöbələri yalnız kredit əməliyyatları həyata keçirir, ticarət əməliyyatlarında iştirak etmirdilər. Şübhəsiz ki, sələm kapitalı ilə müqayisədə bank kapitalının daha ucuz şərtlərlə kredit kimi verilməsi yerli ticarətin daha da artmasına səbəb olan əsas amillərdən biri idi (5, s. 106).

Qeyd etmək istərdim ki, 1860-cı ildə çar Rusiyasında Dövlət Kommersiya Bankının bazasında İmperator Dövlət Bankı yaradıldı. Qısa müddət ərzində bu bank ölkənin ən böyük hökumət tipli bankına çevrildi. 1896-1897-ci illərdə aparılan islahat nəticəsində bu bank həm də Rusiyanın mərkəzi emissiya bankına çevrildi. Kapitalizmin sürətli inkişafı ilk növbədə özəl kommersiya banklarının yaradılmasını tələb edirdi (2, s. 3-11). Beləliklə qısa müddət ərzində Rusiyanın kapitalist kredit sistemi formalaşdı.

Rusiya Dövlət Bankı da imperiyanın ucqarlarında kredit təşkilatlarının yaradılması məqsədilə 1874-cü il iyunun 1-də Bakı şöbəsi fəaliyyətə başladı. Bankın Bakı şöbəsinin əsas fəaliyyət sahəsi kredit-əmanət kooperativlərinin qeydiyyatı və onlara xidmət göstərilməsi idi.

Digər tərəfdən, 1874-cü il fevralın 28-də Bakıda açılan "Bakı Qarşılıqlı Kredit Cəmiyyəti" ilk bank təşkilatı olmaqla Şimali Azərbaycanda kapitalist özəl kredit sisteminin əsasını qoydu. 1881-ci ilin avqustunda Bakı Şəhər Dumasının qərarı ilə şəhərdə İctimai Şəhər Bankı yaradılmış, 1886-cı ildə Bakıda həmçinin Tiflis Kommersiya Bankının şöbəsi fəaliyyətə başlamışdır. Bu baxımdan 1890-cı ildə bank şöbələrinin pul dövriyyəsi 136 milyon 367 min rubla çatmışdır.

1890-cı ilin avqustunda Bakıda Nobel qardaşlarının sədrliyi ilə Volqa-Kama Bankının şöbəsi yaradıldı, onun əməliyyatları 1891-ci ildə artıq 42 milyon rubl təşkil edirdi. Bu baxımdan I Dünya müharibəsi ərəfəsində bank işi Bakı quberniyasında aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. 1898-cı ildə Bakıda Sankt-Peterburq filialı - Azov Kommersiya Bankı yaradıldı. 1903-cü ildə Bakıda Rusiyanın ən möhkəm və iri kommersiya banklarından birinin - Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya Bankının şöbəsi açıldı. Həmin şöbənin fəaliyyət göstərdiyi ilk illərdə köçürmələri 364 milyon rubl, iki illər sonra 1905-ci ildə - 2 milyard 620 milyon rubla çatdı. Bakıda həmçinin İran Mühasibat və Kredit Bankı, Ticarət və Sənaye Bankı, Rusiya Xarici Ticarət Bankı və Gürcüstanın Qafqaz Bankı fəaliyyət göstərirdi (5, s. 106).

1903-cü ildə Rusiyanın ən böyük kommersiya banklarından biri olan Sankt-Peterburq Beynəlxalq Kommersiya Bankı Bakıda öz şöbəsini yaratdı. Beləliklə 1913-cü ilin sonunda Bakı quberniyasında artıq 48 kredit və 4 əmanət-kredit şirkəti fəaliyyət göstərirdi (4, s. 78). Artıq banklar şəhərin bütün ticarət və sənaye müəssisələrinə nəzarəti öz əllərinə etmiş oldular. Bank kapitalının sənaye kapitalı ilə birləşməsi, maliyyə kapitalının formalaşması gətirib çıxartdı.

Beləliklə XX əsrin əvvəllərində Bakıda inkişaf etməkdə olan kredit-bank sistemi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Şəhərdə bank işinin inkişafı yerli bankların yaranmasına gətirib çıxartdı. 1914-cü ildə Şimali Azərbaycanın maliyyə-kredit sistemi tarixində əlamətdar hadisə baş verdi. H. Z. Tağıyevin şəxsi bank evinin bazasında Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayevin təsisçiliyi ilə əsas kapitalı 5 milyon rubl olan, Şimali Azərbaycanın ilk həqiqi milli bankı - Bakı Tacir Bankının yaradıldı (5, s. 106-107). Bu bankın açılması Şimali

Azərbaycanın kredit sistemində yerli milli kapitalın iştirakının genişləndirilməsinə gətirib çıxartdı.

Bakı Tacir Bankı H.Z.Tağıyevin sənaye müəssisələrinin maliyyələşdirilməsi sahəsində, habelə Azərbaycan sahibkarlarına hər cür yardımın göstərilməsində böyük əhəmiyyətə malik idi. Bunla yanaşı H.Z. Tağıyev və M.Nağıyevin təsisçiliyi ilə 1916-cı il aprelin 14-də Bakıda Volqa-Kama Bankının şöbəsi fəaliyyətə başladı. Elə həmin ildə Bakıda yeddi iri neft müəssisəsinin daxil olduğu Azov-Don Bankını şöbəsi də fəaliyyətə başladı (3, s. 51-52).

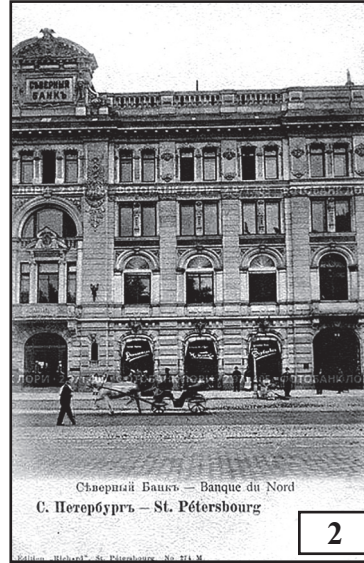
Beləliklə, Bakıda və digər bölgələrdə kredit təşkilatlarının açılması Şimali Azərbaycanda kifayət qədər inkişaf etmiş bank-kredit sistemi yaratmasına gətirib çıxartmışdır.

Bakıda fəaliyyət göstərən bank şöbələri fotosəkil və sənədlərdə.

Muzey materialları içərisində tədqiq olunan dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən banklara aid çoxlu sayda foto materiallar və sənədlər içərisində Şimal Bankına aid zəngin kolleksiyası mühafizə edilir. 1910-cu ildə Şimal bankı Rusiya-Çin bankı ilə birləşəndən sonra ölkənin ən böyük bankına çevrilən Rusiya-Asiya Bankı yaradıldı. 1915-ci ildə bankın Bakı filialının yalnız əmtəə əməliyyatları üçün xərcləri 11 milyon rubla yaxın idi. 1917-ci ilin əvvəllərində Bakının 18 iri müəssisəsi Rusiya-Asiya Bankının nəzarəti altında idi ki, bu da bank kapitalının neft sənayesinə daha da nüfuz etməsindən xəbər verirdi (5, s. 112).

Yuxarıda Rusiya Şimal Bankının Bakı şöbəsinin 1903-1905-ci illərdə inşa edilmiş binasının xarici interyeri haqqında məlumat verilmişdi. XIX əsrdə Bakıda baş vermiş neft bumundan sonra şəhərdə açılan banklardan biri kimi Şimal bankının Bakı filialı regionun iqtisadi inkişafında xüsusi rola malik olmuşdur. Bakın keçmiş Qorçakovskaya 3 ünvanında (indiki H.Z.Tağıyev küç.3) tikilən binanın memarı məlum deyil. Binada hazırda Azərbaycan Beynəlxalq Bankının Mərkəz filialı fəaliyyət göstərir.

Bank üslubunda olan bu bina XX əsrin əvvəllərində üzərində Bakının mərkəzinin təsvir olunduğu çoxsaylı fotosəkillərdə və açıqcalarında əks olunmuşdur. Klassik formada tikilən bank binası quruluş baxımından Sankt-Peterburq və Moskva üçün səciyyəvi deyildir. Forma və quruluşuna görə hər iki bank paytaxtın ticarət və ictimai təyinatlı binalarından tamamilə fərqlənir. Aşağıdakı fotosəkildən də göründüyü kimi Bakıdakı Şimal bankının quruluşu (şəkil: 1) Peterburqdakı bankın binasından (şəkil: 2) özünün möhtəşəmliyi ilə tamamilə fərqlənir. Fotosəkillərdən də göründüyü kimi binanın eksteryerindən fərqli olaraq, interyeri klassisizm ənənələrinin güclü təsiri ilə eklektik üslubda dizayn edilmiş qərb və şərq üslubunda tikilmişdir. Fotoların bəzilərinə bankın əməkdaşları və rəhbərliyi öz iş yerlərində əks etdirilsə də, eyni zamanda, bunlar gündəlik fəaliyyətin səhnələşdirilmiş görkəmində deyil, insanların xüsusi olaraq kamera qarşısında yerləşdirildiyi qrup fotosəkillərində əks olunmuşdur. Bankın gündəlik iş həyatını əks etdirən bu səhnələr özünün orijinallığı ilə seçilir.

Həvəskar keyfiyyətdə çəkilmiş bu fotosəkillər şəhərdə peşəkar fotoqrafların olmasından xəbər verir. Albom üçün çəkilmiş orijinallığı ilə seçilən fotosəkillər retuş vurulmaqla pasportu üzərinə yapışdırılmışdır.

Rusiya Şimal Bankının Bakı şöbəsinin əməkdaşlarının eyni məkanda çəkilmiş fotosəkil öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. 1910-cu ilin yanvarında Bankın bəlkə də tam heyətini əks etdirən fotosəkildə digər kadrlarda olduğu kimi mərkəzdə rəhbər, ətrafında isə işçi heyəti əks olunmuşdur. Burada əks olunan arxa fondakı dəhlizə açılan iki şüşəli qapı fotosəkilin iş otağında çəkildiyini göstərir.

Eyni məkanda, lakin 1914-cü ildə çəkilmiş ikinci fotosəkildə Rusiya-Asiya Bankının Bakı şöbəsi əməkdaşları əks olunmuşdur. Birinci fotosəkildən fərqli olaraq bu fotoda rəhbər və işçi heyətin dəyişildiyi aydın şəkildə görmək olar. Divardakı saatdan aydın olur ki fotosəkilin biri saat 12:20, digəri isə 12:50 çəkilmişdir. Hər iki qapının üstündə klassik qərb üslubunda lentvarı sarmaşlıq buket formalı ağac şaxələrinin ortasında başı taclı, iki ilan tərəfindən qorunan ilahə təsvir olunmuşdur. İkinci fotosəkilin aşağı sol küncündə "Ю.Зелинский Баку" sözü möhür formada həkk olunmuşdur. Burada yerdə Quba xalçaçılıq məktəbinə xas xalça sərilmişdir. Bu da fotosəkilə xüsusi zövq vermişdir. Bütün bunlar Bakıda 18 iri müəssisəni özündə birləşdirən Rusiya-Asiya Bankının əzəmətindən xəbər verirdi.

*Rusiya Şimal Bankının Bakı
şöbəsinin əməkdaşları. Yanvar
1910-cu il. SMF 66/11.*

*Fotoşəkil. Rusiya-Asiya
Bankının Bakı şöbəsinin
əməkdaşları. 1914-cü il.
SMF 66/12.*

*Fotoşəkil. SSRİ Xarici Ticarət
Bankı Azərbaycan şöbəsinin
əməliyyat zalına aparan
pilləkən. SMF 71/8.*

Yuxarıdakı şəkildə pilləkənlərin baş hissəsindəki yazı oxunmur. Təəssüf ki, hələlik bu, bank haqqında heç bir yerdə məlumat verilmir. Pilləkəndə dayanan adam da aydın görünmür. Bununla belə, bütün fotosəkillərdə təsvir olunan binaları birinci mərtəbəsinin planı ilə müqayisə etsək, bu pilləkən bankın iş otaqlarına aparan dəhlizi əks etdirir.

Pilləkənlərin yuxarı sağ enişindən əməliyyat otaqları yerləşir. Aşağıdakı şəkildən də görüldüyü kimi müştəriyə xidmət edən uzun bir masa vardır. Masada Bank işçisi ilə ayaq üstə dayanan müştəri arasında "Köçürmələr" (ehtimal olunur), "Depozitlər", "Cari hesablar" (ehtimal) haqqında sövdələşmələr gedir. Fotosəkində digər fraqment növbə gözləyən digər şəxslərin olmasıdır. Annotasiyada oturan vəziyyətdə gözləyən şəxsin "bankın müştəriləri olan iranlı tacirlər" olduğu göstərilir. Lakin bu geyim forması o dövrün imkanlı şəxslərinin geyim formasıdır. Başında Buxara papaq və uzun palto imkanlı şəxslərin gündəlik geyim forması idi. Fotosəkil sovet dövrünün ilk illərinə aid olduğundan masada, sənədləşmə işi ilə məşğul olanlar bolşevik geyimdədirlər. Əməliyyat otağının müştəri ilə üzbəüz tərəfdən pəncərə, baş hissədə iki otağa açılan pəncərə vardır. Birinci qapının ağzında duran xidməti işçidən aydın olur ki bu əsas əməliyyat otağıdır. Ehtimal olunur ki, bu otaqlar əsas və orta rəis heyəti, mütəxəssislərə - şöbə müdirləri, mühasiblər və yüksək vəzifəli kassirlər, hüquq məsləhətçiləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin fotosəkində onları müəyyən etmək mümkün deyil.

Fotosəkil. SSRİ Xarici Ticarət Bankı Azərbaycan şöbəsinin əməliyyat zalı. SMF 71/5

Digər bir fotosəkildə dar uzun aynabəndli bir otaqda bankın mühasibatlığı əks olunmuşdur. Burada mütəxəssislərin qızğın iş başında olduğu təsvir olunur. Lakin görüntü yaratmaq üçün çəkilmiş fotosəkildə hamı qızğın iş başında olduğu halda, sobanın yanında ayaq üstə duran və digər otağın qapısından fotoqrafa diqqətlə baxan şəxslər aydın görünür.

Fotosəkildən də aydın göründüyü kimi hündür masa formasında dizayn edilmişdi. Müştəri xidmətlərinin pəncərəsini təşkil edən bu hündür masa bank işçiləri ilə onların müştəriləri arasında mövcud olan məsafənin simvoluna çevrilmişdir. Fotosəkillərdə müştərilər xidməti pəncə qarşısında ayaq üstə durmaqla hündür masadan boylandığı əks edilmişdir.

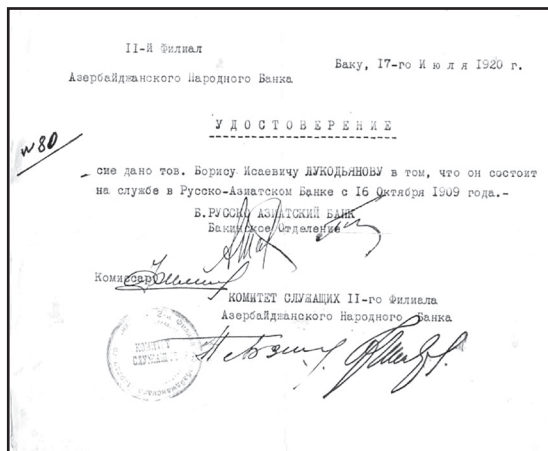
SSRİ Xarici Ticarət Bankı Azərbaycan şöbəsinin mühasibatlığı. SMF 71/6.

Maraqlıdır ki, bütün masalar açıq yerdədir, yəni işçilərin hər kəsin qarşısında işləməli olduğu güman edilirdi. Üstəlik, bankda işçilərin az olduğu göz qabağındadır, ona görə də iş otaqları düzəltmək, şöbələri xüsusi binalara köçürməyin mənası yox idi. Buna ehtiyac da yox idi. Belə ki, şəhər kredit cəmiyyətinin - ipoteka bank əməliyyatları üçün böyük əməliyyat otağı tələb olunmurdu. Bu banklar ümumi kütlə üçün nəzərdə tutulmadığından, kommersiya bankı kimi imkanlı müştəri kütləsinə xidmət etməklə, ilk növbədə depozitlər və köçürmələri həyata keçirirdi.

Rus-Asiya Bankının Bakı şöbəsinin əməkdaşlarından biri olan Boris İsayeviç Lukodyanovun materiallarına əsasən o, 1901-ci ildə Bakı Mixaylov adına şəhər məktəbini, daha sonra isə həmin təhsil müəssisəsinin mühasibat sinfinin tam kursunu bitirmişdir. 1920-ci il iyulun 17-də Azərbaycan Xalq bankı tərəfindən Boris Lukodyanova verilmiş 80 №-li vəsiqədə Boris Lukodyanovun 1909-cu il

1. Bakı Mixaylov şəhər məktəbinin məzunu Boris Lukodyanovun 1897-1901-ci illərdə məktəbin tam kursunu bitirməsi haqqında 93 №-li attestatı.
29 may 1901-ci il. Ölçüsü: 35,5x22sm. SMF inv. 66/3.
2. Bakı Mixaylov şəhər məktəbinin nəzdindəki mühasibat sinfinin tam kursunu bitirən Burix Lukodyanovun 91 №-li attestatı. 21 may 1902-ci il.
Ölçüsü: 35x22sm. SMF inv. 66/4.
3. Burix Lukodyanov paltoda və papaqda fotoşəkili.
Ölçüsü: 30x21sm. SMF inv. 66/5.

*Azərbaycan Xalq Bankı II nömrəli filialının
işçisi Boris İsayeviç Lukodyanova verilmiş 80
№-li vəsiqə. Ölçüsü: 20x18sm. SMF 66/21.*

oktyabrın 16-dan Rus-Asiya Bankında qulluq etdiyini təsdiqləmişdir (1, SMF 66/21). Fotoşəkildə Avropa geyimində Qafqaz papağı ilə təsvir olunması özünün yerli: bu torpağın sakini kimi təsəvvürü yaradır. Ona orta ixtisas məktəbini bitirməsi haqqında verilmiş attestatda onun adı “Burix” kimi göstərilərsə də digər sənədlərdə “Boris” kimi qeyd edilir. Muzeydə qorunan digər bir sənəd isə Bakıda daha çox gəlirə malik olan Rus-Asiya bankının Bakı şöbəsi yazılmış zərfdır. Bankın Bakıda mövcudluğunu göstərən bu sənəd tarixi mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Üzərində "Rus-Asiya Bankının Bakı şöbəsi" sözləri yazılmış zərf. SMF 65/1

böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, Bankın Bakıdakı fəaliyyəti və əməkdaşları haqqında heç bir yerdə məlumata rast gəlmədik. Hətta internet resurslarında belə məlumat yoxdur. Muzeyin Sənədli Fondunda qorunan bu yeganə kartona

Petrograd Beynəlxalq Ticarət Bankı Bakı şöbəsinin əməkdaşları. SMF 70/1.

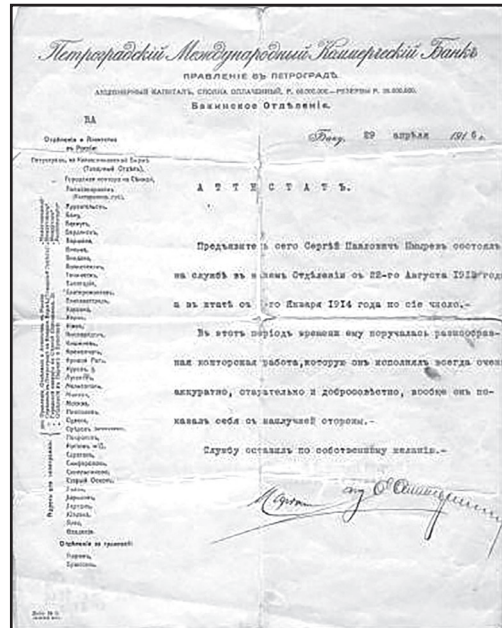
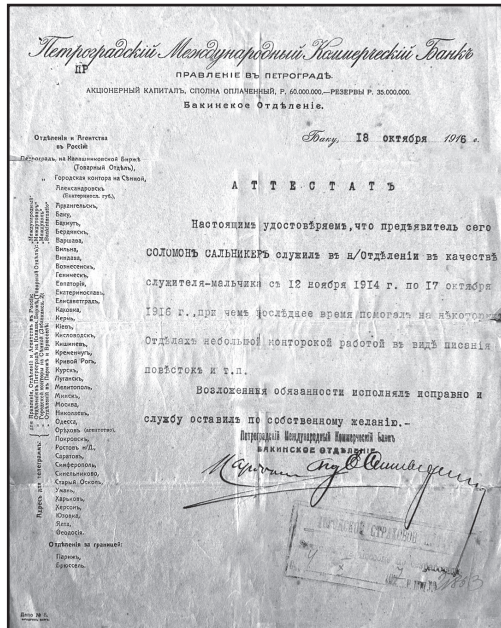
Bank kredit sisteminin inkişafında fəal iştirak edən səhmdar-kommersiya bankları sistemi mühüm rol oynadı. 1901-ci ildə Azərbaycanda sənaye və ticarətin dövlət kreditləşməsi ilə məşğul olan banklardan biri də Petroqrad Beynəlxalq Ticarət Bankının Bakı şöbəsi idi. Muzeyin fondunda Petroqrad Beynəlxalq Ticarət Bankı Bakı şöbəsinin əməkdaşlarının əks olunduğu fotosəkil tarixi mənbə kimi

yapışdırılmış fotosəkildə yuxarıda, soldan 2-ci Abbas Yusifovdur, yerdə soldan sağa Şergey Şmirnov və Solomon Salniker oturur. Birinci sırada soldan sağa 4-cü vitse-direktor Doroqostayski, 5-ci birinci imza sahibi K. Seliverstov, 6-cı bankın müdiri Kordonski əyləşmişdir (1, SMF inv. 70/).

Aşağıda yerdə oturan aşağı dərəcəli bank işçisi və onlardan yuxarıda mühasib, kreditorların əhatəsində daha təkəbbürlü direktor, vitse-direktor və şöbə müdiri əks olunmuşdur. Bankda işləyən Abbas Yusifova aid bir

vəsiqədə, onun 1913-cü il aprelin 20-dən 1916-cı il aprelin 14-dək həmin bankın Bakı şöbəsində, 1916-cı il aprelin 15-dən 1917-ci il aprelin 12-dək Tiflis şöbəsində işləməsi haqqında məlumat verilmişdir (1, SMF 70/2). Yeganə mənbə olan bu materiallar öz orijinallığı ilə xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

Petroqrad Beynəlxalq Ticarət bankının Bakı şöbəsində tərəfindən verilmiş sənədlərdə Sergey Pavloviç Şmirnovun və Solomon Salnikerin 1914-cü ildən burada işləməsi haqqında məlumat verilmişdir (1, SMF 69/2; SMF 67/1). Sənəddə onların bankda işlədiyi müddət ərzində öz işlərinə məsuliyyətlə yanaşdığı və nizam-intizamlı olduğu göstərilmişdir.

Sergey Pavlovich Shmurovun və Solomon Salnikerin Petrograd Beynəlxalq Ticarət bankının Bakı şöbəsində işləməsi haqqında attestat. SMF 69/2; SMF 67/1

Göründüyü kimi, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid bu fotosəkillər bank ətrafındakı qüvvələrin koalisiyası haqqında təsəvvür yaratmaqla, dövrün mənzərəsini də əks etdirir. Bankın binasında həvəskar fotoqraf tərəfindən çəkilmiş fotosəkillər bankın tarixinə dair mənbə olmaqla yanaşı, regional bankın mərkəzi ofisinin necə göründüyünü göstərir. Bu, işçilərin iş yerlərinin müştərilərin birbaşa göründüyü yerdə yerləşdiyi iki səviyyəli əməliyyat otağı olan yüksək statuslu bir məkan təsiri yaradır. Bütün bunlar bankın kütləvi müştəri kütləsinə yönəlmiş sosial əhəmiyyətli bir qurum kimi imicini formalaşdırır. Bankın daxili məkanının bu şəkildə təşkili dövr üçün müştəri xidmətlərinin yüksək statusunun elan edilməsi üçün kifayət qədər səciyyəvi üsul idi.

Beləliklə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Rusiyada mübahisəli və təzadlarla dolu modernləşmə prosesi və iqtisadi transformasiyalar ictimai münasibətlərdə dəyişikliklərə səbəb oldu. Geniş bank islahatlarının birinci mərhələsi bank kreditlərinin əsasını qoydu. Hökumətin proteksionist tədbirləri yerli zadəganları avtokratiyanın dayağı kimi saxlamağa yönəlmişdi. Bu tədbirlərə: Zadəgan Torpaq Bankının, qarşılıqlı yardım fondlarının yaradılması, güzəştli kreditlərin verilməsi daxil idi. Banklar tam hüquqlu kredit təşkilatı olmaqla müflis olan torpaq sahibləri üçün "təcili yardım" mərkəzi kimi deyil, kommersiya əsasında fəaliyyət göstərir, ipoteka istiqrazlarının satışına qarşı kreditlər verirdi.

Rusiya torpaq mülkiyyətində sinfi prinsipləri qorumaq və möhkəmləndirmək üçün düşünülmüş kredit bankları kapitalist münasibətləri inkişaf etdikcə Rusiyada aqrar sahənin tərəqqisinə səbəb olmuşdur. 1917-ci ilin oktyabrında baş verən inqilabi hadisələr bankların milliləşdirilməsinə səbəb olmuşdu.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Sənədli mənbələr elmi fond şöbəsi (SMF), inv. 66.
2. Адонц М.А. Характерные черты и особенности генезиса капитализма в Закавказье // Генезис капитализма в Закавказье. Тезисы докладов и научных сообщений. - Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1969. - с. 3-11.
3. Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период первой мировой войны. - Баку: Издание АГУ, 1974.
4. Документы по истории Баку (1810-1917). Баку, Азернешпр, 1978.
5. Исмаилов М. А., Ибрагимов М. Дж. История нефтяной промышленности Азербайджана в дореволюционный период. Баку, 1991.
6. Степанов В. Л. Н. Х. Бунге. Судьба реформатора. Москва: РОССПЭН, 1998.

Bahman Kerimov

Organization of banking business in Azerbaijan in the second half of the 19th – early 20th centuries (on the materials of National Museum of History of Azerbaijan)

Summary

Keywords: *Azerbaijan, Baku, banking, Severny Bank of Russia, Russian-Asia Bank, Baku Merchant Bank*

The study of the history of the formation of the banking system in Northern Azerbaijan based on the materials of the National Museum of History of Azerbaijan, which is the keeper of our rich history and culture, is of great scientific importance. In the period of the second half of the XIX - the beginning of the XX centuries, when as a result of the conquering policy of the empire, natural resources were plundered, the activation of commercial banks of Russia in the South Caucasus indicates that this region was in the sphere of special interests. During the establishment of capitalism in the region, the separation of banks in the occupied territories not only

contributed to the development of local trade, industry and agriculture, but also contributed to the accumulation and increase of primary capital.

In the article, which for the first time investigates the banking business on the basis of museum materials, the role of those who acted in the second half of the XIX - the beginning of the XX centuries is considered. banks as commercial enterprises for economic development. From this point of view, it is of great importance to study the history of the activities of the Baku branches of the Northern Bank of Russia, the Russian-Asia Bank, the Baku Merchant Bank, other similar institutions and the territories where they were located.

Бахман Керимов

Организация банковского дела в Азербайджане второй половине XIX – начале XX вв. (на материалах НМИА)

Резюме

Ключевые слова: *Азербайджан, Баку, банковское дело, Северный Банк России, Русско-Азиатский Банк, Бакинский Купеческий Банк*

Большое научное значение имеет изучение истории становления банковской системы в Северном Азербайджане на основе материалов Национального Музея Истории Азербайджана, являющегося хранителем нашей богатой истории и культуры. В период второй половины XIX – начала XX веков, когда в результате завоевательной политики империи расхищались природные ресурсы, активизация коммерческих банков России на Южном Кавказе указывает на то, что этот регион был в сфере особых интересов. Во время становления капитализма в регионе отделения банков на оккупированных территориях не только вносили вклад в развитие местной торговли, промышленности и сельского хозяйства, но и способствовали накоплению и прибавлению первичного капитала.

В статье, впервые исследующей банковское дело на основе музейных материалов, рассматривается роль действовавших во второй половине XIX – начале XX вв. банков как коммерческих предприятий на развитие экономики. С этой точки зрения имеет большое значение изучение истории деятельности бакинских отделений Северного Банка России, Русско-Азиатского Банка, Бакинского Купеческого Банка, других подобных учреждений и территорий, где они были расположены.

*Nərmin Bağirova**

Həkim Əlirza Atayevin Sənədli mənbələr fondunda qorunan materiallarına dair

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, I Moskva Universiteti, ginekoloq, professor, repressiya

Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra bütün SSRİ-də yeni ictimai quruluşun həqiqi və uydurma əleyhdarlarına qarşı total təqiblərə rəvac verildi. XX əsrin 20-ci illərində "qırmızı terror"la başlanan bu proses 50-ci illərə qədər davam edərək əhalinin bütün sosial təbəqələrini əhatə etmişdir. Əfsuslar olsun ki, tarixə "repressiya dövrü" kimi düşmüş həmin keşməkeşli, qadalı illərin hadisələri Azərbaycan cəmiyyətinə də sarsıdıcı mənəvi zərbə vurmuşdur. Neçə-neçə tanınmış simalarımız bu amansız sistemin caynağına düşüb məhv edilmiş, həbs düşərgələrində işgəncələrə məruz qalmış, sürgündə uzun illər əzab-əziyyət çəkmişdir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında repressiya qurbanı olmuş bir çox ictimai-siyasi xadimin, alimin, sənət adamının, ədibin, iqtisadçının və digər peşə sahiblərinin xeyli müxtəlif səpkili materialları toplanmışdır. Məqalədə tibb elmləri doktoru, həkim Əlirza Atayevin layiqli ömür yolundan bəhs ediləcək. Həbs edilməzdən əvvəl çox dəyərli elmi-nəzəri və təcrübi işlər görən fədakar alim həbs düşərgəsində, sonra isə sürgündə də var-qüvvə ilə çalışır, yaşadığı hər bir şəraitdə cəmiyyətə xeyir gətirməyə səy göstərirdi.

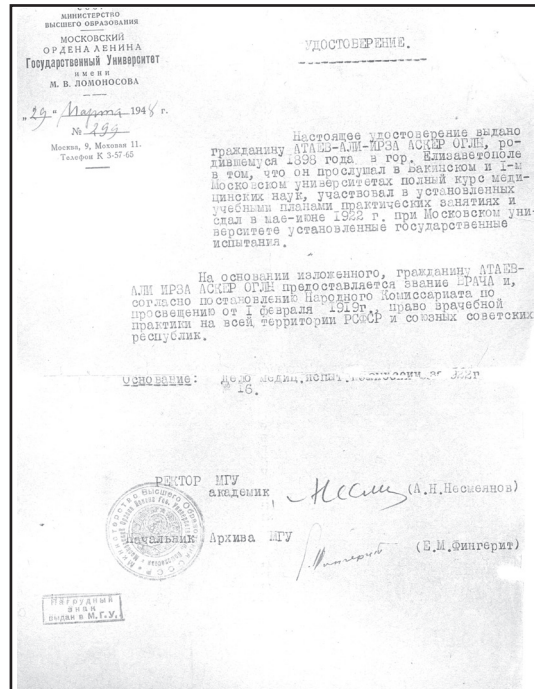
Doğum haqqında şəhadətnaməsinə (2, inv. №587/13) görə 1895-ci il yanvarın 21-də Gəncə şəhərində doğulan Əlirza Əskər oğlu Atayev bu şəhərdə rus-türk məktəbini və gimnaziyanı müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra 1917-ci ildə tədrisini Tiflis Ali Kurslarında davam etdirdi. 1919-20-ci illərdə o, bir il Azərbaycanın ilk ali

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi fond şöbəsinin baş mütəxəssisi; nbaqirova@mail.ru

məktəbi olan Bakı Dövlət Universitetinin tibb fakültəsində təhsil alırdı. Bu istedadlı gənc oğlan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Avropanın aparıcı universitetlərinə oxumağa göndərdiyi yüz nəfərlik siyahıya düşməsə də, əqibətinin orada təhsil almış tələbələrin taleyi ilə bir sıra məqamlarda oxşarlığı var. Amma hələ fəlak onun üzünə gülürdü.

1921-ci ildə uğurlu nəticələr göstərən tələbə təhsilini davam etdirmək məqsədilə I Moskva Universitetinə göndərilir. 1948-ci ildə həmin tədris müəssisəsində verilmiş vəsiqədə (2, inv №587/5) orada "tibb elmlərinin tam kursunu keçib... 1922-ci il may-iyun aylarında müəyyən edilmiş imtahanları" verən Ə.Atayevin "RSFSR-in və müttəfiq respublikaların bütün ərazisində" işləmək hüququ olan həkim ixtisasına yiyələndiyi bildirilir. Məhz burada o, ginekologiyanı gələcək fəaliyyət sahəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Universiteti

bitirdikdən sonra müəllimlərin diqqətini cəlb etmiş qabiliyyətli tələbə III Moskva Universitetində ordinator vəzifəsini alır. 1923-cü ildə baş verən hadisə illər keçdikcə Əlirza Atayevin uğurlu ömür yolunun səmtini kəskin surətdə dəyişərək həyatını iki yerə parçalamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o Xalq Cümhuriyyətinin xaricdə təhsil almaq üçün Avropa universitetlərinə göndərdiyi gənc azərbaycanlıların sırasına düşmədi. Həmin tələbələr hələ də orada təhsil aldığı müddətdə Azərbaycanın sovet hökuməti Ə.Atayevi I Moskva Universitetinin tibb fakültəsinin digər məzunu İbrahim İsmayılzadə ilə birlikdə Heydelberq və Münhenin dəri-zöhrəvi klinikalarında təcrübə keçmək üçün Almaniya əzam etmişdir. 1925-ci ildə hər iki mütəxəssis vətənə qayıdıb Bakıda peşə fəaliyyətini davam etdirmişdir (3, s.66-67). 30-cu illərin sonunda bu ilk baxışda səmərəli səfərin əks-sədası həm Atayevin, həm də İsmayılzadənin həbsinə gətirib çıxarmışdır. İsmayılzadənin ömrünün bu qərinəsi nisbətən qısa olsa da, Atayevin həyatının 18 ilini almış, yeni-yeni elmi nailiyyətlərdən məhrum etmiş, bir çox niyyətini nakam qoymuşdu. Bunun əyani sübutunu Əli Bayramov adına qadın klubunun müdiri Xanımnaz Əzizbəyovanın

1922-ci il may-iyun aylarında Moskva Universitetində dövlət imtahanlarını verərək həkim ixtisasını alan Əlirza Atayevə verilmiş 299 saylı vəsiqə. 1948-ci il.

kolleksiyasındakı 1923-cü ilə aid bir fotosəkildə (1, inv. №60/45) görürük. Klubun nəzdindəki mamalıq texnikumunun müəllim və məzunlarının çəkildiyi bu şəkildə gənc mütəxəssis Əlirza Atayevin üzü mürəkkəblə qaralanmışdır. Həmin əməl 1938-ci ildən tez olmayaraq edilə bilərdi. Bu da həmin qorxunc illərin bariz nişanəsi idi.

*Əli Bayramov adına klubun nəzdindəki mamalıq texnikumunun məzunları və müəllimləri.
2-ci sırada sağdan ikinci həkim Əlirza Atayevdir.*

Bakıya qayıtdıqdan sonra Əlirza Atayev respublikanın Xalq Səhiyyə Komissarlığının sərəncamı ilə Azərbaycan Dövlət Universitetinin mamalıq-ginekologiya klinikasında assistent vəzifəsinə qəbul edilmişdir. Burada ona uzun illər Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş tanınmış ginekoloq alim, əməkdar elm xadimi, professor Fyodr İlyinin rəhbərliyi altında işləməyə nəsis oldu.

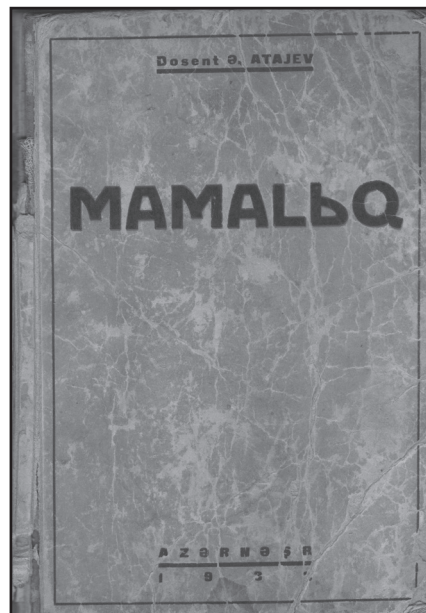
1920-30-cu illər Əlirza Atayevin çox fəal və olduqca səmərəli elmi tədqiqatların apardığı və ortaya dəyərli nəticələr qoyduğu dövrdür. Onun Moskvada nəşr edilən "Krasniy Vostok", Azərbaycanda "Şərq qadını", "Maarif işçisi", "Maarif və mədəniyyət" jurnallarında həm qadın sağlamlığına, həm də bu mövzudan kənara çıxan səhiyyənin və təbabətin digər məsələlərinə dair məqalələri dərc edilmişdir. "İdman və gimnastikanın analığın və uşaqlığın mühafizəsində yeri", "Analığın və uşaqlığın tərbiyəsi", "Gimnastikanın tarixi", "Hamiləliyin mühafizəsi",

"Sonsuzluğun səbəbləri və müalicəsi", "Qadınlarımız nəyə fikir verməlidir", "Təbabətdə hipnoz", "Abort və onun fəsadları", "Naftalanın qadın xəstəliklərinə təsiri" yazılarının adını sadalamaqla müəllifin arardırımlarının maarifçilik əhəmiyyətinə necə də böyük önəm verdiyini təsəvvür yaratmaq olar.

O zaman təbabət fənni üzrə Azərbaycan dilində dərs vəsaitləri yox idi, bu da tədris prosesini xeyli çətinləşdirir, həmin dildə təhsil alan tələbələr keyfiyyətli biliklərə yiyələnmək imkanından məhrum edirdi. Qarşısına bu nöqsanı aradan qaldırmaq vəzifəsini qoyan Əlirza Atayev ilk addım kimi professor Fyodr İlyinin "Əməli mamalıq üzrə müxtəsər təlimat" adlı dərsliyini Azərbaycan dilinə çevirir. Lakin bununla kifayətlənməyən gənc, iddialı alim ana dilində 1000 sözlük mamalıq-ginekologiya terminləri lüğətini hazırlayır, sonra isə bu ixtisas üzrə monoqrafiyalar üzərində işləməyə başlayır.

1933-cü ildə "Azərnəşr"də Əlirza Atayevin elmi araşdırmalarının ən sanballı elmi əsəri olan "Mamalıq" (2, inv №587/2) monoqrafiyası işıq üzü gördü. Ciddi tədqiqatçının yaradıcılığının zirvəsi sayıla biləcək bu əsərdə müəllif yanaşdığı mövzunu hərtərəfli, müfəssəl nəzərdən keçirmiş, nəşri zəruri tibbi illüstrasiyalar ilə təchiz etmişdir. Bu kitab həтта Ə. Atayev məhkum edildikdən sonra da uzun illər ginekologiya sahəsində Azərbaycan dilində təbabət ixtisasına yiyələnən tələbələrin yeganə keyfiyyətli dərs vəsaiti olaraq qalırdı.

"Dişilərin müvəqqəti hormonal dölsüzləşdirilməsi" mövzusunda dissertasiya işini bitirən Əlirza Atayev Azərbaycan SSR Xalq Səhiyyə Komissarlığının İxtisas Komissiyasının 27 dekabr 1935-ci il tarixli qərarı ilə elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə alır. 1936-cı ilin iyunun 1-də isə həmin qurum onu Azərbaycan Tibb İnstitutunun "Mamalıq və ginekologiya" kafedrasının professoru vəzifəsində təsdiq edir. Eyni ildə o, həmçinin Həkimlərin Təkmilləşdirilməsi İnstitutunun eyni adlı kafedrasının müdiri təyin edilir. SSRİ Ali Təhsil Nazirliyi nəzdindəki Ali Attestasiya Komissiyasının ona verdiyi elmlər doktoru diplomunun (2, inv №587/10) və professor attestatının (2, inv №587/11) 26 sentyabr 1950-ci il tarixinə diqqət yetirsək, yenə də taleyin bir həqarətini görürük. Bu zaman sürgünlük həyatını sürən tibb elmləri doktoru, professor Əlirza Atayev Penza vilayəti xəstəxanasında məsləhətçi vəzifəsində işləyirdi.

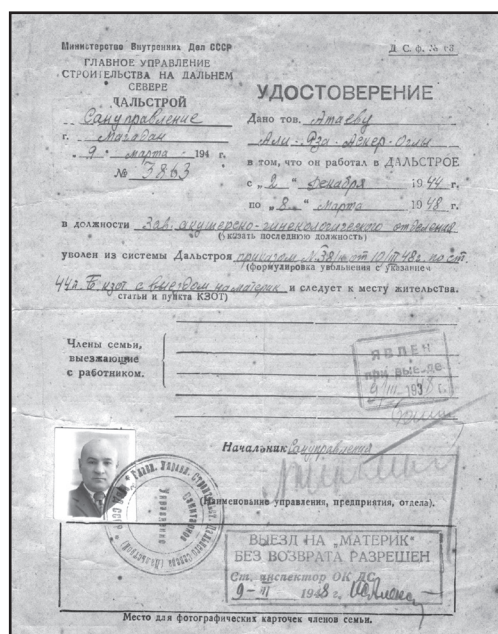

Əlirza Atayevin "Mamalıq" monoqrafiyası. 1933-cü il.

Professor Atayevin elmi nüfuzu həmkarları Fyodr İlyinin və İvan Şirokoqorovun rəylərində öz təsdiqini tapır. F.İlyin qeyd edirdi: "Dosent Atayev ginekoloq və mama həkimlərinin maraq göstərdiyi məsələlərə dair bir sıra əsərlərin, naftalan neftinin yaxşılaşdırılması üzrə bir neçə sınaq klinik işlərinin müəllifidir... O, türk dilində mamalıq və ginekologiyaya dair iki sanballı dərslik yazmışdır... O, artıq püxtələşmiş alimdir və mən onu gözəl pedaqoq və təcrübəli klinika mütəxəssisi kimi tanıyaraq ona professor adının verilməsini tövsiyə edə bilərəm". Şirokoqorovun rəyi də həmahəng səslənir: "Doktor Atayev ... özünü eksperimental araşdırma üsullarını və histoloji texnikanı qavrayan ciddi elmi tədqiqatçı kimi göstərmişdir, bu da onun elmi-tədqiqat işinə rəhbərlik etmək qabiliyyətindən xəbər verir" (2, inv. №587/əlavə).

1937-ci il dekabrın 2-də Almaniyaya səfərinin əks-sədası Ə. Atayevin həbsinə gətirib çıxardı. Uğurlu elmi fəaliyyətini SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Şimal-Şərq düşərgəsinin dözülməz yaşayış şəraiti, qızıl mədənlərində əzab-əziyyətli əmək əvəz etdi. Ömrünün az qala 7 məşəqqətli ili belə keçdi. 1944-cü ilin dekabrın 2-də oradan buraxılan Əlirza Atayev Maqadanda Şəhər xəstəxanasının doğum-ginekologiya şöbəsinə başçılıq etmiş və Baş Uzaq Şərq Tikinti İdarəsinin sanitar bölməsində mamalıq-ginekologiya şöbəsinin müdiri işləmişdir. Sonuncu təşkilatın 9 mart 1948-ci il tarixli vəsiqəsində (2, inv №587/4) bu barədə məlumat verilir. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1945-ci və 1946-cı illərdə verdiyi fərmanları ilə Ə. Atayev "Əməkde fərqlənməyə görə" və "1941-45-ci illər Böyük Vətən müharibəsində rəşadətli əməyə görə" medalları ilə təltif edilmişdir (3, s. 67).

1948-ci ildə SSRİ Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən Penza vilayət xəstəxanasına məsləhətçi kimi göndərilən Ə. Atayev tezliklə Penza vilayətinin baş mama-ginekoloqu seçilir və burada onun təşəbbüsü ilə Ümumittifaq mamalıq və ginekoloqlar elmi cəmiyyətinin filialı yaradılır (2, inv №587/15).

1944-cü il sentyabrın 2-dən 1948-ci il martın 9-dək SSRİ Daxili İşlər Nazirliyi Baş Uzaq Şərq Tikinti İdarəsinin sanitar bölməsində mamalıq-ginekologiya şöbəsinin müdiri işləyən Əlirza Atayevə verilmiş vəsiqə.

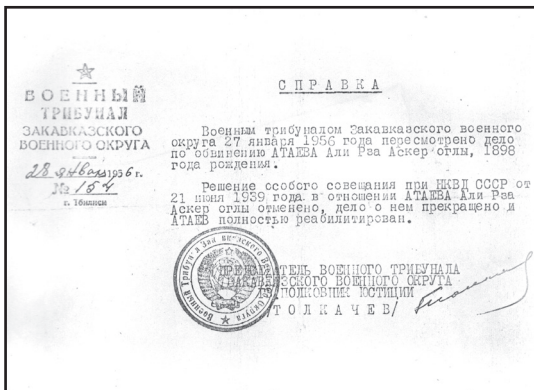
Ə. Atayev Penza şəhərinin doğum evi qarşısında.
1948-ci il.

Ə. Atayev (2-ci sırada soldan 3-cü) Maqadan xəstəxanasının kollektivi ilə.
1946-cı il.

Sadaladığımız sənədlərdən savayı, Sənədli mənbələr fondunda Ə. Atayevin Penzada çəkirdiyi fotosəkil (2, inv №587/8), habelə yazılı mənbələr mühafizə edilir. Bu yaxınlarda isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə professor Ədalət Tarırzadə tərəfindən Ə. Atayevin 1945-ci ildə Maqadanda hökumət mükafatları alan həkimlər və 1946-cı ildə Maqadan xəstəxanasının əməkdaşları ilə birlikdə çəkildiyi iki fotosəkil təhvil verilmişdir.

Nəhayət, 1956-cı il yanvarı 27-də Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalı Əlirza Atayevin ittihamnaməsini yenidən nəzərdən keçirərək, SSRİ XDİK-in xüsusi müşavirəsinin haqqındakı 21 iyun 1939-cu il tarixli qərarını ləğv edib, ona qarşı açılan cinayət işinə xitam verib və ona bəraət qazandırmışdır. Bu barədə Tribunalın müvafiq arayışında (2, inv №587/12) bildirilir. Həmin ildə Əlirza Atayev Bakıya qayıtdı. Lakin bu ağır illərdə itirilmiş sağlamlıq ömrünü qısaltdı və o, 1962-ci ildə dünyasını dəyişdi.

Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Tribunalının arayışının surəti. 1956-cı il.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. MATM Sənədli mənbələr fondu, inv. 60/45.
2. MATM Sənədli mənbələr fondu, inv. № 587/2, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 13, 15.
3. Керимова Т. Драматические страницы отечественной истории: Пути и судьбы первых студентов Азербайджанской Демократической Республики, посланных на учебу в Европу. //AMEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2018, №3.

Narmin Baghirova
About the materials of doctor Alirza Atayev stored
in the collection of documentary sources

Summary

Keywords: Baku State University, First Moscow University, gynecologist, professor, repression

After the establishment of Soviet power in the USSR , mass persecution began against true and imaginary opponents of the new social system. This process, which began with the “Red Terror” of the 20s. XX century, lasted until the 50s of this century and covered all social strata of society. Unfortunately, the events of those difficult and painful years, which went down in history as the “period of repression,” dealt a crushing moral blow to Azerbaijani society.

This article tells about the worthy life path of the prominent talented medical scientist, doctor and teacher Alirza Atayev. A selfless researcher who wrote valuable scientific and theoretical works and was engaged in practical activities until his arrest, even in a camp, and then in exile, he worked tirelessly, trying to benefit society in any situation. The monograph of Doctor of Sciences, Professor A. Atayev “Obstetrics” for many years remained the only textbook in the Azerbaijani language for medical students studying gynecology.

The article, based on the personal collection and other materials from the collection of documentary sources of the National Museum of History of Azerbaijan, highlights the main milestones in the life of Alirza Atayev.

Нармин Багирова
О материалах врача Алирзы Атаева, хранящихся
в Фонде документальных источников

Резюме

Ключевые слова: *Бакинский Государственный Университет, Первый Московский Университет, гинеколог, профессор, репрессии*

После установления советской власти в СССР начались массовые гонения на истинных и мнимых противников нового общественного строя. Этот процесс, начавшийся с «красного террора» 20-х гг. XX века, продлился до 50-х годов этого столетия и охватил все социальные слои общества. К сожалению, события тех тяжелых и мучительных лет, вошедших в историю, как «период репрессий», нанесли сокрушительный моральный удар и по азербайджанскому обществу.

В данной статье повествуется о достойном жизненном пути видного талантливого ученого-медика, врача и педагога Алирзы Атаева. Самоотверженный исследователь, написавший ценные научно-теоретические труды и занимавшийся практической деятельностью вплоть до ареста, даже в лагере, а затем в ссылке работал, не покладая рук, стремясь в любой ситуации принести пользу обществу. Монография доктора наук, профессора А.Атаева «Акушерство» долгие годы оставалась единственным учебным пособием на азербайджанском языке для студентов-медиков, изучающих гинекологию.

В статье на основе коллекции Фонда документальных источников Национального Музея Истории Азербайджана освещены основные вехи жизненного пути Алирзы Атаева.

Şəfa Mövsümov*
Şəhid polkovnik – leytenant Ruslan Tağıyev
(Vətən Müharibəsi fondunun materialları əsasında)

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər : Ruslan Tağıyev, Vətən Müharibəsi fondu, 44 günlük müharibə, hərbi mərasim geyimi, müharibə şəhidi

Azərbaycan ordusu 2020-ci ilin sentyabr–noyabr aylarında başlanan 44 günlük Vətən müharibəsində erməni işğalına son qoyaraq tarixi qələbə qazandı. Bu müharibədə qəhrəmanlıq göstərən şəhid və qazilərimizin qəhrəmanlığını təbliğ etmək günümüzdə aktuallıq kəsb edir. Odur ki, tarixi zəfərimizi öyrənmək, şəhid və qazilərə məxsus materialları qoruyub saxlamaq, tədqiq və təbliğ etmək baxımından Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində 2021-ci ilin yanvarında Vətən Müharibəsi fondu təsis edildi (1). Muzeyin əməkdaşlarının toplama işi çərçivəsində qısa müddətdə həmin fonda xeyli eksponat daxil edildi. Belə materiallardan biri də şəhid polkovnik–leytenant Ruslan Fuad oğlu Tağıyevə məxsus materiallardır.

O, 12 iyun 1982-ci ildə İsmayilli rayonunun Qubaxəlilli kəndində anadan olub. 1999-2003-cü illərdə Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində təhsil alıb.

Hərbi xidməti zamanı qulluq etdiyi müxtəlif hərbi hissələrdə motoatıcı taborun kəşfiyyat taqımının komandiri, kəşfiyyat bölüyünün komandiri, kəşfiyyat bölmə rəisinin müavini (kəşfiyyat planlaşdırılması üzrə), hərbi hissənin kəşfiyyat bölməsinin rəisi – qərargah rəisinin kəşfiyyat üzrə köməkçisi, kəşfiyyat baş idarəsinin baş zabiti və digər vəzifələrdə çalışmışdır (2., səh.739).

Naxçıvanda hərbi xidmət zamanı Günnüt əməliyyat planının (2018-ci il may) hazırlanması və uğurla icra olunmasında iştirak etdiyinə görə vaxtından əvvəl ona kapitan rütbəsi verilmişdir. Ruslan Tağıyev 2019-cu ilin fevral-avqust aylarında

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Vətən Müharibəsi Fondunun müdiri, shefa_movsumov@yahoo.com

Çin Xalq Respublikasında təkmilləşdirmə kursunu bitirmişdir. Türkiyədə hərbi sahə üzrə doktoranturaya qəbul olsa da Vətən müharibəsi başladığına görə təhsilini davam etdirə bilməmişdir (3).

2020-ci ilin sentyabr ayında başlanan Vətən müharibəsində polkovnik-leytenant Ruslan Tağıyev Tərtər, Kəlbəcər, Qubadlı, Suqovuşan və Laçın uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdir. Noyabrın 4-də Laçın istiqamətindəki döyüşlərdə ürəyindən aldığı qəlpə yarısından şəhid olmuş və Bakıda İkinci Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.

Ruslan Tağıyev Vətən müharibəsində göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlığa görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə ölümündən sonra "Vətən uğrunda", "İgidliyə görə", "Suqovuşanın azad olunmasına görə", "Laçının azad olunmasına görə" və "Qüsursuz xidmətə görə" medalları, eləcə də, "Azərbaycan bayrağı" ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Şəhid Ruslan Tağıyevə məxsus materiallar 1 aprel 2021-ci ildə muzeyin əməkdaşı Aygün Quliyeva tərəfindən toplanmış və muzeyə təqdim edilmişdir (MATM Akt 5, DK 12863). Bunlar hərbi mərasim geyimi (mont), hərbi baş geyimi –furajka (VMF inv.22, Şəkil 2) , qısaqol köynək (VMF inv.23, Şəkil 3) və hərbi mərasim şalvarıdır (VMF inv.24, Şəkil 4). Fondada mühafizə edilən bu geyimlər Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində hərbi xidmət edən zabitlərin hərbi mərasim geyim növüdür.

Həmin eksponatlardan biri mont adlanan gündəlik hərbi mərasim geyimidir (Şəkil 1). Zeytun rəngdə olan montun hər iki çiynində polkovnik - leytenant rütbələri var. Sağ sinə hissəsindəki 1-ci Məharət dərəcəsi döş nişanı Ruslan Tağıyevin hərbi xidmətdə xüsusi seçildiyini bildirir. Sol sinə hissəsində isə Ümummilli lider Heydər Əliyevin təsviri olan dairəvi formada döş nişanı onun Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbin məzunu olduğunu göstərir.

Montun sağ sinəsində 5 (beş) medalın - "Qüsursuz xidmətə görə" medalın hər üç dərəcəsi, "Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 90 illiyi" və "Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 95 illiyi" təsviri olan qəliblər tikilib (VMF,inv.21). Bu medallar Ruslan Tağıyevin hərbi xidmət müddətində qüsursuz zabit kimi xidmət etdiyini və şəxsi şücaətinə görə Silahlı Qüvvələrin ildönümlərində təltif edildiyini göstərir.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Vətən Müharibəsi fondunun daimi kolleksiyasına daxil edilən şəhid polkovnik-leytenant Ruslan Tağıyevə məxsus furajka, kitel və köynək 2021-ci ildə muzeydə təşkil edilən "Anadır arzulara hər zaman Qarabağ!" adlı sərgidə 40 sayılı vitrində nümayiş etdirilmişdir. Həmçinin, onun doğum və anım günündə muzeyin rəsmi saytı ilə yanaşı sosial şəbəkə hesablarında da məlumat verilmişdir. Bu cür eksponatlar haqqında məlumatların təqdim verilməsi təkcə muzeyşünaslıq deyil, həm də elmi-tədqiqat baxımından da əhəmiyyət daşıyır.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin saytı (online məqalə) <http://azhistorymuseum.gov.az/az/fond/14>
2. Vətən Müharibəsi şəhidləri . Birinci kitab. Tərt.-red., A. Qurbani, Bakı.- 2021.
3. Bakı şəhəri Binəqədi RİH-nin saytı (online məqalə) <http://binegedi-ih.gov.az/az/page/1374.html>

Shafa Movsumov

***Martyr colonel - lieutenant Ruslan Taghiyev
(based on materials from the Patriotic War fund)***

Summary

Key words: *Ruslan Taghiyev, Patriotic War fund, 44-day war, military ceremonial uniform, war martyr*

In the article studied provides an overview of the materials in Patriotic War fund of the National Museum of History of Azerbaijan martyr colonel - lieutenant Ruslan Taghiyev.

There is also a description in article of his ceremonial military clothing set - coat, trousers, shirt and cap.

In the article also provides a general overview of the martyr Ruslan Taghiyev's war path

Шафа Мовсумов

***Шехид полковник- лейтенант Руслан Тагиев
(по материалам фонда Отечественной войны)***

Резюме

Ключевые слова: *Руслан Тагиев, Фонд Отечественной войны, 44-дневная война, парадная военная форма, шехид войны*

В статье изучены материалы, принадлежащие шехиду полковнику-лейтенанту Руслану Тагиеву, хранящиеся в Фонде Отечественной войны Национального музея истории Азербайджана.

Также даны сведения о его парадной форме: кителе, брюках, рубашке и фуражке.

В статье дан также общий обзор боевого пути шехид Руслана Тагиева.

Şəkil 1. MATM VMF inv. № 21. Mont. Mərasim geyimi.

Şəkil 2. MATM VMF inv. № 22. Hərbi baş geyimi. Furajka.

Şəkil 3. MATM VMF inv. № 23. Qısaqol köynək.

Şəkil 4. MATM VMF inv. № 24. Hərbi mərasim şalvarı

*Mehriban Seyidzadə**
Şəhid kapitan Nurlan Mustafayev
(Vətən Müharibəsi fondunun materialları əsasında)

UOT 94 (479. 24)

Açar sözlər: Vətən müharibəsi fondu, Nurlan Mustafayev, 44 günlük müharibə, Xüsusi təyinatlı qüvvə, hərbi səhra geyimi

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Vətən Müharibəsi fondunda (VMF) Vətən müharibəsinə aid materiallar mühafizə olunur. Bu fondda 44 günlük Vətən Müharibəsi şəhidlərinə və qazilərinə məxsus olmuş, eləcə də, müharibə dövründə düşmən ordusunun istifadə etdiyi döyüş sursatları qorunur. Həmin materiallar elmi araşdırmalar və sərgilərin təşkili üçün dəyərli eksponatlardır (3, s. 160).

Muzey əməkdaşları və digər tədqiqatçılar bu eksponatlar haqqında elmi və publisistik yazılarla çıxış edirlər. Qeyd edilən eksponatlardan biri də 2020-ci ilin Vətən müharibəsində şəhid olmuş kapitan Mustafayev Nurlan Hamlet oğluna aid Vətən Müharibəsi fondunda mühafizə edilən materiallarıdır.

Qeyd edək ki, bu materiallar muzeyin əməkdaşı Quliyeva Aygün tərəfindən toplanmış və muzeyə təqdim edilmişdir. 2021-ci ildən Vətən Müharibəsi fondunda daimi mühafizədə saxlanılan (Akt 35, DK 12893) həmin materialların çox hissəsini 11 ədəd fotosəkil (VMF inv. 395-405), 5 ədəd fəxri fərman (VMF inv. 384-389) və 5 ədəd (VMF inv. 390-394) təşkil edir.

Bundan başqa, fondda şəhid kapitan N. Mustafayevə aid hərbi səhra kiteli (VMF inv.381), hərbi səhra şalvarı (VMF inv.382), "Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr" yazılmış çıxarılıb-taxılan qol nişanı (VMF inv.383), həmçinin üzərində "XTQ.1999" yazısı olan şevron və fərqlənmə nişanı da mühafizə olunur (VMF inv.406). Bu materiallardan 12 ədəd muzeydə təşkil edilmiş "Anadır arzulara hər zaman Qarabağ!" adlı sərgidə nümayiş edilmişdir.

Azərbaycanın Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçusu şəhid, kapitan Mustafayev Nurlan Hamlet oğlu 1990-cı il iyulun 22-də Sumqayıt şəhərində anadan

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Vətən Müharibəsi fondunun baş mütəxəssisi
mseidzade43@gmail.com

olmuşdur. 1997-2005-ci illərdə Bakı şəhəri Nəsimi rayonu Polad Saleh adına 159 sayılı orta məktəbdə təhsil almışdır. 2005-2008-ci illərdə C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə təhsilini davam etdirmişdir. Sonra Nurlan Mustafayev 2008-ci ildə Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinə daxil olmuşdur (2, s. 603). Hərbi biliklərini təkmilləşdirmək üçün N. Mustafayev 2010-cu ildə dövlət xətti ilə Almaniya Federativ Respublikasında Hərbi Məktəbə göndərilmişdir.

2013-ci ildə həmin məktəbi "Motoatıcı" ixtisası üzrə birinciliklə bitirmişdir. Nurlan Mustafayev göndərildiyi ixtisasartırma və digər kurslarda daim fərqlənmişdir. O, Almaniyaadakı təhsilini "Buraxılışın ən yaxşı əcnəbi kursantı" sertifikatı və atıcılıq üzrə qızıl nişanla başa vurmuşdur. N. Mustafayev dörd xarici dili bilirdi.

Bundan sonra Nurlan Mustafayev xidmətini davam etdirmək üçün Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin Təlim-Tədris Mərkəzinin "Zabit ixtisası" kursuna göndərilmiş, sonra 2014-cü il iyul ayının 25-dən 2016-cı ilin dekabr ayının 3-dək müxtəlif hərbi hissələrdə motoatıcı ekipaj komandiri vəzifəsində xidmət etmişdir. Həmin dövrə aid çəkilmiş fotosəkil fondda qorunan materiallar arasındadır (Şəkil 1, VMF. inv. 402). 3 dekabr 2016-cı ildən 26 aprel 2017-ci ilədək "Təməl Xüsusi Təyinatlı" kursunda olmuşdur.

O, 2018-ci ildə Türkiyənin İzmir şəhərində 23 ölkənin Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin qatıldığı "Efes 2018" təlimində də iştirak etmişdir. Həmin təlim-yarışda Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin hərbiçiləri 1-ci yerə layiq görülmüşdür. Bu təlim-yarışda fəal iştirakına görə sertifikat və Azərbaycan Respublikası Müdafiə Naziri general- polkovnik Zakir Həsənov tərəfindən xüsusi hədiyyə ilə təltif olunmuşdur. Həmin mükafatlandırma mərasimi zamanı çəkilmiş fotosəkil hazırda fondda mühafizə olunur (VMF inv. 403). Bundan başqa, N.Mustafayevin bu təlimdə aldığı sertifikatı (Şəkil 2, VMF inv.390), vətənə qayıtdıqdan sonra bu yarışda ölkəmizi layiqincə təmsil etdiyi və yüksək peşəkarlıq göstərdiyinə görə təltif olunduğu Fəxri Fərman da həmin fondda mühafizə olunur (VMF inv. 389).

N. Mustafayev peşəkar hərbiçi kimi 2019-cu ilin yanvar-fevral aylarında Rumıniyada keçirilən "Dağ xizəkçiliyi" təlimində iştirak etmişdir. Həmin təlim zamanı hərbi geyimdə xizək sürən zaman ilə çəkilmiş bir ədəd fotosu da daimi mühafizəyə cəlb edilmişdir (VMF inv.401).

2020-ci ilin fevral ayında Gürcüstanda keçirilən xizəksürmə və qarlı əraziləri ötür keçmək, axtarış-xilasetmə və təxliyə tədbirlərinin təşkili, qarlı ərazidə sığınacağın qurulması və gecələmək üzrə təlimlərdə də iştirak etmiş, bu təlimləri birinciliklə bitirərək sertifikatlarla təltif olunmuşdur (VMF inv.392).

Bundan başqa, N. Mustafayevin Gürcüstandakı həmin hərbi təlim zamanı Azərbaycan bayrağı ilə qarlı zirvədə çəkilmiş fotosəkili, də onun vətənə sevgisinin göstəricisidir (Şəkil 3, VMF inv. 404).

O, 27 sentyabr 2020-ci ildə başlanan Vətən müharibəsi uğrunda gedən döyüşlərə qatılmış, işğalda qalan müxtəlif ərazilərin və strateji obyektlərin azad olunmasında

xüsusi şücaət göstərmişdir. Nurlan Mustafayev 12 oktyabr 2020-ci ildə Hadrutun işğaldan azad edilməsi uğrunda gedən döyüşdə qəhrəmancasına şəhid olmuşdur. Şəhid Nurlan Mustafayev ölümündən sonra "Azərbaycan Bayrağı" ordeni (1) , "Vətən uğrunda" medalı, "Cəbrayılın azad olunmasına görə" , "Füzulinin azad olunmasına görə", "Xocavəndin azad olunmasına görə" və "Kəlbəcərin azad olunmasına görə" medalları ilə təltif olunmuşdur.

Mənbələr və ədəbiyyat :

1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı// 15 dekabr 2020. <https://president.az/az/articles/view/49099>
2. Vətən Müharibəsi şəhidləri. Birinci kitab. Tərt.-red., A. Qurbani, Bakı.- 2021.
3. Mövsümov Ş. Azərbaycan Milli Qəhrəmanı Allahverdi Bağirova məxsus materiallara dair//Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2022. Bakı, 2022.

Mehriban Seyidzade
Martyr captain Nurlan Mustafayev
(based on the materials of the Patriotic War fund)

Summary

Keywords: *Patriotic war fund, Nurlan Mustafayev, 44-day war, Special Forces, military field uniform*

The article is dedicated to martyred captain Nurlan Mustafayev. He was one of the brave sons of Azerbaijan who wrote a heroic epic during the Patriotic War. Many personal belongings related to his life and military activities were handed over to the National Museum of History of Azerbaijan.

These items preserved in the Museum's Patriotic War Fund are of great importance in terms of learning both the history of the Patriotic War and the history of the new era of Azerbaijan.

Мехрибан Сеидзаде
Шехида капитан Нурлан Мустафаев
(по материалам Фонда Отечественной войны)

Резюме

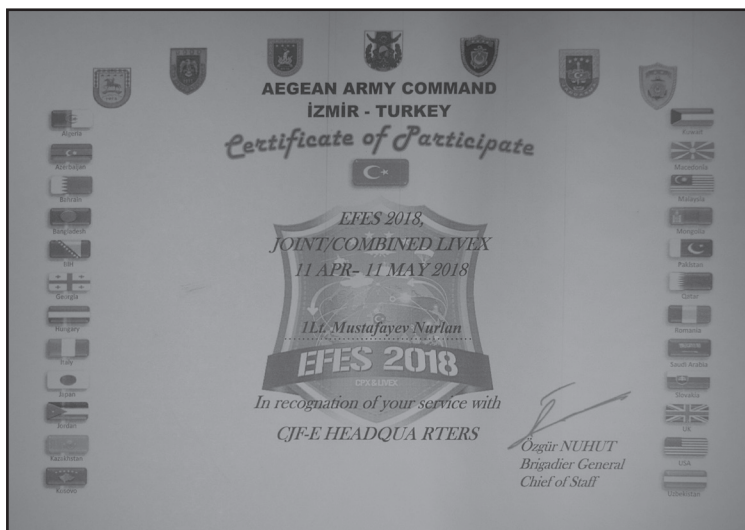
Ключевые слова: *Фонд Отечественной войны, Нурлан Мустафаев, 44-дневная война, Спецназ, военно-полевая форма*

Статья посвящена шехиду капитану Нурлану Мустафаеву. Он был одним из храбрых сынов Азербайджана, написавших героический эпос во время Отечественной войны. Многие личные вещи, связанные с его жизнью и военной деятельностью, были переданы Национальному музею истории Азербайджана.

Эти предметы, хранящиеся в фонде Отечественной войны музея, имеют большое значение с точки зрения изучения как истории Отечественной войны, так и истории новой эпохи Азербайджана.

Şəkil 1. Foto. Nurlan Mustafayev baş leytenant rütbəsində. MATM VMF inv. 402.

Şəkil 2. Sertifikat. "Efes 2018" (Türkiyə, İzmir)
təlimində iştiraka görə. MATM VMF inv. 390

Şəkil 3. Foto. N. Mustafayev Gürcüstanda
hərbi təlim zamanı Azərbaycan bayrağı ilə.
MATM VMF inv. 404.

ARXEOLÖGİYA

Əkbər Bədəlov, Cavid Bayramov*** **Atropatenanın antik dövr hərbi sənəti**

UOT 902

Açar sözlər. Atropatena, antik dövr, antik dövr müəllifləri, hərbi sənəti, ordu, antik dövr silahları, qoşun növləri

Giriş. Məqalədə Atropatena dövlətinin hərbi sənəti yazılı mənbələr əsasında tədqiq olunmuşdur. Antik dövr müəllifləri – Polibi, Strabon, Plutarx, Dion Kassi, Ammian Marsellin və s. Atropatena dövləti və onun hərbi sənəti haqqında məlumat vermişdir. Bu mənbələrdə Atropatenanın ərazisi, sərhədləri, ordusu, istifadə etdiyi silahlar, digər dövlətlərlə hərbi-siyasi əlaqələri, Parfiya və Roma imperiyasına qarşı apardığı müharibələr və s. haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Atropatena dövlətinin hərbi tarixinin, hərbi sənətinin araşdırılması Azərbaycan tarixi, arxeologiyası üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu dövlətin hərbi-siyasi vəziyyəti, başqa dövlətlərlə əlaqələri, Roma imperiyasına, Parfiya dövlətinə qarşı apardığı mübarizə və s. XIX-XX əsrlərdə tarixçi alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Məqalədə iki əsas məsələnin tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci məsələ Atropatena dövlətinin antik dövr hərbi sənətinin inkişafında digər dövlətlərin rolu və təsirləri, ikinci məsələ isə Atropatena dövlətinin hərbi sənəti haqqında antik dövr müəlliflərinin əsərlərində qeyd olunan bilgilər və onların məqalədə təhlilidir.

Atropatena dövlətinin antik dövr hərbi sənəti. Məqalədə Atropatena dövlətinin hərbi sənətinin yaranması, inkişafı, Roma imperiyası, Seleviki, Parfiya dövlətləri ilə və s. hərbi-siyasi əlaqələri, regionun ümumi hərbi-siyasi

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu "Dəmir dövrü arxeologiyası" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; akb_badalov@mail.ru

**AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu "Dəmir dövrü arxeologiyası" şöbəsinin kiçik elmi işçi; javidbayramov@yahoo.fr

mənzərəsinə və bunun Atropatena dövlətinə mümkün təsirləri haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Antik dövr müəllifləri içində Polibinin (e.ə. 208-126) "Tarix" əsərində Atropatena dövlətinin yerləşdiyi ərazi, hərbi sənəti, sərhədləri, regionda hərbi-siyasi vəziyyəti və s. haqqında bilgilərə rast gəlmək olar. Polibi həmin əsərində Atropatena dövlətinin yerləşdiyi ərazini, sərhədlərini belə təsvir etmişdir: «*O, Qərb tərəfində xalqlardan uzaq olmayan bir xalq Atropatenalılarla əhatə olunub. Hansı ki, Qara dənizə (Pont-Euxin) kimi uzanır*» [22, V, 11]. Atropatenanın hərbi qüvvələri haqqında məlumat verərkən Polibi qeyd edirdi ki, «*çox sayıda sakinləri döyüşkəndlilər və xüsusilə süvarilərdir*» [14, V, 55]. Qeyd etmək lazımdır ki, Atropatenanın silah istehsalı haqqında məlumat verən Polibi «*müharibə üçün lazım olan hər şeyi daxildə istehsal edilir*» [14, V, 55] deyərək əsərində qeyd etmişdir. Bu mənbədən də göründüyü kimi Atropatena ordusunun istifadə etdikləri silahlar daxili istehsal hesabına düzəldilən yerli silahlar olmuşdur.

Atropatena dövləti faktiki olaraq e.ə. III əsrin ikinci yarısında ərazilərini, sərhədlərini genişləndirmək siyasəti aparmışdır. Bunun üçün Selevki dövləti ilə mübarizə aparmalı olmuşdur. «*Bununla belə e.ə. III əsrin 20-ci illərinin sonunda görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi, Atropatena hökmdarı Artabaz Selevki hökmdarı III Antioxun hakimiyyətini tanımağa məcbur olmuşdu*» [1, s. 110]. Selevki hökmdarı III Antioxun başçılığı altında e.ə. 217-ci ildə Selevki dövləti ilə Prometei krallığı arasında baş verən Rafia döyüşündə Selevki ordusunun tərkibində miçiyalı Aspasianusun başçılıq etdiyi 5000 döyüşçüdən ibarət hərbi qüvvənin tərkibində miçiyalı döyüşçülərin də iştirak etməsi [14, V, 79] haqqında Polibi əsərində məlumat vermişdir. Atropatena dövlətinin Selevkilərdən asılılığı çox uzun müddət davam etməmiş, Maqneziya döyüşündən (e.ə. 190-cı il) sonra Atropatena yenidən müstəqil xarici siyasət aparmağa başlamışdır. Artabazan dövründə Atropatenanın müstəqil xarici siyasət aparması antik dövr mənbələrində qeyd olunmuşdur. Polibi Artabazan dövründə Atropatenanın sərhədlərini «*Fasis vadisi (Kolxida ərazisi) yaxınlığında Pontusdan Hirkan dənizinə (Xəzər dənizi) kimi qədər uzandığını*» [14, V, 55] qeyd edirdi.

Yunan tarixçisi Siciliyalı Diodor (e.ə. 90-30) "Tarix kitabxanası" adlı əsərində verdiyi bilgilərdə qeyd edir ki, Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra Perdikka Asiyadakı satraplıqların eyni hökmdarların hakimiyyəti altında qalmalarına qərar verir. «*O, Midiyanı Atropata verdi*» [11, XVIII, 3]. Göründüyü kimi Siciliyalı Diodor satraplıqların adını çəkərkən Midiyanın da adını çəkərək Atropatın bu satraplığa rəhbərlik etdiyini qeyd etmişdir.

Strabon (e.ə.60-b.e.20) "Coğrafiya" əsərində qədim Azərbaycanın digər dövlətləri kimi Atropatena dövlətindən də bəhs edir. O, Atropatena ordusu haqqında məlumat verərkən Mark Antonin başçılığı altında e.ə. 36-cı ildə Roma ordusunun Atropatena ərazisinə hücumundan bəhs edərkən Roma ordusunun tərkibində hərbi

əmaliyyatlarda iştirak etmiş Apollonid və Delliye istinad edirdi. «*Apollonid deyir ki, o, 10 000 süvari və 40 000 piyada təmin edə bilər*» [16, XI, 2]. Plutarx “Mark Antoni” adlı əsərində Atopatena haqqında məlumat vermişdir. O, e.ə. 36-cı ildə Mark Antonin başçılığı altında Roma ordusunun Şərqi yürüşündən bəhs edərkən bunları yazırdı: «*Yazda midiyalılar hücum etmək üçün parfiyalılar qışlaqdan çıxmamış, zamanını gözləməyə vaxt sərf etmədi. Armeniyanı sol tərəfdə qoyub Atropatena vilayətinə yürüş etdi və bütün ölkəni viran qoydu. O, özü Midiya hökmdarının əsas şəhəri olan Fraaspanı mühasirəyə aldı. Orada hökmdarın arvadı və uşaqları var idi*» [12, pp. 87-88]. Roma ordusunun Atropatena ərazisinə hərbi müdaxiləsində Armeniya dövləti də iştirak edirdi. Strabon bu hadisəni belə nəql edir: «*Artavazad Antoni ilə birlikdə Midiyanı işğal etmək üçün gətirdiyi digər süvari korpuslarının xaricində tam zirehli 6 000 zirehli atlı döyüş vəziyyətinə gətirdi*» [16, XI, 18]. Qeyd etmək lazımdır ki, Fraaspa şəhərinin müdafiəsi Atropatena ordusu tərəfindən daha güclü təşkil edilmişdi. Fraaspanın mühasirəsi 10 000 əsgərdən ibarət Roma ordusunun Parfiya ordusu tərəfindən məğlub edilməsindən sonra baş vermişdi. Mark Antonin tələsik Fraaspa şəhərini tutulması əmrini verməsi son nəticədə Roma ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Romalılar məğlub olub Culfa ərazisindən Araz çayından Armeniya ərazisinə geri çəkilərkən 30 000 əsgərdən az olmayan itkiləri var idi [6, s. 118]. Mark Antonin məğlub olmasının digər səbəbi Armeniya hökmdarı II Artavazdın (e.ə. 56-34) Roma ordusuna hərbi dəstək verməməsi idi. «*Bu onun bələdçisinin, Armeniya hökmdarı Artavazdın vəfasızlığı idi. Bu xəyanətkar şahzadə yəqin ki, triumviratı itirmək istəyirdi*» [23, XI, 18]. Plutarx bu haqda qeyd edirdi ki, Roma ordusunun məğlubiyyətindən sonra romalılar Armeniya hökmdarı II Artavazdı xəyanət etdiyinə görə cəzalandırdılar. «*Lakin o vaxtdan bəri o, yenidən böyük bir güclə Armeniyaya qayıtdı və o qədər gözəl vədlər, çağırışlar və mesajlar verdi ki, Artavazd təslim olmağa gəldi. Sonra onu əsir kimi saxladı, İsgəndəriyyə şəhərinə zəfər olaraq apardı*» [21, LXV]. Roma ordusu Mark Antonin başçılığı altında e.ə. 34-cü ildə Armeniyaya hücum edərək, paytaxtı Artaksatı – Artaxata ələ keçirdi. Armeniya hökmdarı II Artavazdı ailəsi əsir aldı. Bu hadisədən sonra Atropatena Simbas – Symbace Armeniyadan geri almışdır [16, XI, 2]. Bu ərazi haqqında Strabonun “Coğrafiya” əsərində şərhlərdə bunlar qeyd edilmişdir: «*Simbas – Symbace istər şəhər, istərsə də əyalət olsun, mənə elə gəlir ki, az tanınır. Onu burada müəyyən etməyən Strabon, heç bir yerdə xatırlatmır*» [23, XI, 18]. Qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. I əsrdə Armeniya hökmdarı II Tiqran Bosfor kralı Mitridatla apardığı müharibə nəticəsində bu ərazini ələ keçirmişdi.

Plutarx Midiya, Atropatena haqqında təkcə “Mark Antoni” əsərində məlumat verməmişdir. O, Roma konsulu, sərkərdəsi Lukulun Pont çarlığı ilə müharibə apardığından və Midiya qoşunlarının VI Mitridata köməyə gəldiyi [13, pp.121], Armeniya və Atropatena dövlətlərinin Pont çarlığının müttəfiqi kimi çıxış etməsindən “Lukul” əsərində bəhs etmişdir.

Atropatena ordusu haqqında antik dövr müəlliflərindən Tit Livi (e.ə. 59 yaxud 64 – b.e. 17) "Roma Tarixi" adlı əsərində məlumat vermişdir. Onun əsərində Atropatena hökmdarı Artabazanın hakimiyyəti illərində Selevki dövləti III Antioxun (e.ə. 242-187) hökmdarlığı illərində aslı vəziyyətə düşdüyünü qeyd edirdi. Tit Livi Selevki ordusunun tərkibində nəhəng süvari birliyindən, fərqli silahlara malik qoşunlardan yazarkən onların tərkibində midiyalıların da iştirak etdiyini qeyd edirdi [24, XXXV, 48-49].

I əsrdə yaşamış Romanın siyasi xadimi, tarixçi Kursi Ruf – *Quintus Curtius Rufus* "Böyük İsgəndərin Tarixi" adlı əsərində də Azərbaycanın antik dövr hərbi sənəti ilə bağlı bilgilərə rast gəlirik. Kursi Ruf Makedoniyalı İsgəndərə qarşı III Daranın ordusunun tərkibində vuruşan Azərbaycan tayfalarından bəhs etmişdir. «Midiyalıların 10 000 süvarisi və 50 000 piyadası var idi. Asiyalılar üçün diqqətə layiq şücaət göstərən hirkaniyalılar 6 000 atdan ibarət tam korpus təmin etmişdilər» [18, III, II].

Yəhudi əsilli romalı tarixçi İosif Flavi (37-100) "Yəhudi müharibələri" əsərində alanların Atropatena ərazisinə hücumu haqqında məlumatlara rast gələ bilirik. İosif Flavi əsərində Don çayı və Azov dənizi arasında yaşayan skif əsilli [19, VII, XXIX] alanların Midiyanı ələ keçirməyi qərara almaları və bu məqsədlə Albaniya hökmdarı (*mənbədə Hirkaniya hökmdarı*) ilə görüşmələrindən bəhs edilir. «*Eyni zamanda Midiyanı ələ keçirməyi qərar verdilər. Bu məqsədlə Hirkaniya hökmdarı ilə görüşdülər. Çünki keçilə biləcək tək keçidin sahibi o idi. Bu keçidin Böyük İsgəndər tərəfindən tikildiyi və dəmir qapılarla bağlandığı bilinməkdədir. Beləliklə, Midiyaya gəlib orada heç bir müqavimət görmədən, heç bir şübhə olmadığı üçün bütün ölkəni qərar etdilər, bir çox mal-qara götürdülər. O zaman hökmdarlıq edən hökmdar Pakor elə qorxuya düşdü ki, dağlara qaçdı*» [19, VII, XXIX]. Bizim eranın 72-74-cü illərində Xəzər dənizi sahili bölgələrə, Atropatenaya alanlar hücum etmişlər. Bu mənbədə də qeyd olunduğu kimi Atropatena hökmdarı Pakor dağa çəkilmiş, arvadını və uşaqlarını alanların əlindən xilas etmək üçün onlara yüz talant verməyə məcbur olmuşdur. «*Alanlar bu zaman geniş ərazi olan Azov dənizi ilə Xəzər dənizi arasında olan ərazidə yaşayırdılar. Arşakilərin nəslindən olan Atropaten Midiyasının hökmdarı Pakor da alanların hücumlarının qarşısını ala bilməmişdi*» [1, s.143].

I əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərmiş romalı mühəndis, hərbiçi Sekstus Yulius Frontinus (40-103) "Strategiya" – *Strategemata* əsərində Roma ordusunun hərbi strategiyaları haqqında məlumat verərkən Roma ordusunun Parfiya və Atropatena dövlətlərinə qarşı apardığı müharibədən də bəhs etmişdir. O, Ventidiusun komandanlığı altında parfiyalılara qarşı döyüşən Roma ordusunun hərbi strategiyası haqqında bunları yazmışdır: «*Parfiya ordusuna qarşı savaşıyan Roma ordusunun parfiyalıların 500 addımlıq məsafəyə yaxınlaşmadıqca hücumu keçmədilər. Bu şəkildə sürətli irəliləyən, parfiyalılarla yaxın məsafədən döyüşməklə uzaq məsafədən atılan oxlardan xilas oldular*» [5, II, II, 5]. Həm Ventidiusun həm də

Mark Antonin Parfiya və Atropatena ordularına qarşı apardıqları döyüşlərdə Parfiya, Atropatena ordularında məharətli oxçuların olması Roma ordusuna problemlər yaratmışdır. *«Parfiyalılar böyük sıxıntı yaratdığı zaman Antoni (Mark Antoni) geri çəkilməyə səhər düşərgə dağıdılan kimi onun geri çəkilən adamları üzərinə düşmənləri tərəfindən ox yağdırıldı»* [5, II, XIII, 7]. Qeyd etmək lazımdır ki, Parfiya ordusunda olduğu kimi Atropatena ordusu da uzaq vuran silahlara malik idilər. Düşmənlərə qarşı mübarizədə bu silahlardan istifadə etmişlər. *«Atropatenalılının əsas silahları uzaq təsirli zərbə silahları – kaman, nizə, mizraq, kiçik ölçülü nizə və yaxın döyüş silahları – qılınç, xəncər və s., habelə mühafizə vasitələrindən ibarət idi. Atlı dəstələrin istifadə edilməsi taktiki vəziyyətlərin yerinə yetirilməsini daha da sürətləndirir, çevik hərəkətlər etməyə imkan verirdi»* [4, s. 115]. Qeyd etmək lazımdır ki, Sekstus Yulius Frontinus kimi İsgəndəriyyəli Appian (95-170) da "Roma Tarixi" adlı əsərində Mark Antonin komandanlığı altında Roma ordusunun «Midiyada midiyalılara və parfiyalılara qarşı müharibə apardığı» [8, V, 133] haqqında məlumat vermişdir.

Roma tarixçisi Arrian (85-146) "Anabasis" əsərində Atropatena dövlətinin qurucusu Atropatin başçılığı altında Qavqamela döyüşündə midiyalılarla birlikdə kadusilərin, albanların və sakasenaların döyüşdə eyni sıraya düzüldüklərini qeyd edir [9, III, VII]. Arrian əsərində həmçinin Makedoniyalı İsgəndərin ordusuna qarşı döyüşən hindli, alban və midiyalı oxçulardan da bəhs etmişdir. Qavqamela döyüşündə albanlar və sakasenlər III Daranın ordusunun tərkibində sağ cinahda mövqe tutmuşdular. Döyüşdə Əhəməni hökmdarı III Daranın olduğu mərkəz hissədə zadəganlar ilə bərabər, elit qvardiyasına daxil farslar, qızıl alma – golden apples hesab olunan hindlilər, qaryahılar və midiyalı oxçular yerləşmişdilər.

Atropatena dövlətinin hərbi sənəti, xüsusilə müstəqillik uğrunda Roma imperiyasına qarşı apardığı mübarizə, Mark Antoninin başçılığı altında Roma ordusunun Parfiya və Atropatena üzərinə hərbi yürüşü və s. haqqında Romanın siyasi xadimi, konsul, tarixçi Dion Kassi (155-235) "Roma Tarixi" əsərində bəhs etmişdir. Dion Kassi Roma sərkərdəsi Statianusun Fraaspa şəhərinə hücumundan yazarkən divarları möhkəm və müdafiəçilər tərəfindən yaxşı təchiz edilmiş şəhərin güclü müdafiə olunduğunu, Statianusun bütün dəstəsinin öldürüldüyünü [10, XLIX, 25] qeyd etmişdir. Bu mənbədə də qeyd olunduğu kimi Fraaspa şəhərinə hücumda Roma sərkərdəsi Statianusu Pontus kralı Palemon müşayiət etmişdir. Döyüşdə istifadə olunan silahlar haqqında müəllif Roma ordusunda sapandların çox olmasını və oxçuların daha uzaq məsafədən döyüşçünü vura bilməsini, hətta bununla zirehlilərə də ağır xəsarət yetirməsini [10, XLIX, 25] əsərində qeyd etmişdir. Fraaspa şəhərinə romalıların ikinci hücumunda isə Atropatena ordusu şəhəri güclü müdafiə edə bilmişlər. Roma ordusunun ərzaq problemi də onun məğlubiyyətinə gətirib çıxaran səbəblərdən biri olmuşdur. Mark Antonin bütün adamlarına buğda yerinə arpa verməsi və bəzi vəziyyətlərdə hər on nəfərdən birinin ölümünə səbəb olmuşdur [10,

XLIX, 25]. Atropatena ordusunun istifadə etdiyi döyüş taktikası barəsində yazan Dion Kassi qeyd edirdi ki, Roma ordusu Fraaspa şəhərini ələ keçirmədən geri çəkilməyə pusquya düşdülər və ox yağışına tuş gəldilər. Roma əsgərləri qalxanlarını birləşdirdilər və sol dizlərini yerə qoydular. Atropatena ordusu əvvəllər belə hal ilə rastlaşmamışdı, yaralarından yığıldıqlarını və yalnız bir son zərbəyə ehtiyac duyduqlarını düşünürdülər. Onlar yaylarını kənara atır, atlarından sıçrayaraq və xəncərlərini çəkərək onlara həyatlarına son vermək üçün yaxınlaşdılar. Bundan sonra romalılar ayağa qalxır, döyüş xəttini genişləndirərək düşmənlə üz-üzə dayandılar. Hər biri özünə yaxın olan adamın üstünə hücum edir və çoxlu sayda döyüşçünü öldürdülər [10, XLIX, 28-29]. Roma ordusu təkcə bu döyüş taktikasından Atropatena ilə döyüşdə deyil, Pompeyin Qafqaza yürüşü zamanı Albaniya ilə baş vermiş döyüşlərdə də istifadə etmişdir.

Roma imperiyasının Parfiya və Atropatena ilə apardığı müharibədə uğursuzluğunun səbəblərindən biri də Armeniya hökmdarı Artavazdın Mark Antoniyə tam dəstək verməməsi, xəyanət etməsi ilə bağlı idi. Məhz bu səbəbə görə Mark Antoni Armeniyaya hərbi müdaxilə edib, ölkəni ələ keçirdi. Dion Kassinin də qeyd etdiyi kimi Romanın Atropatena ilə müttəfiq olması Atropatenanın Armeniyanın bir hissəsi ələ keçirməsi ilə nəticələnir [10, XLIX, 44]. Strabondan fərqli olaraq Dion Kassi konkret olaraq Atropatenanın Armeniyanın hansı ərazilərini ələ keçirməsini qeyd etməmişdir.

Bizim eranın IV əsrində yaşamış Roma tarixçisi Ammian Marsellin (330-395) "Görülən işlərin tarixi" - *Rerum gestarum libri XXI* adlı əsərində Atropatena dövlətində hərbi işi, nəqliyyat vasitələri, istifadə etdikləri atlar və s. haqqında bilgi vermişdir. Ammian Marsellin Atropatena dövləti haqqında bunları yazmışdır: «Bu döyüşkən xalq, hələ də onu təkbəşinə məğlub edə bilən parfiyalılardan sonra ən qorxulu olduğu bir zamanda kvadrat formalı bir ölkəni tutur» [17, XXIII, 6]. Atropatenalılardan döyüşkən olması, parfiyalılar qədər düşmənləri üçün qorxulu olması bu mənbədə xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. O həmçinin əsərində Pablius Ventidius Bassusun və Mark Antoninin Atropatenada qələbələr qazanmasını qeyd etmişdir [17, XXIII, 5].

Antik dövrün hərbi sənətində nəqliyyat vasitələrindən – döyüş arabalarından, atlardan geniş istifadə olunmuşdur. Atropatena ordusunun istifadə etdiyi Nisey atları, "Nisey" adlandırılmasının səbəbi və s. haqqında digər antik dövr müəllifləri arasında Herodot (e.ə. 484-425) "Tarix" əsərində məlumat verərək «Nisey (Niséen, Nesaion) adının Midiyanın geniş bir ovasından gəldiyini» [20, VII, 40] yazmışdır. Herodot Əhəməni ordusunda hökmdarın seçilmiş atlıları, on müqəddəs atdan bəhs edərkən bunlara Nisey deyildiyini qeyd etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Polibi də "Tarix" əsərində «Midiyanın həm ərazisinin genişliyinə, həm də kişilərin və yetişdirdiyi atların sayına və mükəmməliyinə görə Asiyanın ən diqqətçəkən dövləti» [15, X, 27] olduğunu qeyd etmişdir.

Strabon "Coğrafiya" əsərində «hökmdarın ən yaxşı və ən böyük Nisey atlardan istifadə etdiyi» [16, XI, 7] haqqında məlumat verərək «Parfiya atları kimi yunan atları və digər atlarla müqayisədə formasına görə müxtəlif xarakteriskaya görə fərqləndiyini» [16, XI, 7] qeyd edir. «"Midiya otu" dedikdə yunanlar "medike" adlandırdıqları yoncanı nəzərdə tuturlar» [3, s. 193]. Göründüyü kimi Strabon Nisey atlarını başqa yerlərdəki atlarla müqayisə etdikdə bu atların fərqləndiyini xüsusi olaraq qeyd etmiş və səbəbini Atropatena ərazisində bitən təmiz otların olması, onların bolluğu ilə əlaqələndirmişdir.

Ammian Marsellin də Nisey atları haqqında məlumat vermiş və o bunları yazmışdır: «Onların da yaşıl çəmənlikləri və nəcib at cinsləri var ki, (qədim müəlliflərin dediyi və özümüzün də şahid olduğu kimi) döyüşə gedərkən böyük fərqlə onlara minirlər. Onlara Nisey – Nesaei deyirlər» [7, XXIII, 30]. Digər müəlliflər kimi Ammian Marsellinin əsərində verilən bilgilərdə Atropatena ərazilərində at ıxlarının bəslənməsi üçün zəngin yaşıl çəmənliklərin, əla şəraitin olması və s. öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Nisey cinsli atların əsas vətəni və bəslənilən yeri Səhənd dağının qərb yamaqları və Urmu gölünün ətraf rayonları olmuşdur. Ola bilsin parfiyalılar, farslar və digər qonşu ölkələr Nisa cinsli damazlıq atları Atropatenedən öz ölkələrinə aparmışlar [1, s. 71].

Müasir İran tarixşünaslığında antik dövrün hərbi, siyasi tarixini tədqiq edən bir çox tarixçi Roma-Atropatena münasibətlərinə, Romanın Atropatena dövlətinə qarşı apardığı işğalçılıq siyasəti, Lukulun və Mark Antoninin Şərqdə apardığı işğalçılıq müharibələri və s. haqqında əsərlərində ətraflı bilgilər vermişdir.

Məhəmməd Həsənxan (1843-1896) Atropatena və Albaniya dövlətlərinin Roma imperiyasına qarşı apardığı müharibələrdən, Roma işğalçılarına müqavimət göstərmələrindən və s. öz əsərində məlumat vermişdir. Onun "Kitab-e ət tədvin fi əhval-e çibal-e şərvın" adlı əsərində Atropatena dövləti haqqında məlumatlara da rast gəlinir. O həmçinin Mark Antonin Atropatenaya hücumundan bəhs edərkən Antonin Armeniyada 100 min nəfərlik qoşun saxladığı və e.ə. 36-cı ilin yazında Araz çayını keçərək Atropatenaya hücum etməsini, Fraaspa şəhərinin qəhrəmancasına müdafiəsini və s. öz əsərində qeyd etmişdir.

Məhəmməd Həsənxandan başqa Mirzə Məhəmməd Hüseynxan Zuka-ul-Mülk Furuqi "Tarix-e İran" əsərində Roma imperiyasının Şərqdə Parfiyaya qarşı apardığı müharibədə (e.ə. 36-cı il) Mark Antoninin başçılıq etdiyi Roma ordusunun Atropatena tərəfindən deyil, Parfiya tərəfindən məğlub edilməsini yazmışdır. Digər İran tarixçiləri kimi o da paniranizm mövqedən çıxış etmişdir. Antik dövr müəlliflərinin əsərlərindən də məlumdur ki, Roma qoşunu ilə Atropatena qoşunu arasında Qazaka, Fraaspa şəhərlərində baş vermiş döyüşlərdə məhz Atropatena Romaya əsas zərbəni vurmuş və onları məğlubiyyətə uğratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Roma qoşunu bu şəhərləri istila edə bilməmişdir. «Ona görə ki, Antoni Atropatena hücum edərkən Araz çayını keçdikdən sonra dağlıq hissə ilə deyil, düzənliklərlə gəlib Fraa-

ta şəhərinə çatmışdır. Son zamanlarda müasir Təxt-Süleymanda aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində atropatenlilərin yay sarayları yerləşən Kazaka şəhərinin yerində möhkəm bir qalanın divarları aşkar edilmişdir. Antoni atropatenlilər tərəfindən bu möhkəm qala ətrafında məğlub edilmişdir» [2, səh. 102-103].

Həsən Pirniya (1872-1935) Tiqranakert altında döyüşdə Atropatena, Albaniya, Armeniya və İberiya qoşunlarının Roma qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərdiyini, e.ə. 67-ci ildə Lukulun Armeniyadan geri çəkilməsini və s. "*İran-e Bastani*" adlı əsərində qeyd etmişdir. «Həsən Pirniyanın bu əsərinin bir sıra müsbət cəhətləri ilə bərabər, nöqsan tərəfləri də vardır ki, bunlar əsərdəki tarixi hadisələrin izahında özünü aydın göstərir. Bu nöqsanlar mənbələrin göstərilməməsində, müəllifin müstəqil fikirlərinin az olmasında və İranda aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrindən nisbətən az istifadə edilməsində özünü göstərir» [2, s. 10]. Qeyd etmək lazımdır ki, Həsən Pirniya paniranist tarixçi olmuş, tarixi faktları təhrif edərək tarixi Azərbaycan torpaqlarının İranın tərkib hissəsi olması fikrini sübut etməyə səy göstərmişdir.

Məhəmməd Muin, Abbas Purməhəmmədli, Ərdəşir Bərzigər və s. kimi tarixçilər də Atropatena antik dövr hərbi tarixinə öz əsərlərində toxunmuşlar. Bu tarixçilərin əsərlərində paniranizm mövqeyi xüsusilə aydın görünür. Göründüyü kimi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın antik dövr tarixini tədqiq edən İran tarixçiləri yazdıqları əsərlərdə ideologiyadan uzaq, real tarixi, elmi faktlara az istinad etmişlər.

Nəticə. Yaxın Şərqdə Atropatena dövlətinin yaranması, digər dövlətlərlə siyasi, hərbi əlaqələri bu dövlətin hərbi sənətinin inkişafına səbəb olmuşdur. Antik dövr yazılı mənbələrindən də göründüyü kimi Atropatena dövlətinin əlli minlik ordusu olmuş, döyüşçülərinin istifadə etdiyi silahlar yerli istehsal olmuşdur.

Atropatena dövləti ərazisinə Selevki, Parfiya və Roma dövlətlərinin hərbi müdaxiləsi, Atropatena dövlətinin bu dövlətlərə qarşı apardığı müharibələr, onlarla hərbi-siyasi əlaqələri, hərbi meydanında qazanan təcrübələr və s. Atropatena dövlətinin hərbi sənətinin inkişafına təsir göstərmişdir.

Təkcə antik dövr yazılı mənbələri deyil, Atropatena dövlətinin ərazilərinə daxil olan Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan ərazilərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar Atropatena dövlətinin tarixini, hərbi sənətini, mədəniyyətini, memarlığını və s. öyrənməyə imkan verir. Cənubi Azərbaycan ərazisində, Marağa və Miyanə şəhərləri arasında yerləşən Qaleye Zöhhak adlı şəhər yerində müdafiə istehkamları alman arxeoloqları, Naxçıvanda Oğalanqala, Meydantəpə şəhər yeri isə azərbaycanlı arxeoloqları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Beləliklə, Atropatena dövlətinin hərbi sənətinin, mədəniyyətinin və s. həm maddi mənbələr əsasında tədqiqi bizə bunları antik dövr yazılı mənbələri ilə müqayisə edib antik dövrdə Atropatena dövlətinin hərbi sənəti və onun inkişafı haqqında doğru nəticə çıxarmağımıza imkan verir.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Fazili A. Atropatena e.ə. IV-e. VII əsri. Ulusunu tanımayan tanrısını tanımaz. Bakı, 1992.
2. Fazili A. Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında. Bakı, 1970.
3. Həsənov H. Makedoniyalı İsgəndər və Atropat. Bakı, 2017.
4. Süleymanov M. Azərbaycanın Qədim və Orta əsrlər hərbi tarixi. Bakı, 2016.
5. Sextus Iulius Frontinus. Roma Strateji Sanatı. İstanbul, 2022.
6. Vaux, W.S.W. Persler. İstanbul, 2022.
7. Ammianus Marcellinus. Roman History. During the reigns of the emperors Constantius Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens. London, 1902.
8. Appian. Appian's Roman History. IV volumes. London, 1913.
9. Arrian. Anabasis of Alexander. I volume. London, 1967.
10. Cassius Dio. Roman History. V volumes. London, 1955.
11. Diodorus of Sicily. Library of History. IX volumes. Cambridge, Massachusetts, 1947.
12. Plutarch. Plutarch's Lives. Antony. V volumes. Philadelphia, 1860.
13. Plutarch. Plutarch's Lives. Lucullus. V volumes. Philadelphia, 1860.
14. Polybius. The Histories of Polybius. Book Five. Cambridge, 2002.
15. Polybius. The Histories. IV volumes. London, 1925.
16. Strabo. The Geography of Strabo. V volumes. London, 1961.
17. Ammien Marcellin. Les dix-huit livres de son histoire. Tome second. Berlin, 1775.
18. Curtius Rufus, Quintus. Histoire d'Alexandre Le Grand. Paris, 1866.
19. Flavius Josèphe. Histoire de la guerre des Juifs contre les Romains. Tome I. Bar-Le-Duc, 1878.
20. Hérodote. Histoire d'Hérodote. Tome cinquième. Paris, 1786.
21. Plutarque. Les vies des hommes illustres de Plutarque. Antoine. Tome Huitième. Paris, 1802.
22. Polybe. Histoire de Polybe. Tome V. Amsterdam, 1729-1730.
23. Strabon. Géographie de Strabon. Tome Quatrième. Livre XI. Paris, 1814.
24. Tite Live. Histoire Romaine de Tite Live. Tome Quatorzième. Livre XXXV. Paris, 1830.

Akbar Badalov, Javid Bayramov
Antique military art of Atropatene

Summary

Key words: *Atropatene, antiquity period, written sources, antiquity authors, historiography, military art, weapons, army, troop types*

This article deals the military art of Atropatene state based on antique written sources, historiography. Information given about the antique military art of Atropatene in the works of classical authors (Polybius, Strabo, Plutarch, Cassius Dio, Diodorus of Sicily etc.). In these sources, information about Atropatene's territory, borders, army, troop types, weapons, military-political relations with other states, wars against the Parthian and Roman Empire etc., has been reflected. In this article, also briefly mentions of Iranians historians on the state of Atropatene.

Акбар Бадалов, Джавид Байрамов
Военное искусство Атропатены период античности

Резюме

Ключевые слова. *Атропатена, античный период, письменные источники, историография, военное искусство, оружие, армия, виды войск*

В данной статье рассказывается о военном искусстве древней Атропатены на основе письменных источников античности, историографии. Античные авторы (Полибий, Страбон, Дион Кассий, Сицилийский Диадор и др.) рассказывали о военном искусстве древней Атропатены. В этих источниках описаны территория Атропатены, ее границы, армия, виды войск, вооружение, военно-политические отношения с другими государствами, их войны с Парфией и Римской империей и т.д. Информация об этом отражена в статье, также кратко рассматриваются исследования иранских историков, посвященные государству Атропатена.

*Mircavid Ağalarov **

Orta əsr Beyləqan (Örənqala) şəhər yerindən tapılmış minai tipli fayans məmulatı

UOT 902

Açar sözlər: *relyef naxışlı, Rey, Kaşan, şirüstü, şirdaxili, Beyləqan şəhər yeri, minai fayans*

Giriş

Azərbaycanın orta əsr şəhərləri arasında Beyləqan arxeoloji baxımdan daha yaxşı tədqiq olunub. Ötən əsrin 30-cu illərindən başlayan ilkin tədqiqat işləri, 50-60-cı illərdə artıq intensiv xarakter almışdı. Bu arxeoloji tədqiqatlara ayrı-ayrı vaxtlarda Ə.Ələkbərov, İ.Meşşaninov, İ.Cəfərzadə, A.İessen, Q.Əhmədov rəhbərlik etmişdirlər. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində minlərlə maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar olunaraq, tədqiqatə cəlb edilmişdir. Həmin tapıntılar arasında keramika məmulatı çoxluq təşkil edir. Hələ ötən əsrdə arxeoloq A.Yakobson Beyləqanın şirli keramikasından məqalə yazmış və bu məqalədə Beyləqanın şirli saxsı məmulatının tipoloji təsnifatını aparmış, bədii məziyyətlərini diqqətə çatdırmış, məhəlli özəlliklərini qeyd etmişdir [10]. Onun ardınca bir çox tədqiqatçılar orta əsr Beyləqan şəhərinin keramikasına müraciət etmiş və bu istiqamətdə araşdırmalar aparmışdır.

Şirli keramika içərisində xüsusi qrupu təşkil edən fayans məmulatı lazımı səviyyədə tədqiq olunmamış, xüsusilə minai tipli fayans qablar diqqətdən kənarda qalmışdır. Fayans dedikdə kaolin əsaslı ağ gildən hazırlanmış məmulat nəzərdə tutulur. Fayans məmulatı şəhər mədəniyyəti, şəhər məişəti üçün səciyyəvidir. Bu müstəvidə Orta əsr Beyləqan şəhərindən tapılmış fayans məmulatının tədqiqi mühüm elmi aktualıq kəsb edir. Fayanslar bədii tərtibatına görə əsasən iki böyük qrupa ayrılır: şirüstü və şiraltı naxışlılar. Şiraltı naxışlılara oyma, cızma, basma, qələbdə formalaşdırma, siluet və digər fərqli texnikadan istifadə edilərək hazırlanmış

*AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun doktorantı agalarovmircavid@gmail.com

nümunələr aiddirlər. Şirüstü naxışlılar isə zərnaxışlı və minai fayans qablarla təmsil olunmaqdadırlar.

Minai texnikası

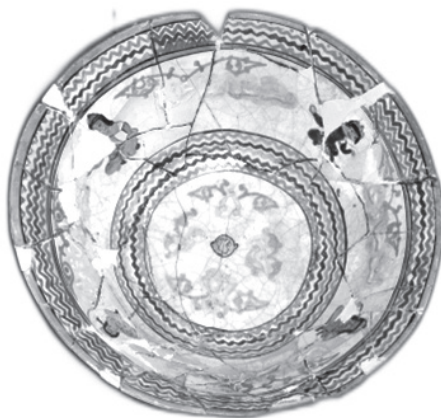
Minai texnikası Səlcuq dövrü fayanslarının şirüstü bəzədilmə metodu olub, XII əsrin ikinci yarısında İranda yaranmışdır. Bu texnika mahiyyətcə fayanslarda ağ qələvi və firuzəyi şir üzərindən 7 boya-mina ilə çəkilməş dekoru özündə ehtiva edir. Bu texnikanı Əbul Qasım Kaşani 1301-ci ildə yazdığı əsərdə “həft-rəng” adlandırmışdır [11; 115]. Minai termini isə elmi dövriyyəyə ötən əsrin 30-cu illərində gətirilmişdir [15;325]. Bundan başqa, Əbul Qasım Kaşani öz əsərində minai texnikasının artıq istifadə olunmadığını da qeyd edir [11;113]. Bu texnikanın məhz hansı şəhərdə yarandığını söyləmək çətin olsa da, Kaşan, Rey, Save, Natanz və Gurgan kimi şəhərlərdə minai tipli qabların istehsalının olduğunu ehtimal etmək mümkündür [7;375].

Minai tipli qabın istehsal texnologiyası digərlərindən fərqlənir. Bu tipli qablarda ilkin olaraq gil xəmindən hazırlanmış saxsı bişirilir, ondan sonra onun şiraltı naxışları çəkilərək, şirlənir və ikinci dəfə kürəyə gedir. İkinci bişirilmədən sonra isə artıq şir qatının üstündən fərqli boya-minalar ilə naxışlar çəkilərək, sonuncu dəfə məhsul kürəyə yerləşdirilir [12;44].

Minai tipli qablar əsasən, monoxrom ağ-süd rəngi, firuzəyi və boz qələvi şir ilə örtülürdü. Bu şirin daxilindən¹ boyalar, üstündən isə boya-minalar və qızıl suyu ilə bəzədilirdilər. Göy və yaşıl rənglər əsasən şirdaxili, qırmızı və qara boya-minalar isə şirin üzərindən çəkilən boyalar idilər. Bu boyalar fərqli proporsiyalı metal oksidləri ilə müxtəlif çalarlar alırdılar, məsələn, ZnO, MgO, CaO, Al₂O₃ oksidlər ilə bu rənglər açıqlaşdırılır, Cr₂O₃, MnO₂ oksidləri ilə isə daha da tündləşdirirlər [12;46]. Ümumiyyətlə, şirdaxili boyalar suda saxlanılmış metal oksidlərindən ibarət idilər [7;377].

Minai tipli fayansların tərtibatında istifadə olunan xüsusi üsullardan biri də şirüstü mina-boya ilə paralel olaraq, zər naxışdan da istifadə olunmasıdır. Bu üsul daha çətin bir üsuldur. Belə ki, zər ilə boyanın bişmə temperaturları bir-birlərindən fərqlənirdi. Buna görə də bu tip qabın hazırlanması dulusçudan böyük ustalığ və peşəkarlıq tələb edirdi [16;235-236].

Bundan başqa, bir neçə minai ustasının adı bizə dəqiq məlumdur. Onların adları bizə

Şəkil 2

¹ İngilis dilində “inglaze” kimi keçən bu metod, ikinci dəfə bişirilmə vaxtı şirin üzərinə xüsusi dekorların vurulması nəticəsində, bu dekorların şir qatı ilə birləşməsi texnikasıdır.

qabların üzərindəki epigrafiq yazılar sayəsində aydın olmuşdur. Tədqiqatçı Oliver Vatson öz əsərində 6 minai ustasının adını qeyd edir: Əbu Zeyd Kaşani, Abu Tahir Hüseyn, Hüseyn, Əli ibn Yusif, Məhəmməd ibn əl Həsən əl Muqri. Bu ustalardan Əbu Zeyd Kaşani və Məhəmməd ibn əl Həsən əl Muqri minai tipli fayanslardan başqa zərnaxışlı fayansların da istehsalçıları hesab olunurlar [17;171]. Bununla da, biz belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, minai texnikası tam müstəqil bir sahə olmayıb, zər fayans ustaları eyni vaxtda minai tipli qablar da hazırlayırdılar. Bununla da, yuxarıda qeyd olunan iki texnikanın, şirüstü boya-minalar ilə zər naxışın paralel istifadəsini izah etmək mümkündür.

Minai tipli fayansların bədii tərtibatında Bağdad miniatur məktəbinin təsirini aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Bağdad miniatur məktəbində olduğu kimi, minai tipli fayanslarda da fərqli təsvirlər fonunda yazılar ilə naxış çəkirdi. Bundan başqa, minai tipli qabların bədii tərtibatında bədii əsərlərin, əfsanələrin sujetlərinə də rast gəlinir [14;21]. Bundan başqa, minai tipli fayansların tərtibatında artıq bədiiilik öz pik həddini yaşayırdı, misal olaraq, əvvəlki dövrlərdə, günəş təsviri “şəmsə” naxışı ilə ifadə edilirdisə, artıq minai tipli fayanslarda bu astroloji təsvir çox realistdir və antropomorf təsvirlər ilə vəhdət təşkil etməkdədir [13;261-262].

Azərbaycandan tapılan minai naxışlı fayans qablar

Azərbaycandan hələ ötən əsrlərdən başlayaraq, minai naxışlı fayanslar aşkar edilir. Həmin minailərin böyük əksəriyyəti fragmentar haldadır, yalnız bir ədəd Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən qab arxeoloji tamdır, onun da dəqiq abidəsi məlum olmasa da, onu Gəncəyə aid etmək ən doğru olardı (Şəkil 1).

İshaq Cəfərzadənin 1938-1940-cı illərdə Gəncə şəhərində apardığı qazıntılarda da minai tipli qablar aşkarlanmışdır. Bu qabları, arxeoloq İshaq Cəfərzadə minai olaraq yox, sadəcə “polixrom keramika” kimi adlandırmışdır. 1940-cı ildə tapılan iki nümunədə, İ.Cəfərzadənin və E.Bertelsin fikrincə, Nizami Gəncəvinin “Yeddi Gözəl” əsərinin sujetidir [8;10].

Məqalənin də əsas mövzusu olan, Beyləqan qazıntılarından da minai tipli qablar aşkar edilmişdir. Arxeoloq Q.Əhmədov, “Örənqala” adlı monoqrafiyasında təkcə bir minai tipli qabın qrafik rəsmini vermiş və bir abzasda ümumi olaraq, minai texnikası haqqında yazmışdır. O, hətta burada minai tipli qabların istehsalında istifadə edilən texnoloji prosesi təsvir edərkən səhvə yol vermişdir. Q.Əhmədov yazır “Bunlar da (minai tipli qablar-müəllif) zər naxışlı qablar kimi iki dəfə bişirilmişdir”[6;89], halbuki, hər iki növdəki qab, üç dəfə sobaya girirdilər. Q.Əhmədov “Orta əsr Beyləqan şəhəri” monoqrafiyasında da minai tipli qablara yer vermişdir. O, Beyləqan şəhərinin ticari əlaqələrindən yazarkən, minai tipli qabları Rey şəhərindən gətirilmə keramika kimi təqdim edirdi [5;58].

Bundan başqa Xarabagilan şəhərindən də minai tipli qablar aşkarlanmışdır. Arxeoloq Bəhlul İbrahimli ümumi olaraq bu şəhərdən aşkarlanmış fayansları 8

qrupa bölmüşdür ki, onlardan ikisi minai tipli fayansları ehtiva edir (9;86). Qəbələ və Şabrandan minai tipli qabların tapılması haqqında bir məlumat yoxdur. Belə ki, nə Qəbələ haqqında yazılan əsərdə [2], nə də ki, Şabran şəhəri haqqında olan əsərdə [1] minai tipli fayanslara yer verilmir. Bəlkə də, bu şəhərlərdə ümumiyyətlə minai tipli fayans olmamışdır. Şəmkir şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış minai tipli qablar isə arxeoloq Tarix Dostiyev tərəfindən çap olunmuşdur. Bu tədqiqat Azərbaycanda minai tipli qablara həsr olunmuş ilk elmi məqalədir [3].

Beyləqanın minai tipli qabları

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, orta əsr Beyləqan (Örənqala) şəhərindən tapılan minai tipli qablar haqqında ayrı-ayrı monoqrafiyalarda ümumi məlumat verilsə də, onlar müstəqil tədqiqat obyekti olmamışdır. Hazırkı məqalədə ilk dəfə olaraq Beyləqandan aşkarlanmış minai tipli fayans qablar əsaslı şəkildə təhlil olunur.

Minai tipli qabların şir örtükləri

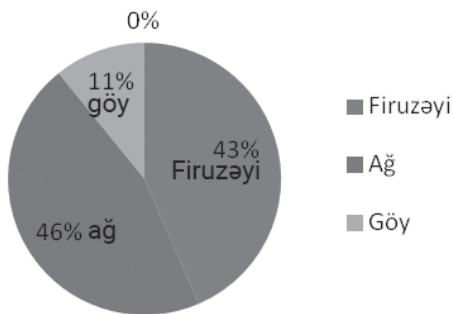

Diagram № 1

Naxış motivləri

Diagram № 2

Beyləqandan aşkarlanmış minai tipli qabları ümumi olaraq iki qrupa bölmək mümkündür: firuzəyi, mavi və ağ südrəngi şirlə şirlənmiş nümunələr. 1 №-li diaqramda minai tipli qabların şir örtüklərinin bir-birlərinə faiz nisbəti verilmişdir.

Göy şir ilə şirlənərək, üzərindən ağ və qara mina-boylar ilə naxış çəkilmiş qab fraqmentləri Beyləqan kolleksiyasında azlıq təşkil edirlər. Belə ki, bu tipdə təkcə 4 ədəd fraqment mövcuddur ki, onların hamısının eyni qabın qırıqları olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Bu fraqmentlərdən biri iri ölçülü olub, şarvari gövdəyə malik kiçik ölçülü qaba məxsus olmuşdur (Şəkil 2; Şəkil 3).

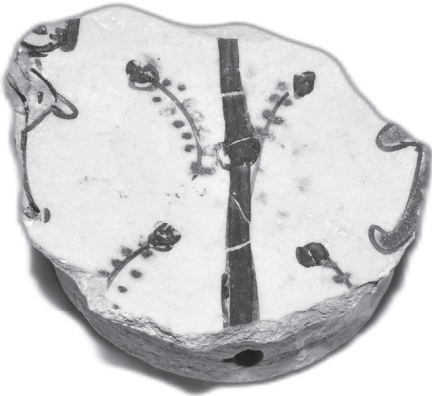
Şəkil 2

Şəkil 3

Beyləqandan aşkarlanmış minai naxışlı qablar forma etibarı ilə müxtəlifdirlər. Bütün minai naxışlı qablar fraqment halındadırlar, bütöv qab yoxdur. Forma verən fraqmentlər arasında identifikasiya oluna bilən vaza, gövdəsi şar formalı kiçik qab, kasa, piyalə, boşqab, dördkünc formalı mücrü kimi qab növlərini təyin etmək mümkündür. Qabların böyük əksəriyyəti nazik divarlıdırlar. Divar qalınlıqları 0.4-0.8 sm arasında dəyişir. Bütün nümunələrin fayansı ağ və sıxdır. Tərkibdəki kvars dənəciklərini adi gözlə də görmək mümkündür.

Beyləqan minailərinin təhlili də göstərir ki, göy və firuzəyi rənglər mina yox, sadəcə boyadır və onlar şirdaxilidirlər. Digər rənglər isə, qara, ağ, qırmızı, boyaminalardır və onlar artıq ikinci bişirilmədən sonra şir qatının üzərindən çəkiliblər.

Şəkil 4

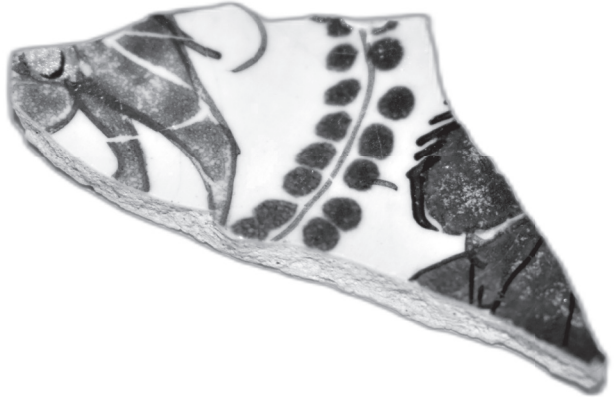
Beyləqandan aşkarlanmış minai tipli qabların bədii tərtibatları çox müxtəlifdir. Bu qabların üzərində nəsx və küfi xətti ilə yazılmış yazılar, yazı imitasiyaları, antropomorf və zoomorf təsvirlər, nəbat, həndəsi naxışlar, qızıl işləmə, relyef və zər naxışlar mövcuddur. 2 №-li diaqramda relyef, qızıl işləmə və zər-mina naxışların, digər naxışlara nisbəti verilmişdir.

Antropomorf təsvirli minai tipli fayans qab nümunələri Beyləqanda sayca azdır. Yalnız iki fraqmentdə biz insan təsvirini aydın sürətdə müşahidə edə bilirik. Antropomorf təsvir olan belə bir fraqment, qabın oturacaq

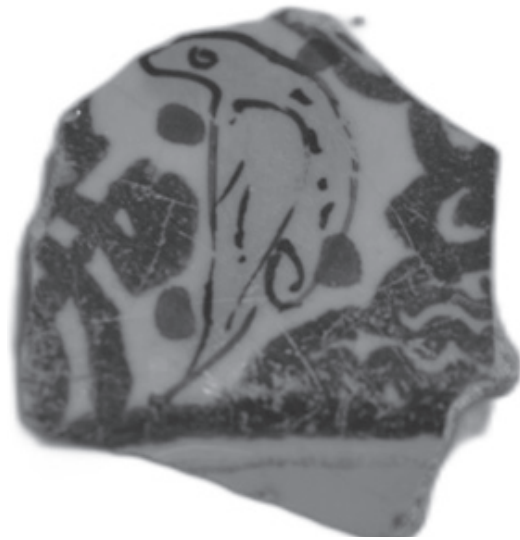
hissəsidir. Burada ehtimal ki, üz-üzə durmuş iki insan təsviri var. Onlardan birinin başı və bədəni aydın sürətdə görünür, digərinin isə əli və ayağı görünür. Baş

hissəsinə əsasən, bu antropomorf təsvirin kişi olduğunu söyləmək mümkündür. Onların arasında isə nəbati bir naxış vardır. Nəbati naxış ağac gövdəsi və çiçəklər ilə ifadə olunmuşdur (şəkil 4).

Digər fraqmentdə isə, insanın bədən və əl hissəsini görmək mümkündür. Digər tərəfdən isə zoomorf bir təsvir mövcuddur. Burada təkcə heyvanın ayaqları görünür. Bu ayaqlara baxdıqda, həmin heyvanın at və ya dəvə olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Fraqmentdə nəbati naxış - budaq təsviri də vardır. Budağın üzərindəki yarpaqlar isə mavi rəngdədir (Şəkil 5)

Şəkil 5

Şəkil 6

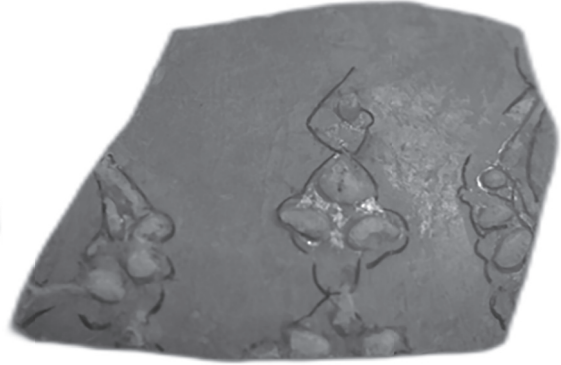
Digər fraqmentdə isə, insanın bədən və əl hissəsini görmək mümkündür. Digər tərəfdən isə zoomorf bir təsvir mövcuddur. Burada təkcə heyvanın ayaqları görünür. Bu ayaqlara baxdıqda, həmin heyvanın at və ya dəvə olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Fraqmentdə nəbati naxış - budaq təsviri də vardır. Budağın üzərindəki yarpaqlar isə mavi rəngdədir (Şəkil 5).

Zoomorf təsvirli bir başqa fraqmentin üzərində isə, quş təsviri mövcuddur. Quşun ətrafında göy rəngli boya ilə naxış çəkilmişdir. Bu naxış motivi hansısa mənada, qəfəsi xatırladır. Bundan başqa, quşun yanında 4 ədəd qırmızı nöqtə də mövcuddur (Şəkil 6).

Relyef naxışlı minai tipli qab fraqmentləri xüsusilə diqqəti cəlb edirlər. Həmin qabların üzərində şirin üzərindən ağ kütlə ilə fərqli formalı relyef naxışlar çəkilir. Beyləqandan aşkarlanmış 3 relyef naxışlı minainin hamısı firuzəyi şirlə şirlənmişdir (Şəkil 7; Şəkil 8). Bundan başqa, bütün relyef naxışlı fraqmentlərdə qızıl işləmə də mövcuddur. Ümumiyyətlə, qızıl işləməli minailər bizə fərqli ölkələrdən məlumdur. Beyləqanda da belə fraqmentlərin olması heç də təəccüblü deyil. Belə qablarda, əsasən şirin üzərindən qızıl suyu ilə incə təbəqə çəkilir.

Şəkil 7

Şəkil 7

Yuxarıda deyildiyi kimi, relyef naxışlarda belə qızıl işləmə əsasən relyefin ətrafı boyunca vurulurdu. Bundan başqa, iki ədəd dördbucaq formalı minai naxışlı mücrü tipli qabın fraqmentləri üzərində də qızıl işləmə mövcuddur (Şəkil 9).

Şəkil 9

Diqqətə layiq bir başqa məqam isə, ondan ibarətdir ki, Beyləqandan aşkarlanmış minailər arasında, paralel olaraq zər naxış ilə bəzədilmiş nümunələr də mövcuddur. İndiyə qədər bu tipli qablar ayrıca bir kateqoriya kimi ayrılmamışdır. Hazırkı araşdırmada biz bir neçə nümunəni ətraflı şərh edəcəyik. Nümunələrdən biri darboğazlı vaza tipli qabın ağız hissəsidir. Bu qab firuzəyi şirlə şirlənərək, şirdaxili mavi boya

ilə bəzədilmiş, ikinci bişirilmədən çıxdıqdan sonra isə artıq üzəri qara, ağ mina-boyalarla birgə zər ilə bəzədilərək, üçüncü dəfə kürədə bişirilib. Burada zər qatı tünd qəhvəyi rəngdə olub, iki dairəvi zolaq formasında çəkilməş və bundan başqa digər hissələrdə də, zər vasitəsi ilə, bədii tərtibat tamamlanmışdır. Bu qabın qapalı formaya malik olmasına baxmayaraq, içəri tərəfdən də firuzəyi şirlə şirlənərək, ağız boyunca qara mina boya ilə yazı imitasiyası vurulmuşdur (Şəkil 10). Bunlardan başqa, iki fərqli qulp fraqmentinin də üzərinin zər ilə bəzədildiyini görmək olar (Şəkil 11). Bir qayda olaraq, Beyləqandakı minailərin üzəri tünd qəhvəyi zər ilə bəzədilmişdir.

Yazı və yazı imitasiyaları da, dekor kimi minailərin bədii tərtibatında istifadə edilmişdir. Bu yazı və yazı imitasiyası naxışların vurulma texnikaları da fərqlidir.

Bir neçə nümunədə əvvəlcə qara boya çəkilmiş, sonra onun üzərindən ağ boya ilə, digərlərində isə bir başa şirin üzərindən qara mina-boya ilə naxış həkk olunmuşdur (Şəkil 12; Şəkil 13).

Beyləqanın minai tipli qablarının bədii tərtibatında cızma üsulundan da istifadə olunmuşdur. Burada, şir qatının üzərinə boya çəkildikdən sonra onun üzəri çox incə uclu bir alət ilə cızılırdı və beləliklə boyanın altındakı şir qatı görünürdü. Belə metoda, sgraffito deyilir (Şəkil 14). Sgraffito texnikası əsasən qırmızı gilli keramika və inşaat sənəti üçün səciyyəvi olsa da, bəzən fayanslarda da rast gəlinir.

Bəzi materiallarda isə, ümumiyyətlə naxış kompozisiyasını izləmək mümkün deyildir. Naxış kompozisiyası abstrakt xarakter daşıyıb, həndəsi və nəbati naxışların vəhdəti kimi çıxış edir.

Şəkil 10

Şəkil 11

Şəkil 12

Nəticə

Şəkil 13

Şəkil 13

Beyləqandan aşkarlanmış minailər müxtəlif şirli, naxışlı və formalıdırlar, amma buna baxmayaraq onları birləşdirən bir neçə amil mövcuddur. Bu amillər, hamısının narın, ağ gildən hazırlanmaları və cəmiyyətin yalnız imkanlı təbəqəsinin istifadəsində olmasıdır. Həmin səbəbdən də, bütün bu qablar çox böyük incəliklə hazırlanmışdırlar. Bu da onların əmtəə dəyərini yüksəldir.

Minai tipli qabların Azərbaycanda istehsal olunmadıqları çox aydın bir məsələdir, amma onların dəqiq hansı mərkəzdən Beyləqana gətirilmələri suallar doğurur. Arxeoloq Q.Əhmədov onların Rey mənşəli olduqlarını qeyd edir, amma bunu nəyə əsasən müəyyənləşdirdiyini qeyd etmir. Bu nümunələrə yenidən baxdıqda onların elə Kaşan və ya Reydə istehsal olunduqlarını ehtimal etmək mümkündür, hətta bəlkə də, yuxarıda adları qeyd olunan bir başqa minai istehsal mərkəzində.

Minai tipli qabların Beyləqandan aşkarlanmaları, bu şəhərin orta əsr dövründə ticarət əlaqələrində yaxından iştirak etdiyinin göstəricisidir, çünki yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, minai ticari bir əmtəə idi.

Ədəbiyyat

1. Abbasova F. Ə. Şabran şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqinə dair materiallar. Bakı, 2009
2. Babayev İ, Əhmədov Q. Qəbələ (tarixi-arxeoloji очерк). Bakı, 1981
3. Dostiyev T. Şəmkir şəhər yerindən tapılmış "minai" tipli fayans qablar \\\ Azərbaycan arxeologiyası, №18, Bakı, 2015
4. Əhmədov Q. Qədim Beyləqan. Bakı, 1997
5. Əhmədov Q. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
6. Əhmədov Q. Örənqala (qısa tarixi arxeoloji очерк). Bakı, 1962
7. Çeken M. Minai tekniği üzerine bir değerlendirme\\ Ortaçağ-türk dönemkazıları ve sanat tarihi sempozyumu bildirileri, İzmir, 2010
8. Джафарзаде И. М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку, 1949
9. Ибрагимов Б. Средневековый город Киран. Академия Наук Азербайджана Институт Археологии и Этнографии, Баку-Москва, 2000.
10. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана (Оренкала) (По материалам раскопок 1953-1955)/ Материалы и исследования по археологии СССР, №67, Издательство Академия Наук СССР, Москва-Ленинград, 1959.
11. Allan J.W. Abu'l-Qasim's Treatise on Ceramics.// "Iran" № 11, 1973
12. Bernsted A.K. Early Islamic pottery: Materials and Techniques. Archetype, London, 2003.
13. Duggan M.T. An interpretation of some Seljuk, Atabeg and Ayyubid minai, lustre and underglaze painted depictions as providing a record of types of 12th and 13th century cypher machines employed for coded communications\\ Selçuk medeniyeti araştırmaları, №2, 2017
14. Kakhaki A.S., Shateri M, Mansouri S. An investigation of the impacts of Baghdad and Seljuqi Schools on wares with minai motifs\\ International Journal of fundamental arts and Architecture, Vol. 1, № 26 2015
15. Mcclary R.P. Calouste Gulbenkian, his mina'i ware, and the changing Islamic art market in the early twentieth century \\\ Muqarnas. An Annual on Islamic Art and Architecture, vol. 37, 2020
16. Mcclary R.P. Rare and Complex wares: A study of vessels and sherds decorated with both Mina'i and luster techniques\\ Journal of material cultures in the muslim world, № 3, 2022
17. Watson O. Documentary Mina'i and Abu Zaid's bowls\\ The art of Saljuqs in Iran and Anatolia, Proceeding of symposium, Edinburg, 1982

Mirjavid Aghalarov
Minai type fritwares, found in the medieval city of Beylagan (Orangala).

Summary

Key words: *relief pattern, Ray, Kashan, inglaze, overglaze, Beylagan city, minai type fritwares*

The city of Beylagan occupies a special place among the medieval cities of Azerbaijan. In the last century, large-scale archaeological research works were carried out in the city of Beylagan, and tens of thousands of artefacts were discovered during excavations. Fritwares have a special place among these examples.

Minais, a special type of fritwares, are an indicator of the high level of development of Seljuk period craftsmanship. In the article, the artistic designs of the minai type stonepastes found in the medieval city of Beylagan were analyzed, and the minai type stonepastes with special artistic designs such as gold work and lustre painted were interpreted. Taking into account the shape, arrangement and statistics of all these minais, it was concluded that they were imported.

Мирджавид Агаларов
Фаянсы типа Минаи, найденные в средневековом городе
Бейлаган (Орангала)

Резюме

Ключевые слова: *рельефный узор, Рей, Кашан, внутриглазурный, надглазурный, город Бейлаган, фаянсы-минаи*

Город Бейлаган занимает особое место среди средневековых городов Азербайджана. В прошлом веке в городе Бейлаган были проведены широкомасштабные археологические исследовательские работы, и при раскопках были обнаружены десятки тысяч артефактов. Среди них особое место занимают фаянсы.

Минаи, особый вид фаянсов, являются показателем высокого уровня развития мастерства сельджукских ремесленников. В статье проанализированы художественная декорация решения фаянсов минаи, найденных в средневековом городе Бейлаган, и дана их интерпретация со специальным художественным орнаментом, таким как озолочение и роспись с люстрой. Принимая во внимание форму, расположение и статистику всех этих фаянсов минаи, был сделан вывод, что они были импортированы.

*Arzu Mirzəhmədova**
**Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində arxeoloji
artefaktların mühafizəsi məsələlərinə dair**

UOT: 069, 902

Açar sözlər: Arxeologiya fondu, Tarix Muzeyi, arxeoloji artefakt, konservasiya, sənədləşdirmə, inventarlaşdırma

Giriş. 1920-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının məkdəbdənkənar işlər şöbəsində yenicə təşkil olunmuş "Muzekskurs" yarımşöbəsinin nəzdindəki "Doğma diyarın tədris muzeyi - İstiqlal" adlı muzeyi (hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi) yarandıqdan sonra arxeoloji artefaktların mühafizəsini həyata keçirən ilk qurum oldu (13, s. 19-27). 1920-ci ilin oktyabrından 1936-cı ilin martınadək Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyi adlandırılan bu elmi-mədəni müəssisədə arxeoloji tapıntıların toplanılması işinə başlandı (2, s. 15-26). 1923-1928-ci illərdə muzeyin direktoru olmuş Davud bəy Şərifovun təşəbbüsü ilə 1925-ci ildə Tiflis muzeyindən Dövlət muzeyinə xeyli sayda tarixi və mədəni əhəmiyyət kəsb edən maddi nümunə təhvil alınmışdır ki, onların arasında arxeoloji tapıntılar da yer almışdır. Bundan əlavə, Davud bəy Şərifov Azərbaycanın bölgələrində arxeoloji axtarışlar həyata keçirmiş, bu da muzeyin müvafiq kolleksiyalarının zənginləşməsinə töhvə vermişdir (9, s. 185-193).

Sovet hakimiyyətinin sonrakı illərində də Azərbaycan Tarixi Muzeyində (MATM) arxeoloji irsin toplanılması, qorunması, öyrənilməsi, bərpası və sərgilənməsi istiqamətində çox böyük uğurlara imza atıldı. Belə ki, XX əsrin 20-ci illərindən 60-70-ci illərinədək muzeyin nəzdində bir çox arxeoloji ekspedisiyalar təşkil olunmuşdur ki, onların da geniş miqyaslı axtarışları nəticəsində Azərbaycan

*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin magistrantı;
arzumirzehmedova@gmail.com

tarixinin paleolit, tunc, antik və orta əsrlər dövrlərini təmsil edən xeyli sayda abidə tədqiq olunmuşdur. Bu arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyəti nəticəsində muzeyin fonduna minlərlə artefakt daxil olmuşdur. Arxeologiya fondunun zənginləşdirilməsində Azərbaycan Elmlər Akademiyasının digər elmi-tədqiqat müəssisələri də yaxından iştirak etmişdir. Həmin müəssisələr arasında Tarix, sonralar isə Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutları xüsusilə seçiliblər (4, s. 3).

XX əsrin 60-cı illərin sonlarından isə muzey yeni bir sahənin - sualtı arxeoloji tədqiqatların mərkəzinə çevrildi. 1968-1987-ci illərdə muzeyin əməkdaşı Viktor Kvaçidzenin başçılıq etdiyi sualtı arxeoloqlar qrupu Xəzər dənizi akvatoriyasında (Bəndovan I, Bəndovan II, Bilgəh və s.) axtarış-tədqiqat işləri aparmış, su altında qalmış orta əsr yaşayış yerlərinin (Muğan, Quştaşfi və s.) tapılması və öyrənilməsi işini həyata keçirmişlər (7, s. 112).

Azərbaycanın arxeoloji irsinin muzey tərəfindən toplanılması, qorunması, öyrənilməsi və sərgilənməsi işi indiyə kimi uğurla davam etdirilir. Müstəqillik dövründə muzeyin arxeoloji kolleksiyası yeni artefaktlarla zənginləşməsi, onların qorunması, bərpası və sərgilənməsi işi yeni məzmun və forma almasında dövlət qayğısının da böyük rolu vardır. Belə ki, ölkəmizdə Heydər Əliyev tərəfindən muzey işinin inkişafına yönəlmiş siyasət hazırda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi "Heydər Əliyev Fondu" tərəfindən uğurla davam etdirilir. Təkcə onu qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008, 2009 və 2011-ci illər tarixlərində verdiyi sərəncamlar əsasında Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə 3 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu vəsait hesabına tarixi və mədəni əhəmiyyət daşıyan minlərlə eksponat alınmış, mövcud eksponatlara isə restavrasiya və konservasiyadan sonra ikinci həyat verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 100 illik yubileyinin layiqincə keçirilməsi haqqında verdiyi sərəncamı isə tariximizin, mədəniyyətimizin, xüsusilə onun ayrılmaz hissəsi olan arxeoloji irsimizin qorunub, mühafizə edilməsinə xüsusi qayğı və diqqətin bariz nümunəsi kimi dəyərləndirmək olar.

Arxeoloji artefaktların qəbulu və qeydiyyatı. Arxeoloji artefaktların qorunmasında ilk addım daxil olmuş materialların qeydiyyatına alınmasıdır (şəkil 1). Məlum olduğu kimi arxeoloji materiallar bu və ya digər abidədə aparılan qazıntılar zamanı tapılır və arxeoloq (və ya bu qazıntıları aparmış elmi-tədqiqat müəssisə) tərəfindən muzeyə daimi mühafizə üçün təhvil verilir. Muzeyin arxeoloji kolleksiyasında təsərrüfat işləri zamanı aşkar edilmiş təsadüfi tapıntılar da yer alıb. Bu qəbildən olan tapıntılar muzeyə hədiyyə verilməklə, əvəzi ödənilməklə və müsadirə olunmaqla daxil olmuşdur (4, s. 40).

Arxeoloji tapıntılar muzeyə daxil olduqdan sonra aktlaşdırılaraq rəsmiləşdirilir. Daha dəqiq desək, daimi mühafizə üçün muzeyə daxil olmuş bütün arxeoloji tapıntılar aktlaşdırıldıqdan və fond-satınalma komissiyasında baxıldıqdan sonra bir

ay müddətində muzeyin daxilolma kitabına salınır. Arxeoloji nümunə fonda daxil olduqdan sonra isə ilk olaraq onun saxlanma vəziyyətinə diqqət yetirilir. Əgər tamdırsa elektron pasportu tərtib olunur və fondun inventar kitabında qeydiyyatata alınır (11). Əgər fraqmentlərdən ibarətdirsə bərpa olunması üçün laboratoriyaya təhvil verilir (şəkil 2). Arxeoloji tapıntı Bərpa laboratoriyasında müəyyən mərhələlərdən keçdikdən sonra fondun inventar kitabında qeydiyyatata alınır (şəkil 3). Tapıntılar inventar kitablarına salınarkən, eyni zamanda onlara uçot nişanları verilir. Bu nişanlar əşyanın üzərinə yazılır və bilavasitə tapıntının üzərinə vurulması mümkün olmadığı təqdirdə, onlar kiçik metal lövhəciklərdən ibarət yarlıqlara yazılır. Daha sonra isə tapıntı qablaşdırılaraq fond şkaflına yerləşdirilir (10). Tapıntının fonddakı yeri haqqında qeydlər Arxeologiya Fondunun Elektron Məlumat Bazasına (AFEMB) köçürülür (8, s. 121-122). Məlumat üçün bildirək ki, Arxeologiya fondunun inventar kitabında ilk qeydə alınmış nümunə qədim daş dövrünə aid çaxmaqdaşından əmək alətidir (12) (şəkil 4) .

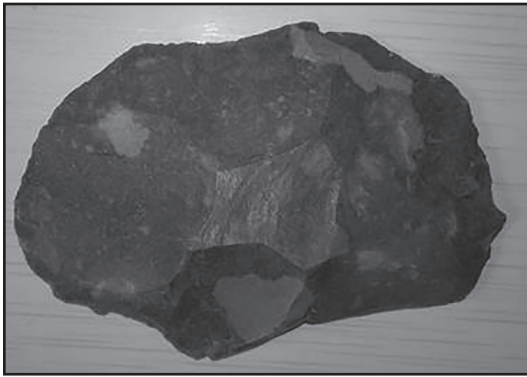
Şəkil 1.

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Şəkil 4.

Arxeoloji keramika, şüşə və daş məmulatının mühafizəsi. Arxeoloji kolleksiyadakı materialların böyük hissəsini keramika, şüşə və daş materiallar təşkil edir. Bu materiallar həcminə, saxlanma vəziyyətinə, tərkibinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fondun şkaflarında, taxta yeşiklərində və divarboyu səkilərində saxlanılır (şəkillər 5-7). Şkaflarda fond materiallarının daha böyük nümunələri rəflərin arxa divarına doğru, kiçiklər isə onların qabağına düzülmüşdür. Onların, xüsusilə keramika və şüşə məmulatının bir-birinə toxunmaması mümkün qədər nəzərə alınmışdır. Yastı boşqabların bir neçəsi bir-birinin üstünə qoyulmaqla rəflərə yığılmışdır. Təəssüf ki, bu zaman onların arasına kağız və ya flanel parça qoyulmayıb. Daha kiçik nümunələr və fragmentlər karton qutulara yığılmışlar, ağır əşyalar isə şkafların alt rəflərinə qoyulmuşdur. Ağır və iri həcmli nümunələr həm də taxta yeşiklərdə və divarboyu səkilərdə saxlanılır.

Təqdirə layiq haldır ki, keramik qablar, həmçinin şüşə əşyalar ayrıca qorunub saxlanılırlar, başqa növ mate-

riallarla təmas etmirlər. Keramika məmulatı digər əşyalarla bir qutuda saxlanılırsa kolleksiyanın parçalanmaması niyyətindən irəli gəlir və onlar bir-birindən daha kiçik qutulara qoyulmaqla ayrılıblar.

Arxeoloji materiallar şkaflara yerləşdirilərkən tərkibi ilə yanaşı, onların təmsil etdikləri abidə və dövr də nəzərə alınıb. Qarışıq gil tərkibi və şirsiz keramika nümunələrini tozdan və rütubətdən xüsusi qorumaq lazımdır ki, bu zaman kiçik həcmli nümunələr karton qutulara deyil, hermetik plastik qutulara yığılır.

Daşdan hazırlanan materiallara gəldikdə isə onların mütləq əksəriyyəti şkaflarda karton qutularda saxlanılır. Kiçik bir qismi, daha iri nümunələr isə taxta yeşiklərə yığılaraq qorunurlar.

Metal tərkibli tapıntıların mühafizəsi. Arxeologiya fondunun metal kolleksiyasının əsasını tunc və dəmirdən hazırlanan tapıntılar təşkil edir. Metal məmulatının yalnız kiçik bir hissəsi gümüş, sürmə və digər əlvan metallardan ibarətdir. Fon-

dun metal tərkibli kolleksiyalarında silah və bəzək nümunələri üstünlük təşkil edir. Metal tərkibli materialların az bir hissəsi əmək alətləri, standartlar, gəmlər, qablar və digər əşyalardan ibarətdir. Həm bəzəklər (üzüklər, boyunbağılar, asmalar, sırğalar, sancaqlar və s.), həm də silahlar (nizə ucluqları, təbərzinlər, qılınclar, ox ucluqları və s.) karton qutularda (kiçik bir qismi hermetik plastik qutularda) qablaşdırılaraq şkaflarda müvafiq rəflərdə yerləşdirilmişlər. Yalnız ölçüləri böyük olan silah nümunələri bağlı vəziyyətdə şkaflar üstlərində saxlanılır.

Qara metallarla yanaşı, əlvan metallardan olan əşyalar da qozağacından hazırlanmış şkaflarda qorunur. Gümüş məmulatı tərkibində kükürd olan karton, kağız və toxunma materiallarla təmasdan uzaq saxlanılıb. Fond əməkdaşları metal əşyalarla işləyərkən nazik iplikdən toxunmuş əlcəklərdən, bundan əlavə metal əşyaların tozu alınarkən yalnız quru vasitələrdən (fırça və tozsorandan) istifadə olunur.

Parça, dəri və sümükdən hazırlanmış tapıntıların mühafizəsi. Muzeyin arxeoloji kolleksiyasındakı toxuculuq nümunələri təbii materiallardan - heyvanat və bitkimənşəli liflərdən ayrılmış ipliklərdən (ipək, kətan, yun) hazırlanmışdır. Toxuculuq məmulatının dağılmasının və köhnəlməsinin qarşısı alınması üçün parlaq işıqın, Günəş şüasının, qeyri-sabit temperatur, rütubət rejiminin, kif göbələklərinin, həşəratla-

Şəkil 5.

Şəkil 6.

Şəkil 7.

rın, tozun təsirindən qorunulur. Bunun üçün həmin üzvü materiallar kip bağlanmış şkaflarda, ayrı-ayrı qablaşdırılaraq saxlanılır. Parçalar qablaşdırılarkən onların qat kəsməməsi nəzərə alınır. Bir çox parça nümunələri astar üzərinə tikilib.

Dəridən hazırlanmış məmulat da şkaflarda, qutularda mühafizə edilir. Təmizlənməsi, eləcə də profilaktik tədbirlər üçün bu nümunələr vaxtaşırı muzeyin Bərpa laboratoriyasına verilir. Ümumilikdə dəri məmulatı arxeoloji kolleksiyada azsaydadır.

Sümük məmulatına gəldikdə isə, bunlar əsasən heyvan mənşəlidir. Onlar parça və dəri məmulatından fərqli olaraq say baxımdan çoxluq təşkil edir. Sümük materiallar tozkeçirməyən şkaflarda saxlanılır. Onların bir qismi açıq, yəni qapaqsız, bir qismi qapaqlı karton, qalan hissəsi isə hermetik plastik qutularda yerləşdirilib. Sümük məmulatını mexaniki zədələnmədən qorumaq üçün (onlardan qəlpələrin qopması, əşyaların çatlaması, şəbəkəli oyma bəzəklərinin ayrı-ayrı hissələrinin ovulub-tökülməsi və s.) bərk tərkibli materiallardan ayrıca saxlanılır. Sümükdən düzəldilmiş əşyalar uzun xovlu yastı fırçalarla tozdan təmizlənir.

Heyvan sümükləri ilə yanaşı arxeoloji kolleksiyada insan sümükləri də mövcuddur. Bunlar həm antropoloji, həm paleontoloji materiallardan ibarətdir. Kəllələr şkafların rəflərində mühafizə olunur, skeletin sümükləri ayrıca qutularda saxlanılır. Antropoloji materialların bir qismi ekspozisiyada müvafiq qəbir tiplərində sərgilənir. Onların qorunması üçün vaxtaşırı xüsusi məhlullar hopdurulur.

Ağac mənşəli tapıntıların mühafizəsi. Arxeoloji kolleksiyanın azsaylı materiallarından birini də ağac məmulatı təşkil edir. Ən yaxşı nümunələr ekspozisiyada nümayiş olunur. Fondada qalan nümunələr isə oduncaq fraqmentlərindən ibarətdir. Hamısı kiçik ölçülü olduğu üçün karton qutulara qablaşdırılmış və ağac şkaflara yerləşdirilmişlər. Təqdirə layiq haldır ki, ağac materialı rütubətliliyi az olan saxlanc yerində qorunulur. Ağac materialların tozu üzərinə tənzip dolanmış yumşaq xovlu yastı fırça və tozsoranla eyni vaxtda istifadə olunmaqla təmizlənir. Bundan əlavə ağac məmulatının mühafizə edildiyi yerdə ikitərəfli hava cərəyanı (yelçəkən) yaratmaqla havanın dəyişdirilməsinə yol verilmir.

Digər bioloji tapıntıların mühafizəsi. Bəzi arxeoloji kolleksiyaların tərkibində həmçinin bitki mənşəli qalıqlar da var. Bunlar yanmış buğda, qoz, un, toxum və digər bitki nümunələridir. Onların bir qismi daimi ekspozisiyada sərgilənir. Fondada qorunan nümunələr isə hermetik politelen paketlərdə, şüşə kolbalarda və karton qutularda qablaşdırılıblar. Onlar qurudulmuş haldadır.

Geoloji-mineraloji tərkibli tapıntıların mühafizəsi. Bu tapıntılara Yer qabığının tədqiqi üçün faydalı olan minerallar və dağ süxurları, geoloji və paleontoloji obyektlər, torpaq nümunələri aiddir. Arxeologiya fondunda belə nümunələr mövcuddur. Onlardan bəzi nümunələr - paleontoloji materiallar ekspozisiyada sərgilənir. Fondada qorunan materiallar arasında torpaq nümunələri üstünlük təşkil edir. Bu nümunələr əsasən hermetik politelen paketlərdə və şüşə kolbalarda saxlanılır.

Geoloji-mineraloji süxurlar əvvəlkilərlə müqayisədə azsaydadır.

Daha bərk geoloji obyektlər temperatur-rütubət rejiminin dəyişkənliyinə xeyli davamlı olduqlarından, əsas diqqəti onların tozdan qorunmasına yönəldilmişdir. Buna görə həmin maddi nümunələr qapaqlı karton qutularda saxlanılır.

Fondun mühafizə rejimi. Fond materiallarının qorunması məqsədilə fond otaqları geniş və işıqlı olub, tənzimlənən ventilyasiya və istilik sistemi ilə təchiz edilib. Hər bir otaqda hərərətölçən, həmçinin rütubət rejiminin tənzimlənməsi üçün də xüsusi avadanlıqlar yerləşdirilib. Fondada bioloji ziyanvericilərə qarşı vaxtaşırı dezinfeksiya işləri də görülür.

Ən əsas mühafizə tədbirlərindən biri isə fond otaqlarında yanğına qarşı gecə-gündüz nəzarətin təmin edilməsidir. Hər bir saxlanc yerində miqdarı Azərbaycan Respublika Fövqəladə Hallar Nazirliyi nəzdindəki Dövlət Yanğından Mühafizə İdarəsinin normalarına əsasən müəyyən edilən karbon qazlı (quru) odsöndürənlər yerləşdirilib. Bundan əlavə, fondada xüsusi avtomatik yanğınsöndürmə sistemi də quraşdırılıb. Sistemə həmçinin yanğınaqarşı elektrik siqnalizasiyası daxildir. Saxlanc yerləri yanğına qarşı maksimal təhlükəsizlik tələbləri çərçivəsində ehtiyat qapılara da malikdir.

Arxeoloji artefaktların mühafizəsi ilə bağlı yuxarıda sadalanan müsbət məqamlarla yanaşı, bəzi çatışmazlıqlar da var. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin binası muzey təyinatlı olmadığından daha çox arxeoloji kolleksiyaların mühafizəsində müəyyən problemlər yaşanır. Belə ki, Arxeologiya fondunda bir qədər sıxlıq müşahidə olunur. Hətta arxeoloji artefaktların kiçik bir qismi fondan kənarda, muzeyin ayrı-ayrı məkanlarında saxlanılır;

- Arxeologiya fondu binanın zirzəmisində yerləşdiyindən burada temperatur-rütubət rejimini tənzimləmək bir qədər çətinlik törədir. Belə ki, binanın istilik boruları zirzəmidən keçdiyinə qış mövsümlərində hərərət burada təlimatda göstərilən normadan 5-6 dərəcə artıq - 22-24 dərəcə olur ki, bu da havada quruluq yaradır (1, s. 99). Bu da öz növbəsində fondada nisbi rütubətin təlimatdakı normadan 20-25 % aşağı düşməsinə səbəb olur;

- Muzey bilavasitə Xəzər dənizinə yaxın yerləşdiyindən yay mövsümlərində fondada nisbi rütubət təlimatdakı normadan xeyli yuxarı olur. Bundan əlavə Bakı havasının tozlu və küləkli olması arxeoloji artefaktların qısa zamanda toz təbəqəsi ilə örtülməsinə səbəb olur;

- Fondada işıqlandırma rejimi də təlimatdakı normaya uyğun deyil, 75 lüks həcmindən yuxarıdır. Belə ki, fond soyuq, amma ağ parlaq LED lampaları ilə işıqlandırılır. Bu isə işığa həssas artefaktlar üçün təhlükə mənbəyidir;

- Arxeoloji artefaktların bəzən səriştəsizcəsinə və ya tələsik restavrasiya və konservasiya olunması, eləcə də bərpanın vaxtında aparılmaması mühafizə işində arzuolunmaz halların meydana gəlməsinə səbəb olur.

Nəticə. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi yüz ildən artıq dövr ərzində öz arxeoloji kolleksiyasını zənginləşdirməklə yanaşı, onun mühafizəsinin dövrün tələblərinə uyğun şəkildə təşkil etməsi ilə bağlı uzun tarixi yol qət etmişdir. Muzeydə olan nümunələr mühafizə işinin tələblərinə uyğun olaraq ilk olaraq qeydiyyatata alınmış, daha sonra isə ehtiyac olduqda onların bərpa və konservasiyası, sanitar təmizlənməsi, pasportlaşdırılması, qablaşdırılması və saxlanc yerlərində yerləşdirilməsi işləri həyata keçirilmişdir. Bununla yanaşı arxeoloji kolleksiyanın mühafizəsi işində müəyyən problemlər də müşahidə olunur. Həmin problemlərin mənşəyində muzeyin yerləşdiyi coğrafi mövqe və onun binasının muzey tələblərinə cavab verməməsi də durur. Fond materiallarının mühafizəsində etibarlılığı təmin etmək üçün daha müasir standartlara cavab verən əlavə korpusun tikilməsi məqsədə uyğun olardı. Bundan əlavə fondun maddi-texniki təchizatının da müasir dövrün tələbləri çərçivəsində qurulması da əsas şərtlərdən biridir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası muzey sərvətlərinin və muzey kolleksiyasının uçotu və mühafizəsinə dair təlimat. Bakı, 2008.
2. Hacıyeva Z.Ə. Azərbaycan Dövlət Muzeyi (1920-1960). Bakı, 2012.
3. Hüseynov Ə.H. Muzeylərdə eksponatların toplanılması və fond işlərinin təşkili haqqında // Azərbaycan tarixinə dair materiallar, III cild, Bakı, 1960.
4. Xəlilli F. Arxeoloji materiallar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı, 2017.
5. Xəlilli F. Arxeologiya fondunda mühafizənin səmərəli təşkilinə dair qeydlər // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2004, Bakı, 2004.
6. Kərimov B. Azərbaycanda tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin təşəkkülü və inkişafı tarixi. Bakı, 2005.
7. Kvaçidze V.A. Xəzər Atlantidası – Каспийская Атлантида – Caspian Atlantida. Bakı, 2009.
8. Quluzadə N. Arxeologiya fondunda Mingəçevir materiallarının komplektləşdirilməsilə bağlı tətbiq olunan yeniliklər / "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu" II Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2012.
9. Quluzadə N.V., Ağayev G.C. Davudbəy Şərifov və Azərbaycanın arxeoloji irsi / Azərbaycanın ilk peşəkar arxeoloq və muzeyşünas Davud bəy Şərifovun anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu" V Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2015.

10. MATM Arxeologiya elmi fond şöbəsinin 2011-2019-cu illərdə görülən işlərin hesabatı.
11. MATM Arxeologiya fondunun Arxeoloji Xəbərlər bülleteni. № 1 (3), yanvar-aprel 2008-ci il.
12. MATM Arxeologiya fondu, AF 1/281.
13. Бахшиева А.Т. Из истории музейного дела в Азербайджане (на материалах Музея Истории Азербайджана). Баку, 2005.

Arzu Mirzahmadova
***On issues of preservation of archaeological artefacts i
n the National Museum of Azerbaijan History***

Summary

Keywords: Archeological fund, Museum of History, archaeological artifact, conservation, documentation, inventory

The archeological heritage samples preserved in the National Azerbaijan History Museum are one of the main material sources in the study of our rich history. Archaeological excavations, which play the role of the main material source in the study of the history of Azerbaijan, as well as artifacts discovered by chance, have been transferred to the Archeological fund of the museum since 1920. The handed over archaeological artifacts found play an important role in the study of a great period from the ancient stone age to the late Middle Ages. The protection of these material samples, which are the national wealth of our people, within the framework of the requirements of the modern era, is one of the urgent issues of the day. The main sources for the article are the reports and official registration documents for the National Azerbaijan History Museum Archeology Foundation for 2011-2022.

Арзу Мирзахмедова
О вопросах сохранения археологических артефактов
в Национальном Музее Истории Азербайджана

Резюме

Ключевые слова: *Археологический фонд, Исторический Музей, археологический артефакт, консервация, документация, инвентаризация*

Образцы археологического наследия, защищенного в Национальном музее истории Азербайджана, являются одним из основных материальных источников в изучении нашей богатой истории. Археологические раскопки, играющие роль основного материального источника в обучении истории Азербайджана, а также случайно обнаруженные артефакты, с 1920 года переданы в Археологический фонд музея. Переданные археологические артефакты играют важную роль в изучении большого периода от древнего каменного века до позднего средневековья. Охрана этих материальных образцов, являющихся национальным достоянием нашего народа, в рамках требований современной эпохи является одним из актуальных вопросов современности. Источниковой базой данной статьи являются отчеты и официальные учетные документы Археологического фонда Национального музея истории Азербайджана за 2011-2022 годы.

ETNOQRAFIYA

*Афет Рустамбекова **

Закодированные тексты мифологической картины мира на бронзовых поясах Азербайджана (II тыс. до н.э. - нач. I тыс. до н.э.)

UOT 39, 902, 7

Ключевые слова: *бронзовые пояса, солярная символика, фантастические образы, волки-собаки, лунные антилопы, олени*

Введение

Сюжетные бронзовые пояса Азербайджана являются носителями разнообразного спектра информации рубежа эпохи бронзы и раннего железа (вторая половина II- нач.I тыс.до н.э.). Данные артефакты были обнаружены среди предметов богатых погребальных даров в сочетании с многочисленными предметами вооружения в Азербайджане в Гедабеке, Мингечевир, Газахе, Абшероне, Дащкесане, Нахчыване, Ходжалы, Шамкире, Огузе, Джабраиле и т.д. (2, s.122; 3, s.81; 8, с.22). В Гедабеке, Ходжалах и Хошбулаге бронзовые пояса были найдены в могилах типа «каменный ящик», а на равнине в Мингечевире, Газахе, Товузе, Агдаме в грунтовых могилах (1, с.16-18).

Среди находок сюжетные пояса вызывают особый интерес тем, что их можно выделить общностью техники исполнения, характерных образов, мотивов и общей закономерностью развития стиля эпохи. Изготовленные из тонкой бронзовой пластины, нашитой на кожаную, войлочную или тканую основу пояса, благодаря своему сложному композиционно-тематическому оформлению, рисункам-знакам превращались на Востоке из обычного аксессуара одежды, защитного доспеха в знаковый предмет, оберег.

Солярная символика, как сакральное пространство и оберег. В основу всей символики в древние времена был положен культ солнца, которое

*Заведующая Реставрационной лабораторией Национального музея истории Азербайджана, доктор философии по истории, доцент afetrustam@gmail.com

изображали в виде окружности, покрытой спиралевидными, прямыми и пересекающимися крест на крест линиями, лучами и точками. Спирали одинарной и двойной формы, единично или поясами до пяти рядов дополняют композиции почти всех сюжетных бронзовых поясов. Спиральная вязь обегает в несколько рядов многофигурные композиции, в развернутом горизонтальном направлении. Объединяющий в себе круг и импульс движения знак спирали, означая развитие, продолжение, непрерывность, движение и жизненную силу, так же символизировал солнце. Спираль обозначала одновременно и змею, и знак бараньего рога и т.д.

Свастика, встречающаяся в композиции пояса из Гедабека, отождествляющая солярную символику, так же ассоциировалась с символом движения, жизни, благополучия, плодородия и процветания, и могла служить оберегом от злых духов (рис.1). Свастика имеет повсеместное распространение в качестве орнаментального мотива-символа солнца в эламской, египетской, ассирийских, финикийских и т.д. памятниках (19, р.29-36). Один из архаичных солярных символов встречается в традиционной символике Azerbaijan с эпохи палеолита до железного века на камнях, керамических и др. памятниках Абшерона, Нахчывана, Газаха, Шамкира, Гёйгёла, Гедабека и т.д. Встречаются в Azerbaijan и свастикаобразные композиции, как на золотой бляхе (АФ 3141) из Шахтахты (Начыван) II тыс. до н.э., которые имели широкое распространение в культурах I тыс. до н.э. и признаны уже надкультурным явлением.

Особый интерес вызывает и встречаемый на бронзовых поясах фигура в виде двух соединенных концами треугольников. Данной формы знак часто встречается на различных археологических предметах, с различными видоизменениями - линиями в виде ног, хвоста и рог, что преобразовывает их в зооморфный мотив (3, с.82).

На всех сюжетных поясах многозначные знаки-символы в форме геометрических фигур, «плетенки» рядами замыкают композицию, а отдельные фигуры воссоздают взаимосвязь между отдельными образами, завершая смысловое единство.

Астральные изображения на поверхности бронзовых поясов, а также их близкие аналоги на поверхности других материально-культурных предметов еще раз доказывают, что в период поздней бронзы и раннего железа поклонение небесным телам, особенно солнцу, было определяющим. Геометрические орнаменты же, возможно, что осмыслены как условные обозначения ландшафта: треугольники, как символ гористой местности, элементом «бегущая волна» обозначалось водное пространство и т.д. Геометрические формы, вся солярная символика имели отношение к культу плодородия и возрождения природы (13, с. 54-70; 12, с. 107-112). Включенные в орнаменты формы, символизирующие сакральное пространство, наделялись магической силой защиты.

Символизм зооморфных образов. Композиции бронзовых поясов Азербайджана насыщены многочисленными зооморфными образами, которые выделяются своеобразием внешнего облика и символизмом. Большинство изображенных животных узнаваемы, так как имеют достаточно явные признаки своих прототипов. Среди зооморфных изображений, бытовавших в сюжетах бронзовых поясов, по тем или иным определяющим признакам можно выделить изображения львов, собак-волков, оленей, быков, коз, антилоп и т.д., из которых большинство были связаны с земледельческим культом, астральными представлениями, тотемическими религиозными воззрениями и мифологической символикой (9, с. 241-256).

На бронзовом поясе из Гедабека воссоздана композиция в виде ритмически повторяющихся (аллитерация) однотипных фигур коз и изображений нереальных существ, схожих на собак. У синкретических существ парнокопытные передние конечности, а хвост имеет форму копья-змеи (рис.1). Здесь своеобразное соединение собаки – змеи с сюжетом водяного царства. Аналогию можно встретить в змее-копье в молнии - громовой стреле шумерского бога бури Адада-Ишкура и божества Вавилона Мардука (12, с. 61-63; 16, р.106). Характер передачи собаки с хвостом в виде копья-змеи так же схож с орнаментикой эламской и кобанской культуры. На данном поясе расположенные между вереницей животных знаки свастики и развивающиеся по ветру ленты, повязанные на шеи жертвенных коз, усложняют внутреннее содержание композиции. Возможно, что в данном сюжете, в ритуальной процессии собакоподобные существа, наделенные сверхспособностями, сопровождают, уводят в небесный мир жертвенных коз.

Композиционные параллели развивающихся лент, как знак богоизбранности, просматриваются в искусстве данного культурно-исторического ареала и в последующие исторические периоды. Спустя 1,5 тыс. лет (III-VII вв.н.э.) развивающимися по ветру лентами отличали головные уборы царских особ и повязывали шеи жертвенных животных в искусстве Кавказской Албании, Сасанидского Ирана и в восточно-христианском мире.

Мир тотемов продолжается на поясе (AF 21735) из Газаха (рис.2), из коллекции Национального музея истории Азербайджана, в закругленной композиции которой изображены через одного парно противостоящие друг другу волки (4, с.82-84). У волков с оскаленной пастью передние лапы расставлены в стороны, а хвост – над спиной. Помещение по центру круговой композиции более крупно фигур шести хищников можно оценивать как с семантической точки зрения, так и способа передачи отдельных планов изображения, где размеры фигур передают перспективы. На тело каждого волка нанесены отметины в виде кругов с пересекающимися линиями, возможно, символизирующих солнце. Сюжет дополнен существами, напоминающими рыб - сти-

хию воды. Предполагаем, что данная композиция с почитаемым хищником имеет определённое мифологическое содержание или является отражением какого-то ритуального действия. Возможно, что изображение стаи волков - бесстрашного зверя, должно было укрепить силу духа и стать оберегом владельцу, одновременно демонстрируя его статус. Сходную композиционную схему и мотив, но со сценой охоты с изображениями охотника на волков и оленей встречаем на бронзовом поясе уже середины I тыс. до н.э., обнаруженном в Самтавро (Грузия) (15).

Как известно с переходом человека к земледелию собака стала одним из олицетворений идеи плодородия в различных формах проявления. Воспроизведение образа волка-собаки находит объяснение в богатом этнографическом материале, свидетельствующем о существовании издревле в Азербайджане культа тотема волка - собаки.

Появление тотемического образа оленя на поясах, так же придает сюжету особо знаково-символическое значение и наполняет особой сакральной значимостью (11, с.30). Изображение оленя в Азербайджане встречается на бронзовых поясах Апшерона, Хошбулага и Гедабека. (1, с.19-20; 5, с. 55-61; 7, с. 124; 6, с.167-172). Олень - признанный тотем одного из племен, продвинувшихся через Кавказ на Север. На поясе из Галакенда (Гедабек) табун оленей с огромными ветвистыми рогами, мчится в сторону крупно выделенной, направленной мордой к табуну протома оленя, к которому зрительно и функционально подчинены все другие особи (рис.3). Сам размер крупно выделенного оленя — символ её значимости. Олень выражает идею плодородия и размножения. Кроме того, рога оленя ассоциировались с солнечными лучами, плодородием и Древом Жизни. В композиции другого пояса из Гедабека (рис. 4) олень изображен с извечным врагом змеей, символически он связан с небом и светом, тогда как змея ассоциируется с ночью и жизнью под землей. Олень в схватке со змеей символизирует конфликт света и тьмы. Среди нескольких групп аллегорических образов, представленных на бронзовых поясах Азербайджана весьма богат и разнообразен мир пернатых, трактуемых как солярный символ. Использование данного элемента носило глубокий космологический, мифологический и культовый смысл. Орнитоморфный образ один из наиболее устойчивых образов в мировоззренческой модели древнего населения Азербайджана. С ее образом связывают переселение души умершего, иногда он представляется посредником между богами и людьми. Птицам отводится и роль посредника между мирами. Крылатый образ в древнем обществе имел отношение и к тотемистическим представлениям, ведь археологи во множестве находят шумящие подвески изображающие водоплавающих представителей пернатого вида синхронного периода. Первоначально данные подвески возникли как непременная деталь шаманского наряда, помогающая шаману в

общении с духами. Позднее они получают более широкое распространение и становятся элементом одежды, главным образом женской. Шумящие подвески несли в себе некую сакральную, магически-обережную идею, вплоть до недавнего этнографического прошлого азербайджанцев. Считалось что шум, издаваемый подвесками, являлся защитой от внешних вредоносных сил. Поэтому в религиозно-мифологической системе почитание птиц как символы божественной сущности, являлись важным элементом мифологических воззрений древнего населения Азербайджана.

Мифологическая природа фантастических существ. Среди анималистических изображений на бронзовых поясах Азербайджана встречаются и существа, имеющие мифологическую природу, что было присуще древним представлениям о мироздании. Для искусства данного ареала в исследуемый период было характерным гиперболизация отдельных частей тела хищника и совмещение их в одном образе, что придавало, возможно, синкретическим существам сверхсилу. Соответствующие полиморфные существа, встречаются на бронзовых поясах в виде единорогов, грифонов, лунных антилоп и бараноптиц. Изображения животных на поясе из Ходжалы (Гарабах) в виде протомов и полнофигурных изображений быков, собак, коней и коз настолько упрощены, что воспринимается как знак, напоминающий какого-то реального животного. Собаки изображены с шишкообразным выступом на голове, а образы некоторых существ, дополняющих сюжет фантастического мира, хоть и схожи на своих природных прототипов коз и собак, но имеют хоботы и крылья.

Единорог - фантастическое животное в древности на Востоке олицетворял собой культ плодородия. На бронзовых поясах Азербайджана (Ходжалы, Нахчыван) единороги типологически выделены нами лишь одним элементом - рогом на лбу. В одном варианте единорог на поясе из Ходжалы изображен в виде коня с раздвоенными копытами, птичьим клювом, бородкой и рогом на лбу. Один из них на сцене, полной движения и экспрессии, вздыблен над телом поверженного врага (рис.5).

Единороги на поясе из Нахчывана - парные полиморфные существа в виде крылатых коней с львиным хвостом и головой с единым рогом. Если бы ни рог на лбу, их можно было бы охарактеризовать и как грифонов. Пара единорогов в данном сюжете парят перед двумя хорошо вооруженными знатными всадниками (рис. 6).

Как известно, самые ранние изображения единорогов найдены на печатях Индской цивилизации более 4 тысяч лет назад. Семантика этого символа была связана с царским статусом в библейском описании.

На двух поясах из Гедабека композиции с лунными антилопами (рис.7), в одном выстроенные в ряд три антилопы, в другом - динамически напряженные тела мчащихся в разные стороны антилоп, окруженных различны-

ми видами птиц и солярными символами. В шумеро-семитической традиции антилопа является символом Эа и Мардука. Эа-Оаннес - это антилопа подземного океана, Апсу- антилопа творения. Лунная антилопа посвящена Астарте. Семитская богиня Эсдар (Иштар) - Астерт, что идентично шумерской богине любви и плодородия Инанне - матери неба (16, р.4-5). Поэтому в религии многих ближневосточных народов антилопа —»лунное животное», связанное с матерью богов Кибелой (17, р.79-80; 18, р.26-33).

На одном из исследуемых поясов из Гедабека изображены двухголовыми ослы (онагр), которые, возможно, в этом регионе так же считались культовыми животными. Двухглавые ослы изображены с лунными антилопами, горными козлами и гибридными животными (рис. 8). Данного вида диморфные существа, сочетающие в своём облике черты различных существ: с головой и когтями хищной птицы, с зубчатым гребнем вдоль шеи и хохолком на голове, туловищем коня и хвостом копье-змея встречаются на двух поясах (рис. 9). Следует отметить, что образ осла в древних Финикии и Сирии был связан с культом Ваала. В Вавилоне в образе осла представлялся бог Ниниб (Сатурн). В древнехеттских представлениях осел, выступает как культовый символ плодородия, с которым сопоставляется плодородие женщины-царицы, производшей множество детей.

Бараноптица на поясе из Нахчывана изображена в виде зверя, соединившего в себе тело хищной птицы с головой барана (рис.10). В дальнейшем, схожие образы интерпретированных бараноптиц (грифо-бараны) появятся уже в раннескифском искусстве.

Грифоны в облике крылатых львов на одном поясов из Гедабека мирной процессией шествуют с оленями, львами, козами и быков в пространстве заполненной различными видами птиц и элементами водной стихии, разделяющей зооморфный мир на верхний и нижний ярус (рис. 11). Изображения грифонов, появившихся на Ближнем Востоке, еще 5 тыс. лет назад, издревле как солярные существа олицетворяли собой повелителя света и тьмы, символизировали власть над небом и землей.

Антропоморфные образы. Антропоморфные образы на сюжетных бронзовых поясах Азербайджана показаны в ритуальных сценах и мотивах, связанными с охотничьим бытом, сценами сражений, возможно, восходящих к мифическим образам-героям. Мужские фигурки охотников наделены такими атрибутами как стрелы, лук, погоняющими вереницу копытных животных. Мотивы охоты и сражений являлся важнейшим, маркирующим знаком начальной стадии становления протогосударств на территории Азербайджана.

Главное идейное содержание сюжета вышеописанного пояса из Гедабека (рис.4) акцентировано на человеке в позе адоранта, вокруг которого вращаются козел, собака, осел, птицы, олени, единорог и змеи. Это не сцена охо-

ты, здесь человек в окружении тотемов. Двойная спираль – солярный символ солнца, движения и вечности акцентирует символизм изображенной композиции мира. Интересным и информативным являются и изображения одежды. Туловище большинства антропоморфных образов оформлены рядами дуг, что подчеркивает структуру одежды. Высокими головными уборами показан статус. Обувь большинства изображенных человеческих фигур показаны в виде сапог с загнутым носиком, что подтверждается и археологическим материалом в виде сапожковидных сосудов из Мингечевира, синхронного периода.

Заключение

Таким образом, проведенный в ходе данного исследования анализ декора бронзовых поясов, обнаруженных на территории Азербайджана, выявил религиозную значимость помещенных на них изображений и показывает их место в системе религиозно-космогонических представлений того периода. Узоры – коды, знаки, формы украшений несли особую смысловую нагрузку и отражали систему мировосприятия людьми окружающей их природы. Солярные мотивы и знаки в сочетании со звериным и животным миром астрального значения складывались в сюжеты, которые, были связаны с мифологическими и религиозными ритуалами и обрядами. Орнаментация и сюжет, возможно, что, по поверьям, усиливали магическую силу воздействия пояса в ритуалах, наделяя носителя особой воинской доблестью и удачливостью, благоприятствовать охоте и всему тому, что составляло важные ценности. Сам процесс - заключение в круг и завязывание так же был магическим ритуалом.

Исследователи М.Н.Погребова и Д.С.Раневский предполагали, что некоторые сюжеты из диких животных на бронзовых поясах Кавказа исследуемого периода являются перечнем жертв для храма (10, с.100).

Исследователи бронзовых поясов со сценами охоты эпохи раннего железа из Тлийского некрополя Чшиев В.Т. и Чшиева М.Ч. считают, что сюжетом является ритуальная охота, по сути, инициация (переход юноши в категорию мужа), предшествующая свадьбе (14). Н.Урушудзе предполагает, что предмет является культовым облачением жреца, который надевал его во время торжественного служения, связанного с днем «первого плуга», выгона и пригона скота, вызывания дождя и т.д.(13, с. 83)

На бронзовых поясах Азербайджана со сцены охоты, схваток, изображены сцены, где хищники бок о бок с травоядными являются участниками мирного шествия. Весь мир представлен мощными, яркими, сильными и свирепыми животными, некоторые из которых совмещают в себе сильные части нескольких существ. Среди них наиболее частые персонажи фантастические животные. Этот способ изображения животных опирается на переосмыслении древними обитателями многообразных впечатлений о мире и его обитателях. Композиционное решение — однорядные, горизонтальные и двух-

рядные, чаще образующие круговое движение ярусы, с мирно шествующими различными животными в окружении солярных знаков, скорее всего, ассоциируются с «перехода в мир иной». В действительности почти на всех поясах, образы изображены, словно парящими воздухе, среди множества солярных символов.

Не может быть сомнений в том, что украшенные таким сюжетом пояса имели определённое социально-магическое значение. Данные предположения встречаются в исследованиях Б.Б. Пиотровского, А.А.Ивановского (3, с.86). Но описать этот обряд, или конкретное назначение в целом в силу фрагментарности источниковой базы не представляется возможным (10, с.6-4). К тому же у нас не может быть полной уверенности в правильном «прочтении» древних образов и символов в новом изобразительном повествовании. Какими были в действительности, породившие эти образы мифы, мы, конечно, не знаем. Проявления одних мифологий, но в различных формах, и связанных с этим ритуальных действий у различных народов имели в древности широкое распространение. Во многих соседствующих цивилизациях, в описанные выше мифологические образы привносились новые черты и свойства из характерных местных особенностей, получая развитие, переосмысление и распространение в новом облики. И описанные мифические существа и стилистика их преподнесения с помощью такого художественного приема как рифление, и мотивы, уже являющиеся продуктом нуклеарного искусства, трансформировались, но вполне «узнаваемые» образы и композиции в последующие исторические периоды в искусстве последующих цивилизаций - скифском, фракийском, ахеменидском, сасанидском, гуннском и т.д.

Ареал культурного круга бронзовых поясов включал не только Азербайджан и Кавказ, что свидетельствует о непосредственных контактах носителей кобанской, самтавской и ходжалы-гедабекской культур. Их схожие прототипы в синхронный период встречаются и за пределами данного культурно-исторического ареала. Общность истоков зооморфных образов, мифов, идеологии свидетельствует о универсальности некоторых архетипов в системе архаической символики. При всей схожести археологических находок, бронзовые пояса Азербайджана имеют характерные особенности. Большая часть обнаруженных на Кавказе бронзовых сюжетных и однотонных поясов были обнаружены в Азербайджане и относятся к Ходжалы-Гедабекской бронзовой археологической культуре (XIII-VII вв. до н.э.). Нет никакого сомнения, что бронзовые пояса, исполненные в технике чеканки, гравировки являются результатом творческого труда местных мастеров. Самобытный способ изобразительности - обобщенно-схематической манере реалистической традиции передачи образа, где не утрачиваются черты реалистического, узнаваемого образа, в сочетании с условностями-кодами требует еще новых «расшифро-

вок». И традиция сакрализации природы - флоры, фауны достаточно четко прослеживается и в дальнейшей истории общества Azerbaijan. Смысловой контекст и способ изобразительной подачи на бронзовых поясах Azerbaijan представлял определенный этап развития древнеазербайджанского изобразительного и ювелирного искусства эпохи поздней бронзы и раннего железа. Анализ данных образцов позволяет судить о том, что во II – нач. I тыс. до н.э. в данном историко-культурном ареале возникло и развивалось самобытное художественное явление, базирующееся на собственной системе художественного языка, и имеющее совершенно особое значение в мировой культуре.

Литература

1. Göyüşova Tükəzban "Azərbaycanın tunc kəmərləri (son tunc - ilk dəmir dövrü)". Bakı, 2018.
2. Cəlilov B.M. Azərbaycanın son tunc-ilk dəmir dövrü metalışləmə sənətkarlığı. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2006.
3. Xəlilov C.Ə. Azərbaycandan tapılmış tunc kəmərlər. / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı, VI c., 1962.
4. Геюшева Т.Н. Бронзовые пояса в коллекции Музея истории Azerbaijan. // Международная научная конференция по археологии, этнографии и фольклористике Кавказа, Тбилиси, 2004.
5. Геюшева Т. Н. Бронзовый орнаментированный пояс из Гедабека. // Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа: Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой, Москва, 2016.
6. Геюшева Т. Н. О Бронзовом поясе из Абшерона. // Международная научная конференция по археологии, этнографии и фольклористике Кавказа, Шамкир, 2008.
7. Кесеменлы Г.П. Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага (Азерб. ССР) / Советская археология, Москва, № 3, 1966.
8. Меммедли Р. Художественный металл древнего Azerbaijan. Баку, 2020.
9. Мещанинов П. И. Орнамент сузских чаш первого стиля. / Известия Государственной академии истории материальной культуры, Ленинград, № 5, 1927.
10. Погребова М.Н., Раевский Р.Д. Закавказские бронзовые пояса с гравированными изображениями. Москва, 1997.
11. Равдоникас И.В. Элементы космических представлений в образах наскальных изображений. // Советская археология, № 4, 1937.

12. Рыбаков Б. А. Религия и миропонимание первых земледельцев юго-западной Европы (IV—III тысячелетия до н. э.) // VII Международный конгресс доисториков и протоисториков // Доклады и сообщения археологов СССР. Москва, 1966.
13. Урушадзе Н.Е. К семантике прикладного искусства древнего Кавказа и Закавказья / Советская археология, Москва, 1973.
14. Чшиев В.Т., Чшиева М.Ч. К семантике ряда сюжетов гравированных изображений на бронзовых поясах Тлийского некрополя кобанской археологической культуры Кавказа: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-semantike-ryada-syuzhetnyh-kompozitsiy-gravirovannyh-izobrazheniy-na-bronzovyh-poyasah-tliyskogo-nekropolya-kobanskoy/viewer>
15. Шлеев В. Искусство древнего Закавказья: <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z00000000/st038.shtml>
16. Erica Reiner, Astral Magic in Babylonia. Philadelphia, 1995.
17. James Hall. Illustrated dictionary of symbols in eastern and western art (icon editions). London, 1996.
18. Mary Abram. A new look at the Mesopotamian rod and ring: emblems of time and eternity, 2011. <https://scholarsarchive.byu.edu/studiaantiqua/vol10/iss1/5/>
19. Pilar Burillo-Cuadrado, Francisco Burillo-Mozota. The swastika as representation of the sun of helios and Mithras / Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Spain, No 3, 2014.

Afət Rüstəmbəyova

***Azərbaycanın tunc kəmərlərində dünyanın mifoloji mənzərəsinin
kodlaşdırılmış mətnləri
(e.ə. 2-ci min. - eramızdan əvvəl 1-ci min.əv.)***

Xülasə

Açar sözlər: *tunc kəmərlər, günəş simvolizmi, fantastik obrazlar, canavar itlər, ay antilopları, marallar*

Tədqiqat mövzusu Azərbaycan ərazisində aşkarlanan son tunc və erkən dəmir dövrünə aid tunc kəmərlər üzərindəki naxışların rəmzi mənasının araşdırılmasıdır. Bu dövrdə kompozisiya, üslub və ornamental xüsusiyyətlərə malik tunc kəmərlər geniş yayılmışdır. Kəmərlər üzərindəki naxışlar kodlaşmış xüsusi məna olaraq, insanların dünyagörüşünü əks etdirmişdir. Naxışlardakı istər realist, istərsə də fantastik heyvan təsvirlərinin, rəmzlərin və kəmər süjetlərinin təhlili onların dini əhəmiyyətini üzə çıxarıb, həmin dövrün dini-kosmoqonik təsəvvürlər sisteminə

yerini göstərir. Son tunc və erkən dəmir dövrü insanların inancına görə kəmərlərdəki rəsmlər-işarə və kompozisiyalar, ayinlərin sehrli təsir gücünün artırılmasına kömək edərək, geyim aksesuarını, simvolik obyektə - talismanə çevirmişdir. Məqalədə tunc kəmərlərin motiv və kompozisiyalar tarixi-mədəni sivilizasiyalararası əlaqələr sistemində araşdırılır.

Afet Rustambayova

*Encrypted text of the mythological world in the bronze belts of Azerbaijan
(2nd millennium BC - early 1st millennium BC)*

Summary

Key words: *bronze belts, solar symbolism, fantastic images, wolf-dogs, moon antelopes, deer*

The subject of our study is the problem of understanding the belt as a sign object in the culture of Azerbaijan from the Late Bronze Age to the Early Iron Age. In this period bronze belts with compositional, stylistic and ornamental peculiarities were widespread. A special meaning was attached to the patterns - codes, which in ancient times reflected a system that served as a means of transmitting the world view. The analysis of realistic and fantastic animal images, symbols and designs on belts revealed the religious significance of the images placed on them and showed their place in the system of religious and cosmogonic representations of the period. Drawings-signs in belts strengthened the magical power of influence in rituals, turning the accessory of clothing into a protective armour, a symbolic item, an amulet. The article examines plot features, images, motifs and compositions on bronze belts in the cultural inter-civilizational relations.

Иллюстрации

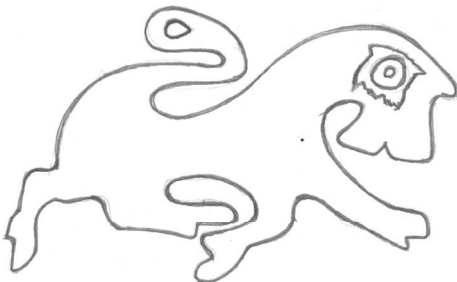

Рис.1

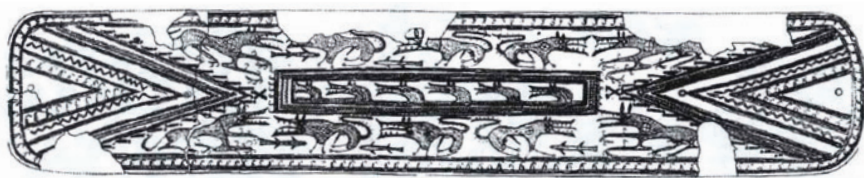

Рис.2

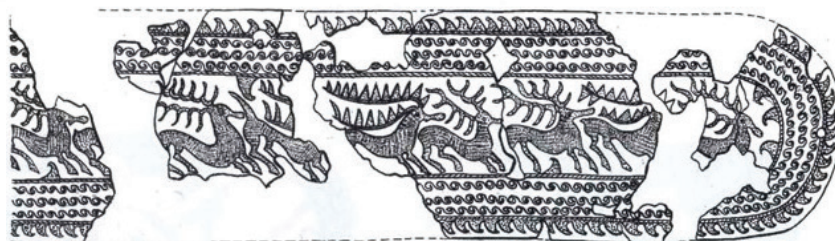

Рис.3

Рис.4

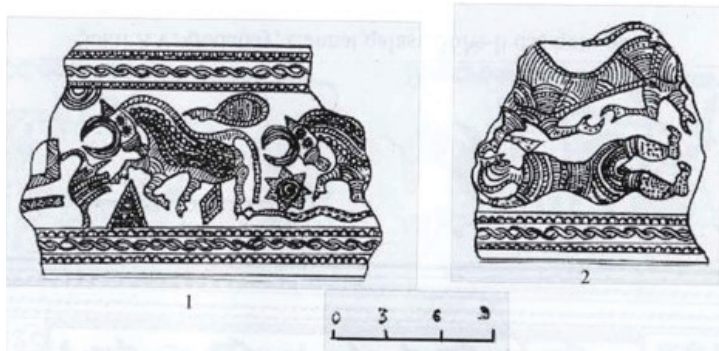

Рис.5

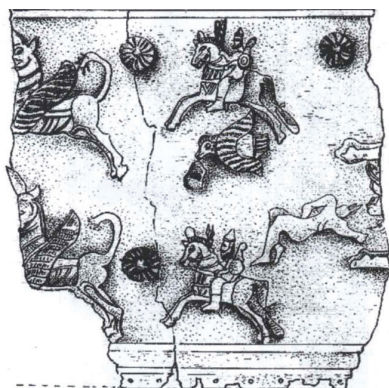

Рис.6

Рис.7

Рис.8

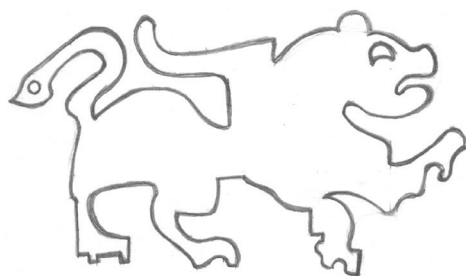

Рис.9

Рис.10

Рис.11

*Aygün Quliyeva**
**Azərbaycanlıların maddi və mənəvi
mədəniyyətində beşik**

UOT-39

Açar sözlər: uşaq, beşik, nənni, ailə məişəti, adət, inanc

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda Azərbaycan xalqının qədim məişətinə məxsus ev müxəlləfatı içərisində körpə beşiklərinə də rast gəlinir. Ağacışləmə sənəti nümunəsi olan beşiklər sadəcə körpə yatacağı olmaqdan savayı, eyni zamanda, maddi və mənəvi mədəniyyətimizdə özünəməxsus yeri olmuş, sakral mənə daşıyan ailə atributudur.

Məhəmməd peyğəmbərin (s.s) gözəl bir kəlamı var: “Mənim ümmətimdə yeni doğulan körpə günəşdən və onun saçdığı bütün şeylərdən üstündür”(29). Dünya xalqlarının dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, uşağın dünyaya gəlişi böyük bir sevincə səbəb olur. Bu münasibətlə körpə üçün xüsusi hazırlıqlar görülmüş, yatağından tutmuş bütün əşyaları düşünülərək, sevilərək hazırlanmışdır.

Beşiklə bağlı tədqiqatları araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olur ki, digər türk xalqlarında da bu uşaq yatacağının oxşar və fərqli xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu ümumilik beşiklərin formasında, istehsal texnologiyasında, beşiklə bağlı inanc və mərasimlərdə, folklor nümunələrində də təzahür etməkdədir.

İlk məlum beşik, b. e.-nin I yüzilinə aid olub, arxeoloji qazıntılar zamanı Orta Asiyanın Yedisu bölgəsində (32) aşkar edilmiş, daha sonralar həmin ərazidən X-XI əsrlərə- Qaraxanilər dövləti zamanına aid edilən daha bir beşik də (33) aşkar edilmişdir.

Beşik sözünün mənasına ilk dəfə Q.Qeybullayev aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, dilimizdəki bu söz, çox ehtimal ki, tunqus-mancur dillərindəki “beşik” sözündəndir.

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin elmi işçisi;
a.quliyeva.1979@gmail.com

Altay dillərində "bejik", "peşik", başqırdlarda- "beşik" və s. işlənir. Dilimizdəki "bəbə" və "bələmək" sözləri də eyni kökdəndir. Bəzi yerlərdə "yüyrük", "nənni" və "ləli" də adlanır (16.s.391). "Nəni" sözü ehtimal ki, yunan dilindəki "nini"- beşik sözündən olub və nə vaxtsa dilimizə keçmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkəmizdə beşik haqqında daha geniş araşdırma mərhum antropoloq- alim Rəbiyə Qasımova tərəfindən aparılmışdır. O, Azərbaycan bölgələrinə məxsus hər növ materialdan beşiklərin fotosəklini vermiş, ölçüləri, ayrılıqda hər bir hissəsinin detallarını dəqiqliyi ilə təsvir etmişdir (28).

O, beşiyin xalqımızın etnofiziologiyasına təsiri haqqında bir çox elmi nəşrlərdə silsilə məqalələrlə çıxış etmişdir. Beşik harada və nə vaxt yaranır?- sualına cavab axtaran antropoloq R.Qasımovanın sözlərinə görə, "...əlimizdə Azərbaycan SSR ərazisində beşiklərin meydana çıxma dövrü barədə nə yazılı, nə də maddi sübutumuz yoxdur. Beşiyin təsirindən yaranan oksipital nəhiyənin (qafa təsəsinin ənsə nəhiyəsi) yastılaşdığı yeganə kişi kəllələri e. ə. XIV- b. e. VII əsrlərinə aiddir" (28, s.38). Qeyd etmək yerinə düşər ki, R.Qasımovanın beşiklə bağlı tədqiqatları Azərbaycan xalqının etnogenezinin tədqiqi baxımından son dərəcə qiymətlidir. Bəzi antropoloqlar (Pantyuxov 1893, Kudov 1912, Anserov 1930, Yaxo 1932) azərbaycanlıların başının formasına görə rəngarəngliyini digər etnosların qarışığıyla, digərləri (Debes və s.) isə yeni doğulmuş uşaqların fiziki tərbiyəsində istifadə edilən beşiyin təsiriylə izah edirdilər (13, s.6-7). Beşiklə bağlı 1980-ci illərin tədqiqatları xalqımızın məhz "Avropoid" irqinin cənub şəxəsinə aid olan "kaspi tipi" nə məxsusluğunu sübuta yetirmişdir.

Mövcud antropoloji və arxeoloji məlumatlar beşiyin Şərq mənşəyindən və orada uşaqları beşikdə yatırmaq ənənəsindən xəbər verir (28, s.38). Tarixçilərin fikrincə, beşik sağlamlıq baxımından körpə üçün çox xeyirlidir. Çünki, bədənin sağlam, sümüklərin düzgün inkişafı və körpənin psixologiyasının formalaşmasında beşik mühüm rol oynamışdır.

Etnoqrafik sorğular zamanı məlum olmuşdur ki, XX əsrin sonlarına qədər Azərbaycan ailəsində ənənəvi olaraq, ilk uşaq doğulduqda onun üçün təzə beşik düzəldilmişdir. Beşik düzəldən ustanın məlumatına əsasən, beşik adətən palıd, qarağac, cır armud və s. ağac növlərindən hazırlanırdı. Bu zaman "tamasa taxtalar" (müxtəlif məqsədlər üçün yonulub düzəldilmiş nazik taxta) yonulurdu. 60 sm. uzunluğunda 2 enli taxta parçasının yanlarına 45-50 sm. enində 4-5 ədəd taxta vurulur, xərək hissəsi- içi, dairəvi oval düzəldilirdi. Taxtanın elastikliyi onların əyilib oval forma almasına kömək edirdi. Beşiyin müasir forması- qutu şəklində zolaqlı taxtalardan hazırlanıb içərisinə dik vurulur, 100 x 50 sm. ip çəkilib, ətrafına sürəhi bərkidilməklə düzəldilirdi (21). Beşiyi rahat götürüb bir yerdən digər yerə daşınmasını təmin etmək üçün yuxarı uclarına uzunlamasına ağac dirək birləşdirilirdi. Bu dirəyin üstündən uşağın üstünü örtmək və ya oyuncaqlarını asmaq mümkün idi. Adətən beşiyin altındakı uzununa olan plitələrdən tutmaqla qaldırmaq

da olurdu. Bəzən beşiklərin altlığı bir bütöv taxtadan hazırlanıb ayaq tərəfində iri dəlik də açılırdı. Bu dəlik körpənin ifrazatını yığmaq üçün istifadə olunan gil qab-silvinc salmaq üçün nəzərdə tutulurdu.

Etnoqrafik sorğular zamanı Quba rayonu Digah kənd sakini Sədaqət Hacıyevanın verdiyi məlumata əsasən XX əsrin ortalarına qədər həmin ərazidə beşiklər adətən, içi boş olan dəndə ağacından hazırlanırdı. Elmi ədəbiyyatda dəndə ağacının digər adı "göyrüş", "vən" kimi tanınmış, elastikliyinə görə, hələ qədim dövrlərdən ondan məişət əşyaları və hərbi silah-sursat hazırlanmasında istifadə edilmişdir.

Türkiyə ərazisində isə beşik əsasən şam ağacı, tozağacından və ya elastik olduğu üçün suyun kənarında yetişən ağaclardan hazırlanırdı. Ən dəyərli və keyfiyyətli beşik isə şam ağacından hazırlanırdı.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan beşiklərdən birini muzeyin ilk rəhbərlərindən olan Davud **Şərifov Şəkinin qədimdən bəri türk tayfalarının məskunlaşdığı Küngüt-Xaldan kəndindən gətirmişdir**. Fondada olan digər beşiklər yanları fiqurlu və çəpərli hazırlanıb, xərək hissələri taxta zolaqlardan ibarətdir. Bu beşiklər muzeyə Gəncə şəhərindən daxil olmuşdur. Belə bir konstruksiya ilə hazırlanan beşiklər çox funksiyalı sayılıb, uzun müddət istifadə olunurdu (**şəkil 8**).

Sadə konstruksiyalı beşiyə Azərbaycanın - Quba-Xaçmaz rayonlarında, eləcə də Qubanın Qəçrəş, Püstə Qasım və b. kəndlərində rast gəlinmişdir. Belə beşiklərin baş və ayaq tərəfi şaquli zolaqlı çubuqlardan, ayaqları isə ucları maili formada yanlara doğru qalxan yarımqövs şəklində hazırlanırdı. Dairənin ortasında çubuqlar üçün oyulmuş dəliklər salınırdı ki, həmin çubuqlar dairəyə keçirilməklə dayağın möhkəmliyini bilavasitə təmin edirdi.

Naxçıvan M.R. -nin Ordubad rayonunda ağac və dəmir beşiklər üstünlük təşkil etmişdir. Ağac beşiyin altında silvinci tutmaq üçün 8 formasında dəliklərə rast gəlinmişdir. Belə dəlikli beşiklər uşağın boyu artdıqca gil qabı lazımı dəliyə salmaqda rahatlıq yaradırdı. Dəmir beşiyin alt hissəsi ayrıca uzunlamasına və eninə dəmir borulardan hazırlanırdı. Belə beşiklərə dəlik qoymağa ehtiyac olmurdu. İstənilən yerdə körpənin istiqamətiylə tarazlayıb silvinci alta yerləşdirmək rahat olurdu.

Naxçıvanda beşiklərin 3 forması mövcud olub, taxta və ya dəmir beşiklərdən başqa, cecim və kəndirdən ibarət "nənni"lərdən də istifadə olunurdu. Adətən uşaqlar ayaqda yatızdırılıb sonra beşiyə qoyulurmuş. 3-cü daha fərqli növü isə uşağın paltar çərşovu (bürüncək- A.Q) , iri yaylıqdan istifadə olunaraq ananın və ya 8-12 yaşlı qızın (bacının- A.Q) kürəyinə bağlanması idi. Bu qayda bir çox bölgələrimizdə indi də qalmaqdadır. Kürəyə bağlanan uşaq daimi nəzarətdə olub, daha sakit duraraq, ananın hərəkətinə də mane olmurdu (17, s.169).

Xan, bəy və əsilzadə ailələrində sifarişlə sənətkarlar tərəfindən çox nəfis beşiklər də hazırlanmışdır (1, s.334). Şəki xanı Məhəmməd Həsən xana məxsus belə bir

beşik, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya şöbəsi əməkdaşları tərəfindən 1958-ci ildə ekspedisiya zamanı Nuxa şəhərindən gətirilərək, həmin dövrdən ekspozisiyanın XVIII əsri tərənnüm edən "Qədim və Orta əsrlər dövrü şöbəsi"ndə nümayiş etdirilmişdir (20). Yırğalanan beşik hər tərəfdən 3 ayaq üzərində dayanan fiqurlu sütun haşiyə içərisinə yerləşdirilmiş, xərək hissəsi oval formalı və kənarları fiqurlu sütunlarla əhatələnmişdir. Səthi cızma üsulu ilə naxışlanaraq, sədəf yarpaqlarla bəzədilmişdir (şəkil 1).

Beşik müasir dövr məişətimizdə istifadədən çıxsa da, Abşeron yarımadasında XX əsrin sonlarına qədər geniş istifadə olunmuşdur. Digər bölgələrə nisbətən uşağın beşiyə yerləşdirilməsində fərqlər nəzərə çarpırdı. Abşeron bölgəsi kəndlərində "Şükümlü olması üçün" (düşərli, xeyirli- A.Q) beşiyi əmi, yaxud da dayı alardı (25, s.247). Abşeronlular uşağın həyatının ilk illərində heç bir xüsusi qaydadan istifadə etmədən təmizləyib yuyundurmaq üçün onu beşikdən almış, beşiyə yalnız yırğalamaq və yatırmaq üçün uzatmışlar. Zaman keçdikcə, uşağın bələnməsində yeniliklər ortaya çıxırdı. Belə ki, pambıq əskilərlə bələnən uşağın quru qalması üçün sellofandan və ya tibbi müşəmbədən istifadə olunurdu. Kvadrat və ya üçkünc formada kəsilmiş müşəmbə əski üzərindən bağlanıb, uşağın bədənini soyumasın deyə bir neçə örtüklə də bələnirdi. Buna görə də əsasən Bakıda istifadə olunan beşiyin altında dəliklərə rast gəlinmir. Azərbaycanın Gədəbəy və Qazax (Tovuz, Ağstafa, Şamxor) rayonlarında da beşikdən istifadə qaydası Abşerondakı kimi icra olunmuşdur (28, s.20).

XX əsrin əvvəllərində Şəkidə də sənətkarlıq məmulatı içərisində beşik vacib ev müxəlləfatı hesab olunur və onun istehsalına böyük tələbat olmuşdur (18, s.236). Şəkili ailəsində dünyaya gələn körpə 3 gün anası ilə yatar, 4-cü günü mamaça qadın (xüsusi tibbi təhsili olmayan ara həkimi- A.Q) tərəfindən bələnib beşiyə qoyulardı (18, s.428).

Beşiyin geniş yayılmasında və orada uşağı yatırtmaq ənənəsində etnik-mədəni əlaqələr də həlledici rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, beşiyin formasında böyük oxşarlıqlarla yanaşı, onun tərtibatında müxtəlif üslublar da diqqəti cəlb edir. Qafqaz (o cümlədən Azərbaycan) beşikləri adətən özünəməxsus sadəliyi ilə seçilmiş, çox nadir hallarda mürəkkəb hörgülü beşiklərə rast gəlinmişdir. Bu beşiklərin xərək hissəsi ağac çubuqlarla çarpaz hörülərək hazırlanırdı. Təsvir olunan beşiklər rəngsiz ya da sadə rənglə, adətən, tünd göy və açıq göy rənglə rənglənirdi (28, s.18). Belə rənglərdə olması göz-nəzəri qaytarması anlamını da daşıyırdı.

1950-ci illərdən sonra bütün Azərbaycan ərazisində yuxarıdakı növlərlə birlikdə fərqli bir beşik növü istifadə olunmağa başlanmışdır. O 2 hissədən ibarət olurdu: sabit və hərəkətli. 2 hissəli nəninin hissələri dirəyə qarmaq vasitəsilə birləşdirilirdi. Yanlarına metaldan burma budaqlar lehimlənib, dibinə dəmir zolaqlar salınırdı. Bəzən o da naxışlı fiqurlu olurdu. Təbii ki, hər iki beşik yırğalanmaq üçün hər hansı bir konstruksiya əsasında hazırlanırdı. Belə beşiklər də Azərbaycan zonalarında

geniş yayılmışdı.

Məşhur Amerika antropoloqu, professor Sula Benet Şimalı Qafqaz xalqlarının həyat tərzini tədqiq edərkən, uşaqların bir yaşına qədər yırğalanan taxta beşikdə yatırıdılmasından yazırdı. Beşiyin və ləvazimatların təsvirini verən alim, qeyd edirdi ki, uşaq beşikdən gün ərzində cəmi 3,4 dəfə çıxarılırdı (5, s.187).

Ən mürəkkəb layla beşik tipinə Orta və Ön Asiyada rast gəlinmişdir. Ön Asiyada ərəblər və farslar arasında rast gəlinən beşiklər sədəf və fil sümüyü ilə işləməli, ağacdan, oyma naxışlı, qırmızı və göy rənglərlə bəzədilmiş olur (28, s.38). Məhs bu xüsusiyyətlərinə görə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunan Şəki xanı Məhəmədhəsən xanın beşiyinin hədiyyə və ya digər ölkələrdən gətirilməsi yolu ilə fikrini söyləməyə əsas verir.

Beşiklərin uzunmüddətli istifadəsi zamanı ona müxtəlif vacib əşyalar da əlavə olunurdu. Bu əşyalara ilk növbədə uşağın ifrazatını yığmaq üçün hazırlanmış-silvinc, sidiyin silvincə axmasına şərait yaradan- sübək (silvinc lüləyi), beşiyin içini döşəmək, körpəni soyuqdan qorumaq üçün yorğan-döşək və uşağı göz-nəzərdən qoruyan xüsusi amuletlər daxildir. Ana və eyni zamanda qadın qohumlar dünyaya gələcək körpə üçün lazım olan şeyləri (bağırdaq, qundaq ağı, paça əskisi, çalma, qarın bağlayan, nəzər muncuğu, bir neçə əski və s.) hazırlayırdı (16, s.272).

Körpənin beşikdə rahatlanması, tez-tez ələ götürülməməsi, örtüklərinin hər dəfə açılıb bağlanmaması üçün silvincin beşiyin altında yerləşdirilməsi çox münasib idi. Buna görə də beşiklərin xərək hissəsi xüsusi olaraq dairəvi kəsilir, silvincin ağız hissəsi də enli hazırlanaraq gövdəsi bir qədər dar- slindrik düzəldilərək beşiyin dəliyinə keçirilirdi. Məhz bu səbəbdən beşik döşəkçələri də həmin dəliyə görə xüsusi olaraq dəlikli hazırlanırdı (şəkil 4). Azərbaycanda bu qab duluşçular tərəfindən gildən hazırlanaraq "sibinc, silvinc" və ya "sivinc" adlanırdı. Ordubad rayonunun azərbaycanlı əhalisi və talışlar bu qabı "oxna", ingiloylar "sepinc", udinlər "silvinc", ləzgilər "peş", Zaqatalada avarlar "qoşaqaqda" adlandırırdılar (28, s.25). İngiloylarda – "şuşuti", udinlərdə - "şolod", Qusar rayonunun ləzgilərində - "muğur" adlanır (28, s.24). Azərbaycanın Gədəbəy- Kəlbəcər rayonlarında bu qab "tüvək", çox yerlərdə sevinc, Lənkəranda "sibitcə", Muğan zonasında "güvəc", Quba-Xaçmaz bölgəsində "küpe", Ordubad rayonunda "oxana" adlanırdı (16. s. 283).

"Sübək" sözünün lüğəti mənasının Mahmud Kaşğarının "Divanü-lüğət-it türk" əsərində izahı verilmişdir. Burada "sübək- içinə siyiməsi üçün uşağın beşiyinə qoyulan qamış" əşya kimi aydınlıq gətirilmiş (10, s.389), istifadəsi XII əsrdən bəri mövcud olmuşdur. Sosial şəbəkələrdə aparılan sorğular zamanı, bir çox türk xalqlarının nümayəndələri arasında (özbək, qırğız, qazax, uyğur, kumık, qaraqalpaq) keçirilən etnoqrafik sorğuda "sümək" adının da eyni və ya bir hərf dəyişikliyi ilə müxtəlif ləhcələrə uyğun tələffüz olunması aşkar olundu.

Beşik lüləyi ağac və ya qamışdan olub, müxtəlif ölçüdə təqribən- 20-22 sm. uzunluğunda qəlyan formasında hazırlanırdı. Qız uşaqları üçün 1 ucu dairəvi,

nazik və bir qədər geniş olurdu. Genişlənmiş ucunda oval formalı ağzı yarıq, kiçik fincan kimi hazırlanırdı. Lüləyin yuxarı hissəsi mumla qaraldılırdı. Bu həm onun çürüməsinin qarşısını alır, eyni zamanda uşağın bədənini sürtünmədən və zədələnmədən qoruyurdu (28, s.25). Körpəni yatağa qoyan zaman lülənin mumlanmış qara ucluğu uşağın cinsiyyət orqanının üstünə elə qoyulmalı idi ki, sidik onunla axaraq yatağı islatmasın. Belə halda, uşaq uzun müddət beşikdə tamamilə quru qala bilirdi. Sidik lüləyi Şəki-Zaqatala zonasının türk əhalisində və talışlarda "düdük", Quba- Xaçmaz zonasında "düdük və lülə", hətta Qubanın Dığah kəndində "biz-lülə" adlanırdı ki, adətən digər ağaclara nisbətən elastikliyi ilə seçilən dəndə (göyrüş, vən) ağacından hazırlanırdı (22).

MATM-ın Etnoqrafiya fondunda mühafizə olunan oğlan uşağı üçün nəzərdə tutulan lülələrdən biri 1962-ci ildə Lənkəran rayonundan muzeyə hədiyyə olunmuş (EF,inv.5225), digərləri isə 1971-ci ildə Qafan rayonunun Acıbağ kəndindən əldə edilmişdir (EF,inv.6854; EF,inv.6855). Kolleksiya da 4 silvinc də mühafizə olunur. Qırmızı saxsı silvinclərdən fərqli olaraq biri firuzə rəngli şirə ilə örtülmüşdür (EF,inv.4515). Bu materialları etnoqrafik səfərlər zamanı 1963-cü ildə muzeyin əməkdaşları M.Ə.Cəbrayilova və Ə.Ə.İzmayilova Oğuz (Vartaşen) rayonunun Calud kəndindən toplamışlar (EF,inv.542; şəkil 5).

Beşiyi körpə üçün rahatlayan əsas və spesifik əşyalardan biri də döşəkdir. Beşik döşəyi- kifayət qədər qalın olub, əksər hissəsi yundan və ya tükdən, bəzən də pambıqdan hazırlanırdı. Beşiyin altında olduğu kimi döşəkdə də dəlik açılırdı. Uşağın bədəninin digər hissələrinin hündür olması səbəbindən dəlikli döşəkdən başqa da iki əlavə çox böyük olmayan döşəklər istifadə olunurdu. Belə ki, uşağın arxa, yan nahiyyəsi dəlikli döşəyin üstünə düşərək ifrazat üçün lüləyin istifadəsinə şərait yaranırdı. Yastıqlar bəzən tük və ya yun, nadir hallarda pambıqdan olurdu. Örtük və digər uşaq bürüncəkləri istisna təşkil etsə də bəzi hallarda yastıqlar istifadə olunmaya da bilirdi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, beşiyin yırğalanması zamanı uşağın qorunması məqsədilə əlavə iki yun yastıq da tələb olunurdu. Onlardan biri uşağın qolu altında digəri isə dizlərin üstündə yerləşdirilirdi. Beşik yırğalanan zaman istifadə olunan örtük təbii ki, mövsümlə əlaqədar olaraq, yundan və ya pambıqdan hazırlanırdı (14, s.220).

Uşaq beşikdə vəziyyətini dəyişməsin və yığılmasının deyə xüsusi beşik bağlarından istifadə edilmişdir. Beşikbağı yumşaq parçadan tikilirdi. Eni 20 sm-ə yaxın olan bu bağı bir ucu oval şəkildə, digər ucu isə düz olurdu. Oval şəkildə olan uca nazik ip, düz uca isə parçadan iki ədəd ilgək tikilirdi. İlgəklərə təxminən 80 sm, uzunluğunda olan çubuq keçirilirdi. Çubuq beşiyin yan tərəfində açılmış dəliklərə keçirilmiş ilgəklər vasitəsilə bərkidilirdi. Uşaq bir yaşa çatdıqdan sonra adətən bir sarğıdan istifadə edilirdi.

Beşik bağı- çitdən və ya ipəkdən, çox vaxt astarla tikilirdi. Hər birinin uzunluğu təqribən 2m, eni 15-20 sm tikilərək ucları uzun qaytanla tamamlanırdı. Çox vaxt

beşikbağı yerinə yun qaytandan da istifadə olunmuşdur (28, s.23). Bəzi yerlərdə bu "bağırdağ" adlanırdı ki, onun bir başı enli olub, beşiyin yan tərəfinə bağlanırdı. Bir qarış enində sıyrılmış bağırdağın biri qıç, biri də qol bağlamaq üçün istifadə olunurdu. Uşağı beşiyə bələdikdə onu arxası üstə həmin dəlikli yerə qoyub ayaqlarını cütləyib sarıyar və qasığının üstünə balaca yastıq qoyub, üstündən bağırdağı çəkərdilər. Bağırdağın dar ucunu gətirib beşiyin yuxarisına sarıdıqdan sonra, yundan hazırlanmış balaca döş yorğançasını uşağın üstünə salardılar. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda nənni, beşik iplərindən yeganə nümunə mühafizə olunur. 133sm uzunluğunda yundan toxunan bu ip ensiz sünbül naxışlı toxunmuşdur (Şəkil 7). Digər türk xalqlarında bağırdağın üzəri müxtəlif nişanlar və işarələrlə bəzədilirdi. Beşiyin üstünə qışda yorğan, yayda isə bir çarşab (nazik örtük- A.Q) salınardı. Beşikdə böyüyən uşağın başının dalı isə bir qədər yastı olardı (4, s.48, 49).

Azərbaycan üçün lokal hesab edilən adətlərdən biri də beşiyə qoyulan uşağın başının sarınması idi. Bir çox bölgələrdə uşağın başına doğulan gündən yaylıq bağlanmışdır. Nadir hallarda gəzməyə, yaxud da qonaq gedəndə müxtəlif parçalardan tikilmiş bəzəkli papaqlardan istifadə edilirdi. Uşaq beşikdə, düz vəziyyətdə, arxası üstə uzadılıb, beşik bağının biri uşağın döş qəfəsi nahiyyəsində əllər, ikincisi isə ayaqlar üzərindən sərinirdi. Zaqatala bölgəsində bu qayda ilə uşağı anadan olandan 3-4 gün sonradan başlayaraq, 2 yaşına qədər beşikdə yatırırırlar. Hətta ana uşağa südü də beşikdə verirdi (14, s. 221).

Antropoloq R.Qasımova uşaqların başının bağlanmasına münasibət bildirərək qeyd edir ki, əvvəlcə uşağın başına nazik balaca yaylıq bağlanıb, sonra sarğı qoyulur. Sarğı ilə alın qaşlara qədər bağlanır, ucları başın arxasına ötürülür və başın ətrafına dolanaraq, alının ortasından bağlanır. Çox vaxt alındakı sarğının orta hissəsindən amulet -gözmuncuğu sancaqlanırdı. Sarğı 40 gündən sonra açılır, sonra baş yaylıqla örtülür və ya papaq geydirilirdi. Yerli sakinlərin verdiyi məlumata görə sarğı alın irəli gedib "qabarmasın" və başın dairəvi forma alması üçün bağlanırdı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, sarğı 40 gün qaldığı müddətdə yeni doğulmuş körpə toxunulmaz hesab olunur və 40 gün bəd ruhlardan qorunurdu (28, s.32).

Hazırda Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində hələ də taxta beşik və asma layladan (nənni, yüyükdən) istifadə olunmaqdadır. Asma layla kəndirlə evin, eyvanın millərindən, hətta həyətdə ağacların yoğun budağından asılan düzbucaqlı formalı, içi dərin hazırlanıb döşənmiş beşik- yatacaq növüdür. Məlum məsələdir ki, belə beşiklər uşağın həyətdə çalışan anasının və ailənin digər üzvlərinin nəzarətində olub eyni zamanda təmiz havada yatması üçün əlverişli idi.

İsti yay günlərində ölkənin şərq bölgələrində körpə daha sadə konstruksiyalı yatacağa- nənniyə qoyulurdu (1, s.336). R.Qasımova öz əsərində məlumat verir ki, Kiçik Qafqaz və Naxçıvanın, şimal və cənub rayonlarında xüsusi növ uşaq yatacağı tətbiq olunurdu ki, azərbaycanlılar onu "nənni" adlandırırdılar. Nənninin hazırlanması çox sadə idi. O adətən, bir-birinə yaxın sütun və ya ağaca sarınıb ikiqat

çəkilməmiş kəndirdən hazırlanırdı ki, arasına təqribən 1m.lik çul salınırdı. Kəndir sürüşməsin deyə nəninin baş və ayaq tərəflərinə uzunluğu 0,5 m.ə çatan ağac dirəklər söykədilib xəmək forması yaradılırdı. Belə formalı nənniləri bağ və həyətdə istifadə etmək mümkündür (şəkil 3). Eyni zamanda nəninin başqa bir növü də əldə edilmişdir. Kəndir möhkəm dartılaraq, düzbucaqlı taxta çərçivənin içərisinə salınır, üstünə bəzən çuval örtülürdü. Çərçivənin hər küncündə, iplərin keçdiyi yerdə dəmir halqalar mövcuddur. Sonra beşiyin ipləri tavanın sütunlarından, ya da sütunlara vurulan midvarlardan keçirilirdi. Beşiyin bu növünə zəngin etnoqrafik mənbə olan "Mən mahnı bəstələyirəm" bədii filmində də rast gəlmək olar. Belə asma beşiklər tatarlarda da mövcud olmuşdur. Tatar türkləri bütün türk boylarına nəzərən oturaq həyata daha erkən dövrlərdə keçdiklərindən və soyuq iqlimdə yaşadıqlarından dolayı bu toplumda beşik, şəkil olaraq bir az daha fərqli -asılan olub tavana sabitləşdirilməkdədir (31). Belə nənnilər İsmayilli rayonunun Zərnava kəndində də qurulmuşdur (21). Nənni və beşik asmaq və digər məişət işləri zamanı istifadə olunan midvar muzeyin Etnoqrafiya fondunda da mühafizə olunur (EF, inv.9610).

Sabirabad rayonunun Cavad kəndində aparılmış sorğu zamanı Qasımov Murtuza Bəyalı oğlunun dediyinə görə maldar ellərdə beşik yox idi. Onlarda uşaq yüyürkdə yatızdırılırdı. Bəzi yerlərdə uşağın 40-ı çıxdıqdan sonra evin tavanındakı pərdilərin birinə vurulmuş iki dəmir halqadan asılmış yüyürük də düzəldilirdi. Yüyürük uşağı yelləyib yatırılması üçündür (16, s.282).

Yüyürük beşik növü Azərbaycanın demək olar ki, bir çox bölgələrində mövcud olmuşdur (şəkil 3). 1927-ci ildə etnoqraf M.P.Quliyevanın Qazaxa etnoqrafik səfərləri zamanı Şıxlı, Dağ Kəsəmən kəndindəki yaylaq alaçıq evlərində olarkən yüyürüklərə rast gəlmiş, alaçıqların təsvirini yaradarkən yüyürükləri də olduğu kimi təsvir etmişdir (19; şəkil 6). Həmin şəkillərdən görünür ki, yüyürük kəndir vasitəsilə hər iki tərəfdən alaçıqın əsas tirlərinə bərkidilmiş, örtük vasitəsilə xəmək halına salınmışdır. Yuxarıdan asılanlardan başqa, çox da hündürdə olmayan- yerdəki tirə bənd edilmiş- yüyürük növünə də rast gəlinir. Güman ki, bu yeni doğulmuş uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Gecə ağlayan uşağı yırğalamaq, əmizdirməyin rahat olması üçün və eyni zamanda təhlükəsizlik baxımından daha münasib idi. Qutqaşenin (indiki- Qəbələnin) Nic (20) və Abşeronun Maştağa kəndində də belə nənnilər qurulurdu. Maştağa kəndində 1970-80-ci illərdə körpələr üçün "neyni-beşik", "quyxağı" adı ilə yüyürük qurularmış. Bu zaman hər qadının öz təxəyyülünə əsasən qurulan yüyürkdə müxtəlif ev örtüklərindən istifadə edib, xəmək hissəsinə də hərə bir şey yerləşdirirdi. "Neyni"ləri mütləq surətdə qalın kəndirlə iki tərəfdən bərkidib hər iki tərəfi neyninin içinə doğru qatlanan- mövsümə uyğun nazik örtük və parçalar salınar, bəzən məcməyi və ya düzbucaqlı formalı sinilərdən istifadə olunardı. Bu sinilər uşağın ağırlığı ilə sıxılaraq örtüyün uclarını da sürüşməkdən qoruyurdu. Adətən belə yüyürükləri güman ki, etibarlı olmaması səbəbindən də yerə

yaxın qurur, nəzarətdən kənar qoymurdular.

Beşik istifadə olunan rayonlarda ana çöldə işləyirsə, adətən yay mövsümündə asma nənnilərdən istifadə olunurdu. Ən sadə və asma beşiklərə, digər rayonlara nisbətən Qubanın Püstəqasım kəndində rast gəlinirdi. Digərlərindən fərqli olaraq ayaq və baş tərəflərinə dirək qoyulurdu. Buna görə də nənnilər 4 tərəfdən tavanın dirəklərinə sarınırdı. Bundan başqa nənnidə sidik və möhdəviyyatı götürmək (qəbul etmək üçün) gil boru (tütək) və qabdan "silvincdən" də istifadə olunur. Silvinci nənninin dibinə bərkitmək üçün ellips formalı qabdan istifadə edilirdi ki, onu yerli camaat "gillə" adlandırır. Bu kənddə istifadə olunan beşiklərin dibi məhs qabın qoyulması üçün kvadrat formalı yarıq olurdu (28, s. 29). Qax rayonunda Sarıbaşdağ kəndində təknələrdən istifadə olunurdu. Düzbucaqlı formalı təknələr taxtadan hazırlanırdı. Təknənin hər küncündən iplər yivin köməyi ilə yaxındakı dirək və ya tavan dirəklərinə bağlanırdı.

Beşiklər, Quba bölgəsində, eləcə də dağ kəndlərində bəzi detalları işlənməsə də atadan oğula miras qalmış, əgər bir evdə yaşayırlarsa, ailənin digər uşaqlarına ötürülərək dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycanın bir çox rayon və kəndlərində bu gün də beşik işlədilərək, atadan oğula ötürmək ənənəsi qüvvədə qalmaqdadır.

Beşiklə bağlı bir çox inanclar da formalaşmış, müxtəlif mərasim və ayinlər icra olunmuşdur. Türk xalqlarında belə inam və mərasimlər arasında oxşar və fərqli cəhətlər də az deyil. Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyə əyalətlərində də beşik atadan oğula miras olaraq keçmiş, nəslin digər övladları və hətta qonşu uşaqları dünyaya gələndə də istifadə üçün ailələrinə müvəqqəti verilirdi. Böyük bir nəsil şəcərəsinə şahidlik edən beşik qoynunda şirin-şirin uyuyan körpələrlə yanaşı, həm laylalar, nağıllar yaranmasına, həm də gələcəyin gəncləri olacaq həmyaşid uşaqların bir-birinə ad olunub "beşikkəsmə" adaxlı adlanaraq gələcək qohumluq, ailə bağlarının yaranmasına da səbəb olurdu. Bu mərasimlər Azərbaycan xalqı üçün kökü qədim dövrlərdən gələn adət-ənənələrə söykənməkdədir. Qədim yazılı ədəbiyyatımız, tarixi qaynağımız olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da "beşikkərtmə" adətinin olmasına işarət edən məqamlar mövcuddur. Əsərdə, insanlar arasında sosial vəziyyətindən asılı olaraq kübar, hökmdar ailələrdə beşiyin materialının da fərqləndiyini görmək olar:

"...Doquz ay dar qarnımda götürdüyüm oğul,
On ay deyəndə dünyaya götürdüyüm oğul,
Dolması altun beşikdə bələdüyüm oğul." (12, s.45)

Ana və uşaq... bu iki ülvyyəət arasındakı mərhəmət və analıq duyğularıyla əlaqə yaradan dəyərlərdən biri də beşikdir. Ananın övladına olan sevgisiylə beşiyə təması zamanı yaranan hisslər tarix boyu bütün xalqlarda musiqi və şeirlə birləşərək laylalara, oxşamalara, beşik nəğmələrinə çevrilib mənəvi mədəniyyətimizin, şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolunu yaratmışdır. Bu deyimlərdə ananın övladına olan arzu-

istəyi onun sağlam, rahat böyüyüb boya-başa çatması, el-obasına layiqli, ləyaqətli, xeyirxah insan kimi yetişməsi arzulanmışdır.

Vaxtilə gəlinlərimizin, analarımızın, nənələrimizin dilində saysız- hesabsız laylalar, əzizləmələr, oxşamalar, məzələr olmuşdur. Özünəməxsus deyim, ifadə tərzli olan həmin folklor nümunələri əsrlərin qərinələrin bədii-məişət yaddaşı olub, həm də etik-estetik duyumuna çevrilmişdir. Məsələn:

Balam yatır beşikdə,
Bülbül oxur eşikdə
Yat yuxunu alginan
Mən durmuşam keşikdə
Balam lay-lay a lay-lay
Gülüm lay-lay a lay-lay (2, s.667)

Şəki folklorunda uşağa həsr olunmuş beşik nəğmələri, laylalar, yuxulatmalar, oyatmalar, arzulamalar, oxşamalar, alqış-laylalar, bənzətmələr, qarğış-laylalar, inam etiqadlarla bağlı laylalar, bəsləmələr, şikayət-laylalar, qurbanlar, acıtmalar (dolamalar), dilaçmalar, öyrətmələr, öcəşmələr, düzgülər və s. mövcuddur ki, bu nümunələrə digər bölgələrimizdə də rast gəlinir (3, s.668).

Gəncəbasar, Naxçıvan, Təbriz, Dərbənd, Göyçə, Borçalı mahallarında el düzgüləri, elat söyləmələri arasında dədələrin belə bir öyüd-örnəyi də vardı: Qızı saldın beşiyə,

Cehizin çək eşiyə (15, s.67).

Qədim dövrlərdən bəri xalqımızda daha bir inam da vardı ki, ölmüş uşağın beşiyindən və bağırdağından (beşik bağından) istifadə oluna bilməzdi. Müasir dövrümüzə qədər bu inam Bakı və Abşeron əhalisinin düşüncəsində də qorunub saxlanmışdır. Adətən ölmüş uşağın beşiyini, nənisini sonrakı uşaqlar üçün istifadə etməyərək, yenisini alardılar (25, s.246-247). Ölən uşağın beşiyini evdə saxlamırdılar, adətən onun qəbri üstündə qoyurdular (17, s.391). Altaylarda uşağı ölməyən ananın beşiyi uğurlu hesab edilirdi (18, s.160). Həmçinin boş beşiyi heç vaxt yırgalamaq olmazdı, əks halda guya "beşik uşqsız qalar" (17, s.282), "uşağın beşiyini boş tərətsən uşağa xəter yetər" (16, s.80) kimi inanclar mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu inanclar ruslarda, tatlarda, avarlarda və inqiloylarda da mövcuddur (17, s.391).

Yeni doğulan körpənin bəd-nəzərdən qorunması məqsədilə beşiyə qoyulduqda başı üstündən müxtəlif muncuqlar, dua asılırdı (17, s.282). Bunlar- gözmuncuğu ("yeddigözlü"), quş muncuğu, dəmir tikan, heyva ağacından kəsilən haçadan ibarətdi (25, s.246). Belə bir fikir formalaşmışdı ki, körpə uşağın biləyindən, yaxasından gözmuncuğu, dağdağandan hazırlanmış cürdək asmaq "gözü gəmgəl" adamın gözlərindən buraxdığı güclü şüaları (biotokları)da zərərsizləşdirirdi (9, s.383).

Qubadlı rayon sakini Şıxıyeva Firəngiz Astan qızının verdiyi məlumata görə, anasından qalan amulet- sapa düzülmüş qara şəvə, qırmızı əqiq, sarı balıqqulağını, 1960-cı illərdən bəri 4 övladı dünyaya gələn zaman onların yastığı altına qoymuşdur. Bəd-nəzərdən qorumaq məqsədilə 1994-cü ildə ilk nəvəsinin də yatağına qoydurmuşdur. Digər nəvələrində də istifadə olunan bu amuleti o bu gün gələcək nəticəsinin də yastığı altına qoyacağını arzulayır (23).

Azərbaycan ailəsində oğlan uşağı olanda onun yürüyünün yanına papaq, kəmə, qamçı qoyulurdu ki, bu da "nəslə kişi gəlmişdir", el-obanın, ailənin qeyrəti gələcəkdə də qorunacaq mənasında özünü bürüzə verirdi. Qız anadan olanda isə ana qız uşağının yürüyünə qayçı, iynə, üskük, sap, daraq qoymalı idi. Belə qızlar ağbırəklərin inamına görə evdar, işgüzar olacaqları kimi ümid olunurdu (9, s.384).

Bir çox türk xalqlarında beşik hazırlanarkən üzərinə qoruyucu, müqəddəs işarələr, damğalar vurulmuşdur. Beşiklər üzərində dağ keçilərinin və ya ov səhnələrinin həkk olunması, beşiklərin dörd bir yanına, körpələri nəzərlərdən saxlasın və qorusun deyə kiçik aynalar bağlanması faktları da məlumdur. Şəri, yamanlığı qovan günəşə tapınan türk xalqlarında keçi totemi günəşlə bağlı olmuş, qoruyucu nəsnə kimi keçi buynuzunu yeni doğulmuş uşağın beşiyinə də qoymuşlar (24, s.33). Abşeron kəndlərində çox zaman səksəkəli, narahat yatan uşaqların yastığı altına qayçı, çörək və hətta "Qurani-Kərim" in əlyazması halında olan kiçik nüsxəsini də qoyurdular.

Qeyd etdik ki, beşik həm də qədim nəsillər üçün sakral mənə daşıyan mühüm məişət əşyası idi. Qədim Osmanlı xanədanında beşik, eyni zamanda, hökmdar övladları üçün qurulan mərasimlərin rəmzi sayılırdı. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xalq inancına görə beşikdən uşağın rəmzi kimi istifadə olunmuş və pirlərdən beşik asmaqla övlad arzusuna qovuşmağa nail olacaqlarına inanılmışdır. Abşeron kəndlərində mövcud olan pir və ziyarətgahlarda yaylıqdan, parçadan bükülüb iplərlə sarınmış rəmzi beşik fiqurlarına rast gəlinir. Nardaran kəndindəki Seyid Yusif ziyarətgahında türbənin içinə qoyulmuş dəmir beşik, Maştağa kəndindəki Seyid İbad ağa ocağında qadınların əllə müxtəlif materiallardan düzəldib asdıqları beşik modeli bu qəbildəndir (şəkil 9). Bu ziyarətgahlarda niyyətlə onun gerçəkləşməsi arasında "əlaqə" yaradan daha konkret və məntiqi "bəbək" işarələri diqqəti cəlb edir. Gəlinlərin uşaq arzusunu, niyyətini ifadə edən belə "bəbək" və "beşik" formalı modellər- "Pir sahibi" ilə dilənən arasında –ikonik işarə rolunu yerinə yetirirlər. Belə işarələr bəbək və beşik formasını təqlid edən kiçik model şəklində hazırlanaraq pirin niyyət divarından və yaxud bir guşəsindən asılırdı. (31). Bu ziyarətgahlara indi də övlad arzusu ilə ziyarətə gələn qadınlar tərəfindən niyyət edilərək ensiz parça qırıqları bağlanır, kibrit qutusundan və parçadan, hətta əl yaylıqlarından müxtəlif formalı beşik fiqurları hazırlanıb asılmaqdadır.

Tədqiqat zamanı Azərbaycanın Ağdam rayonu ərazisində "Sarhacılı" (Sarı Hacılı) kəndində mövcud olan "Dilənçilər" məhəlləsindən başlanğıc alaraq,

sonralar bir çox kəndlərində də icra olunmuş "Beşikbaşı" adlı bir oyun ritualı diqqətimizi cəlb etdi. Həqiqətdə məhəllənin əhalisi çox zəngin olmuş, irsi olaraq sonsuzluq problemlərilə üzləşdikləri səbəbindən uşağın dünyaya gəlişini niyyət edib dilənməyi arzulamış və belə bir mərasimi də böyük arzu- niyyətlə həyata keçirmişlər (27, s.160). "Beşikbaşı" mərasimi oyun ritual xarakteri daşıyaraq, adətən gec, çətin doğulan uşaqların doğum, adqoyma şənliyi kimi 3,7 və ya 40- cı günündə həyata keçirilən musiqili, şeir-büsatlı şənlik mərasimi idi. Mərasim- bəlkə də elə şər ruhların qovulması məqsədilə- şər qarışana qədər icra olunub bitməliydi. Ayin gününə qədər qohum əqrəbaların uşağa beşik bağlatdırması vacib şərtlərdən biri imiş. Beşiyin ağac və dəmir materialdan və yellənən olması mütləq şərt idi. Mərasimdə oxunan sözlərin ritminə uyğun beşiyi taqıldatmaqla çox güman ki, şər ruhların qovulacağına da inanarmışlar. Ayin beşiyin başına toplaşmış gənc qızların, ağbirçək nənələrin xeyir dualı oxşama və nəğmələri ilə başlamış. Bu mərasimi fərqli edən cəhət isə gənc, subay, ağıllı, ata-analı birisinin sözləri ilə başlamasıdır (27, s.164). Adqoymada oxunan nəğmələrdəki adlar qismət hesab olunur, həmin deyilən oxşamalar zamanı söylənə-söylənə beşiyi yelləyər və əllərini çəkərmişlər. Beşik hansı ad çəkiləndə dayanardısı körpəyə həmin ad da qoyulmuş. Bu şənlik mərasimi rəqslə icra olunur, beşiyin başına hədiyyələr toplanar, deyilən qurbanlar beşiyin başına fırlanıb kəsilərmiş.

Beşiyin sakral mənə daşıyaraq ümumilikdə türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətində yer alması, naxış sənətinə də təsirsiz qalmamışdır. Belə ki, dünya şöhrətli xalça sənətimizdə də istifadə olunan maraqlı həndəsi naxışlardan biri "beşik" adlanır. Gəncə-Qazax qrupuna məxsus "Çıraqlı", "Gəncə", "Qazax" xalçalarında toxunan "beşik" ornamentləri altıguşəli uzunsov element şəklində olub, beşiyin xərək hissəsini xatırladır (11, s.44, 102, 145). Digər bir naxış isə "yüyrük" adlanaraq Quba-Şirvan xalça qrupuna məxsus "Səlməsöyüd", "Qəşəd" xalçalarında toxunub, "xəyal və arzu" mahiyyəti daşımışdır (11, s.45, 152).

Beşik müqəddəsliyinə abidə və toponimlərimizdə də rast gəlinməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın Tovuz rayonunda "Qarı beşiyi" adlı mağara mövcuddur (6, s.16). Haqqında kifayət qədər məlumat olmasa da, mağaranın belə adlanması güman ki, zamanında tanınıb, el arasında dərin hörmət qazanmış bir ananın axirət evi ilə bağlıdır. Kiçik Qafqazın cənub-şərq qollarından biri də "Beşiklidağ" adlanmışdır (8, s.59).

Beşik haqqında aparılan tədqiqat və toplanan məlumatlar, onun türk xalqları arasında yaranıb, Şərqdən Qərbədək yayıldığını göstərir. Beşiyin Azərbaycan xalqının məişətində də yer alması və onun antropoloji dəlillər əsasında xalqımızın prototipinə təsiri, bizi yad ünsürlərdən qorumuş, Avropoid irqinin Qafqaz qrupuna məxsus "Kaspi" tipinə aid edilməyimizə səbəb olan tutarlı dəlil olmuşdur.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. II cild. Bakı, 2007.
2. Azərbaycan folklor antologiyası. III kitab Göyçə folkloru Bakı, 1999.
3. Azərbaycan folklor antologiyası. XIII cild Bakı, 2005.
4. Babayeva R. Quba şəhərinin toy adətləri. Bakı, 1946.
5. Benet S. Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan. Bakı, 1989.
6. Bəhrüzər. Keçmiş gələcək. I kitab Bakı, 2022.
7. Fazıloğlu B. "Səyə gəzdirmək" günü- Qışın tən yarısı. Bayraqdar.info/mədəniyyət.
8. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993.
9. Həkimov M.İ. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı, 1986.
10. Kaşğari M. Divanü-lügət-it türk. I cild Bakı, 2006.
11. Kərimov L. Azərbaycan xəlçəsi. I Bakı-Leninqrad, 1961.
12. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 2004.
13. Qasıмова R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleontoloji və antropoloji /samotoloji/ materiallar əsasında. Tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi adı almaq üçün nəşr edilmiş əsərlər üzrə elmi məruzə// AMEA Arxeologiya Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi arxivi Qovluq № 467.
14. Qasıмова R.M. Zaqatala zonasında uşaqların fiziki tərbiyə şəraitinə dair. Bakı, 1977.
15. Qasımlı M. El düzgünləri, elat söyləmələri. Bakı, 1993.
16. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nigah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). II hissə tarixi etnoqrafik tədqiqat. Bakı, 1994.
17. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı, 2003.
18. MATM SMF,inv.486.
19. MATM SMF,inv.500/115.
20. MATM Elmi arxivi inv.№ 1079/26.
21. Məlumat- Adıgözəlov Qəhrəman Əbülhəsən oğlu- İsmayılı r.nu Zərnavə kəndi- 25.05.1956-cı il təvəllüdlü dülgər.
22. Məlumat- Qubanın Digah kənd sakini, 1964-cü il təvəllüdlü Hacıyeva Sədaqət Sabir qızı.
23. Məlumat- Qubadlı rayonu Poladlı kənd sakini 1936-cı il təvəllüdlü, Şıxıyeva Firəngiz Astan qızına aiddir.
24. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı,1990.
25. Səlimov T.Q. Abşeronlular. Bakı,1993.
26. Vəliyeva F. Qarabağda "Beşikbaşı" oyunu ritual kimi. Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları Tərtər şəhəri. 14 noyabr 2014.
27. Касимова Р.М. Антропологическое исследование черепов из

- Мингечаура (В связи с изучением этногенеза азербайджанского народа). Баку, 1960. Советская этнография 2.1962 Март-Апрель.
28. Касимова Р.М. О влиянии различных типов колыбели на некоторые антропологические признаки в раннем детском возрасте. Баку, 1980.
29. Həzrəti Məhəməd Peyğəmbər (s.ə.v) <http://www.ahlibeyt.ge/islam-elmlər/118>
30. İbrahimov T. Azərbaycan pirlərində "Bebek niyyəti" və onun vizual modeli. [http://www.academia.edu/36054106/ Model of the baby as a symbol of the prayer for fertility in the Sanctuaries Pir of Azerbaijan AZ%C6%8FRBAYCAN](http://www.academia.edu/36054106/Model_of_the_baby_as_a_symbol_of_the_prayer_for_fertility_in_the_Sanctuaries_Pir_of_Azerbaijan_AZ%C6%8FRBAYCAN)
31. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13523>.sayfa sayısı:419-429 Tatar türklərində beşik kultürü. Çulpan Zaripova Çetin.
32. <http://balkon3.com/tr/besik-huzur-ve-gelenek/#> Beşik-huzur ve gelenek.
33. <https://informburo.kz/stati/istinnaya-kolybel-azii-что-tadzhiki-sberegli-v-pervozdannom-vide.html> Истинная колыбель Азии. Что таджики сберегли в первозданным виде? 22 июнь. 2018- Александр Журавлев.

Aygun Guliyeva
Cradle in Azerbaijanis' material and spiritual culture

Summary

Key words: *child, cradle, family life, custom, beliefs*

The article deals with the forms and varieties of cradles used in the everyday life of Azerbaijanis based on the ethnographic collection of the National Museum of History of Azerbaijan, ethnographic data and scientific literature. An excursion into the history of the emergence and spread of certain forms of cradles among the Azerbaijanis is conducted and analogies are drawn with the cradles that existed among the Turkic peoples. The research also describes the manufacturing technology of various cradles. The facts of the influence of the cradle on the prototype of our people are considered on the basis of anthropological data in the article. Examples of images of symbolic cradles, which were made for sanctuaries where childless people prayed for the birth of a desired child, are given. Ancient customs and traditions associated with cradles are studied and parallels are drawn between the Turkic peoples.

Айгюн Гулиева

Колыбель в материально-духовной культуре азербайджанцев

Резюме

Ключевые слова: *ребенок, колыбель, люлька, семейный быт, обычай, верования*

В статье на основе этнографической коллекции Национального Музея Истории Азербайджана, этнографических данных и научной литературы исследуются формы, разновидности колыбелей, используемых в быту азербайджанцев. Ведется экскурс в историю возникновения и распространения определенных форм колыбелей у азербайджанцев и проводятся аналогии с люльками бытовавшими у тюркских народов. В исследовании описывается и технология изготовления различных колыбелей. Рассматриваются факты влияния колыбели на прототип нашего народа на основе антропологических данных. Приводятся примеры изображений символических колыбелей, изготовленных для святилищ где бездетные молились о рождении желанного ребенка. Изучаются древние обычаи и традиции, связанные с люльками, и проводятся параллели с тюркскими народами.

Şəkil 1. Şəki xanı Məhəmmədhiüseyn xana məxsus beşik

*Şəkil 2. NF- inv.4048. Nuxa (Şəki). Kiçik
Dəhnə kəndi. Yoxsul kəndli ailəsi.*

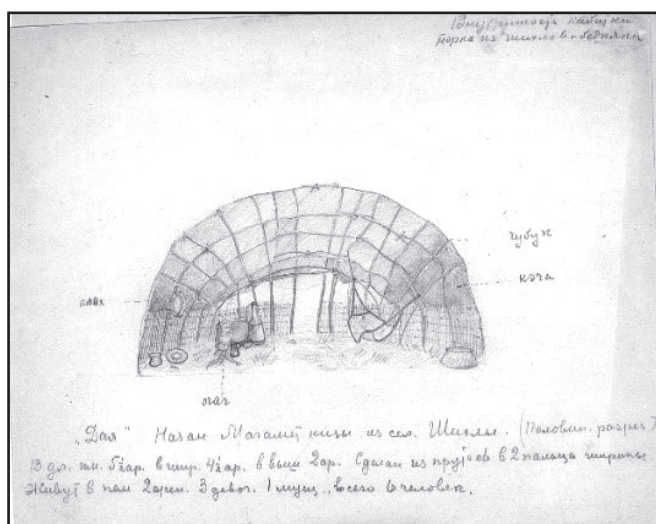
Şəkil 3. NF-inv.1617 Baramaçılar ailəsi. Nuxa Şəkil

4. Beşik silvinci

Şəkil 5. Beşik süməyi

Şəkil 6. Şıxlı kəndində Həsən Məhəmməd kişinin dəyəsində nənni.

Şəkil 7. Beşik bağırdağı

*Şəkil 9. Maştağa kəndində Seyid
İbad ağa ocağı*

*Tural Şiriyev **

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin etnoqrafik irsin öyrənilməsində rolu

UOT 39

Açar sözlər: Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti, Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət, etnoqrafiya, Tarix-etnoqrafiya bölməsi, etnoqrafik irsin öyrənilməsi

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaranması və onun səmərəli fəaliyyəti Azərbaycanın elmi-mədəni həyatında olduqca mühüm hadisə idi. İlk ümumazərbaycan elmi mərkəzi olan Cəmiyyətin çoxşaxəli fəaliyyəti nəticəsində ölkədə, bir çox sahələrlə yanaşı, tarix elmi, xüsusilə etnoqrafiya elminin də əsasları formalaşmış, bu sahədə ilk milli kadrlar yetişmişdir.

Qeyd edək ki, son dövrlərdə Cəmiyyətin fəaliyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir sıra elmi-tədqiqat işləri ortaya qoyulmuşdur. Bu sırada F.Xəlilovun və A.Quluzadənin Naxçıvan bölməsinin fəaliyyətinə dair əsərləri (8; 11), B.Kərimovun arxiv sənədləri əsasında "Tətəbbö Cəmiyyəti"nin yaradılması, məqsədi və onun ölkədə diyarşünaslığın inkişafındakı roluna dair əsərləri (9; 10), Z.Hacıyeva və N.Əliyarlının Cəmiyyətin təşkili, struktur bölmələri və yerli şöbələri haqda məlumat verən həmmüəllif əsərini (6) göstərmək olar. Biz isə bu il Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaranmasının 100 illiyi ilə əlaqədar onun fəaliyyətinin geniş şəkildə tədqiq edilməsi və Cəmiyyətin xətti ilə aparılan elmi-tədqiqat işlərinin üzə çıxarılmasının elmi ictimaiyyətin maraq dairəsində olduğunu nəzərə alaraq, məqalədə xalqın etnoqrafik irsinin öyrənilməsi baxımından Cəmiyyətin rolunu araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra dövlət səviyyəsində elmi-tədqiqat özəkləri və institutları şəbəkəsinin yaradılmasına başlandı.

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; tural.shiriyev@mail.ru

Bu dövrdə Vətən tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı işlər Azərbaycan Dövlət Universiteti və Azərbaycan Dövlət Muzeyinin ümumi nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Bununla belə, elmi-tədqiqat **işlərini aparan** bu müəssisələrin vahid idarəetmə sisteminə bağlı olmaması ölkədə elmin səmərəli inkişafı, elm sahələrinin istiqamətləndirilməsi məqsədilə elmi koordinasiya mərkəzinin yaradılması zərurətini ortaya çıxarmışdı.

Hələ 1923-cü ilin yazında Azərbaycanda vahid elmi mərkəzin yaradılması təşəbbüsü ilə çıxış edən bir sıra elm adamları Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin "Nizamnamə"sinin təsdiq olunması xahişi ilə Xalq Maarif Komissarlığı Kollegiyasına müraciət etmişdilər. Elə həmin dövrdə Bakı Universitetinin professoru Arslan Nurəddinov "Bakinski raboçi" və "Kommunist" qəzetlərində dərc olunmuş məqalələrində respublikanın hərtərəfli öyrənilməsi, dövlətə, məktəbə, fəhlə təşkilatlarına kömək göstərilməsi məqsədilə öz tərkibində elm və iş adamlarını, alimləri, sovet sistemi işçilərini birləşdirən bir cəmiyyətin yaradılmasının vacibliyi barədə fikir irəli sürdü (6, s.8). Bəzi tədqiqatçılar isə Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin yaradılması haqda ilk təşəbbüsün məhz N.Nərimanova aid olduğu qənaətinə gəlirdilər (5, s.7). Nəhayət, 1923-cü il mayın 5-də Xalq Maarif Komissarlığının Kollegiyası D.Urusov, Bakı Universitetinin professoru A.R.Zifeld və "Kommunist" qəzetinin redaktoru H.Cəbiyevin tərtib etdikləri "Nizamnamə"ni təsdiq etdi (1, s.233). "Nizamnamə"də Cəmiyyətin öz qarşısına qoyduğu məqsəd belə izah edilirdi: "Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycanın və qonşu ölkələrin iqtisadi, ictimai-tarixi, etnoqrafik, arxeoloji və dialektik cəhətdən planlı surətdə tədqiqi və öyrənilməsi, həm də Azərbaycan haqqında biliklərin yayılmasından ibarətdir" (17, s.121).

1923-cü il noyabrın 2-də Həbib Cəbiyevin təşəbbüsü, 40 nəfərə qədər görkəmli alim və mütəxəssisin iştirakı ilə Cəmiyyətin ilk təsis iclası keçirildi. 1924-cü ildə SSRİ EA Diyarşünaslıq Bürosunun müxbir üzvü, yazıçı Ə.Haqverdiyev Cəmiyyətin sədri, N.Nərimanov və S.Ağamalıoğlu isə Cəmiyyətin fəxri sədrləri seçildilər. Bununla yanaşı, "Cəmiyyətin tərkibinə Azərbaycanın görkəmli elm, ədəbiyyat, maarif və mədəniyyət xadimlərindən R.Axundov, D.Bünyadzadə, Q.Musabəyov, M.Quliyev, S.M.Əfəndiyev, Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqverdiyev, V.Xulufu, H.Cəbiyev, M.Baharlı, Ç.İldırım, R.Şabanov, C.Məmmədquluzadə, S.M.Qənizadə, T.Şahbazi və başqaları daxil edilmişdilər (1, s.234). Akademiklərdən V.V.Bartold, N.Y.Marr, İ.İ.Meşşaninov kimi rus alimləri də Cəmiyyətin xətti ilə mühüm elmi-tədqiqat işləri aparmağa cəlb edilmişdilər (6, s.22).

Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti nəzdində üç şöbə təşkil olunmuşdu ki, bunlardan biri də Tarix-etnoqrafiya adlanırdı. Tarix-etnoqrafiya şöbəsinin təsis edilməsi ilə Azərbaycan xalqının etnoqrafik irsinin öyrənilməsi tarixində mühüm bir mərhələ başladı. Şöbənin məqsəd və vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi: "Xalq etiqadlarını və xalq musiqisini tədqiq etmək, Azərbaycan Cümhuriyyətinin etnoqrafik xəritəsinin təşkilində dəxi iştirak etmək" (3, s.59). Xalq

inancları və ayinlərinin toplama alt komissiyasına P.K.Juze (sədr), S.M.Qəniyev, E.K.Akimov, M.Cəmil Yusifzadə, katib V.A.Ryumin, musiqi, mahnı və rəqslərlə bağlı materialları toplayan komissiyaya isə Ü.Hacıbəyov, M.Moiseyev, Abdül-Baqi, Bergelson və professor Aysberq daxil idilər (6, s.13). Şöbənin tədqiqat obyekti, əsasən, iki istiqamətdə müəyyən edilmişdi; birincisi, ölkənin aparıcı etnosu olan türklərin tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyasını öyrənməklə, ikincisi isə Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqları tədqiqata cəlb etməklə məşğul olmalı idi (2, s.36). Qeyd edək ki, şöbənin fəaliyyət planına daxil edilməsinə baxmayaraq, görünür, idarə heyətində təmsil olunan bəzi şovinist və antimili qüvvələrin səyi ilə qarşıya qoyulan "məqsədlər içərisində yalnız türk mədəniyyətini yüksəltməyə dair əsaslı bir təşəbbüs bulunmur" (4, s.274). Bunu Cəmiyyətin elmi məcmuəsində dərc olunan məqalələri nəzərdə keçirməklə də müşahidə etmək olur.

Bunula belə, hesab etmək olar ki, 1923-cü ildən Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin bazası əsasında aparılan tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanın tarixi, o cümlədən onun etnoqrafiyasının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş fundamental əsərlər ərsəyə gəldi. Azərbaycan xalqının etnik tərkibinin tarixi faktlarla tədqiq olunduğu R.İsmayılovun "Azərbaycan tarixi" (1923), talışların məşğuliyyəti, adət-ənənələri, mədəniyyəti və tarixi abidələrinin tədqiqinə həsr edilmiş V.Ryuminin və B.Millerin əsərləri (24; 20) sovet hakimiyyətinin yarandığı illərdə Azərbaycan etnoqrafiyası üzrə ortaya qoyulan ilk tədqiqat işlərindən hesab oluna bilər.

Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət öz fəaliyyətini genişləndirərək 1925-ci ilin noyabrında Ə.Məmmədzaadənin və A.R.Zifeldtin iştirakı ilə Cəmiyyətin iki bölmədən ibarət Moskva filialını təsis etdi. Bu bölmələrin ölkə üçün mühüm əhəmiyyəti mərkəzdə təhsil alan gənc elmi kadrların Azərbaycanla bilavasitə elmi-mədəni əlaqə yaratmasını tənzimləmək idi. Filialının iş planında öhdəliyə götürülən vəcib məsələlərdən biri Azərbaycanda bir sıra sahələrlə yanaşı, etnoqrafiya elminin mövcud problemlərini tədqiqatlar əsasında ətraflı araşdırmaq idi (6, s.32). Eyni məqsədlə Leninqrad şəhərində də Cəmiyyətin yerli bölməsi yaradılmışdı.

1929-cu ilədək fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin 1925-ci ildən əvvəlcə rus dilində, 1928-ci ildən isə Azərbaycan dilində "Xəbərlər" elmi jurnalı nəşr edilmişdir ki, bu dövrü nəşrlərin səhifələrində Azərbaycan etnoqrafiyasının tədqiqatçılarından olan İ.Meşşaninovun ölkənin tarixi abidələrinə həsr olunmuş məqaləsinə (19), milli kadrlardan Ə.Ələkbərovun ölkədə yaşayan kürdlərin məişətinə dair əsərlərinə (13; 14), D.Şərifovun etnoqrafik materialların toplanmasına dair proqramına (26), Q.Qaraqaşlının ayrımlar haqqında yazdığı əsərə (18) və digər samballı tədqiqatlara rəsr gəlinir. Professor Q.Cavadov tarixi ədəbiyyata əsaslanaraq yazır ki, Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin ən faydalı araşdırmaları məhz folklor və etnoqrafiya sahəsində aparılmışdır. Müəllifə görə, məhz bunun nəticəsi olaraq bir neçə ildən sonra Cəmiyyətin "Xəbərlər"ində və onun qriffi ilə çap olunan əsərlərdə etnoqrafik tədqiqatlar ütünlük təşkil etməyə başlayır (3, s.60).

Ümumiyyətlə, bu dövrdə ölkədə etnoqrafik tədqiqatlarla məhz bu bölmə məşğul olmuşdur.

Cəmiyyətin yerli bölmələri haqqında "Əsasnamə"yə (22, s.125) uyğun olaraq Naxçıvan, Dağlıq Qarabağ, Şəki, Göyçay, Şamaxı, Şəmkir, Gəncə, Zaqatala, Ağdam, Quba, Lənkəran və Xanlarda Cəmiyyətin regional şöbələri, Bakının Suraxanı, Qala, Maştağa və Binəqədi kəndlərində bölmələri açıldı (6, s.10). Naxçıvan şöbəsinə Hüseyn Musayev, Gəncə şöbəsinə Cavadbəy Rəfibəyov, Nuxa bölməsinə Rəşidbəy Əfəndiyev, Quba bölməsinə Məmmədnəbi Əfəndizadə, Lənkəran bölməsinə Əliəşrəf İsmayılov, Xanlar bölməsinə Yakov Hummel rəhbərlik edirdilər (13, s.16). Beləliklə, qısa müddət ərzində Cəmiyyətin fəaliyyəti kəmiyyət və keyfiyyətə genişləndi, respublikamızın sosial-iqtisadi, siyasi həyatında əsaslı yer tutaraq əhalinin müxtəlif təbəqələrinin rəğbətini qazandı, bir sözlə, Azərbaycanda elm populyarlaşdı (6, s.10).

Cəmiyyətin vəsaiti ilk vaxtlar yalnız üzvlük haqqından ibarət idi. Qarşısında duran elmi-praktiki vəzifələrin geniş və əhatəli olduğunu, respublikanın iqtisadi sahəsi, xalqın maarifləndirilməsi kimi əhəmiyyətli problemlərin həllini nəzərə alaraq Cəmiyyət hökumətdən maliyyə təminatı və digər vəsaitlərlə təmin edilməsini təkidlə xahiş etdi. Artıq 1924-cü ildə Cəmiyyətin vəsaiti üzvlük haqqı ilə yanaşı, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı vasitəsilə əldə edilən digər hökumət subsidiyalarından, mühazirələr, kitab satışından toplanan maliyyə vəsaitlərindən formalaşmağa başladı (6, s.10). Bütün maddi çətinliklərə baxmayaraq, Cəmiyyət Azərbaycanın tarixi, arxeoloji və etnoqrafik baxımdan öyrənilməsinə ümdə vəzifə sayaraq, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinə ekspedisiyalar təşkil etməyə başladı. Bu ekspedisiyalara azərbaycanlılarla yanaşı, bəzən görkəmli rus alimləri də başçılıq edirdilər. Bu tədqiqat işləri həm də Azərbaycanın azsaylı etnosları arasında aparılırdı. Bununla əlaqədar olaraq, Tarix-etnoqrafiya şöbəsinin nəzdində tat, talış, kürd və digər etnoslar üzrə komissiyalar yaradılmışdı. Onlar Azərbaycan ərazisində mövcud olan bu azsaylı etnosların tarixini, etnoqrafiyasını, dillərini öyrənməklə yanaşı, həm də onların arasında mədəni quruculuq problemlərini araşdırmaqla məşğul olmalı idilər (3, s.59). Bu kompleks işlərin görülməsi ilə əlaqədar olaraq Tarix-etnoqrafiya şöbəsi öz ətrafına ictimai elm sahələrinin nümayəndələrini cəlb etmiş və bu sahədə tədqiqatlarını genişləndirmişdi. Şöbə peşəkar tədqiqatçılarla yanaşı, yerli ziyalılardan ibarət həvəskarlar qrupu da təşkil edir, öyrəndiyi etnosun nümayəndələrini tədqiqat prosesinə cəlb edərək, onlardan səmərəli istifadə edirdi. Odur ki, Cəmiyyət kompleks tədqiqatlar apararaq, bu və ya digər etnos haqda ətraflı məlumat toplamağa nail ola bilirdi. Bu baxımdan, tat, talış və kürd komissiyalarının işi daha səmərəli təşkil edilmişdi.

Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin tat komissiyası tərəfindən Azərbaycan tatlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi, əhalinin məskunlaşdığı kəndlərin, yaşayış məskənlərinin xəritələşdirilməsi məqsədilə xüsusi ekspedisiya-

lar təşkil edilmiş, tatların kompleks yaşadığı Abşeron, Xızı, Dəvəçi, Quba, Qonaqkənd, Şamaxı və Lahıc ərazilərinə geniş tədqiqat işləri aparılmışdır. Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq B.Millerin Cəmiyyətin "Xəbərlər"inin 1929-cu il səkkizinci nömrəsində çap olunan "Tatlar və onların məskunlaşması və dialektləri" adlı əsərinin, bəzi qeyri-elmi mülahizələrə yer verilsə də, bizim üçün başlıca əhəmiyyəti Azərbaycanda yaşayan tatların etnik mənşəyi, dili və dini mənsubiyyətinə görə ayrı-ayrı qruplara bölünməsi və başqa məsələlərlə bağlı maraqlı məlumatlarla zəngin olması sayıla bilər (20). Topoqraf İbrahim ağa Vəkilovun hazırladığı və həmin dövrdə tatların ölkənin hansı ərazilərində yaşadığı haqda təsəvvür yaradan "Azərbaycan SSR-in tat rayonlarının xəritəsi" də əsərin sonuna əlavə edilmişdir (21, s.45).

Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin tərkibində təşkil edilən kürd komissiyası tərəfindən Azərbaycan kürdlərinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm işlər görüldü. Bu sahədə hələ XIX əsrdə aparılmış tədqiqatlar (25) Cəmiyyətin tərkibində də uğurla davam etdirilmiş, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış geniş çöl etnoqrafik materialları əsasında Q.Çursin (26), A.Bukşpan (16), E.Pçelina (23) və Ə.Ələkbərovun maraqlı elmi məqalələri çap olunmuşdur. Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin tərkibində Laçın və Kəlbəcər rayonlarına ezam edilmiş görkəmli tarixçi-etnoqraf Ə.Ələkbərovun kürdlərin maddi mədəniyyəti, oyun və əyləncələri haqqında yazdığı məqalələri xüsusilə maraq doğurur. Müəllifin kürdlərin bu ərazilərdə məskunlaşması tarixi, onların ölkənin hakim etnosu ilə münasibətləri, maddi və mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif məsələləri, o cümlədən kürd qadınlarının ailə və ictimai münasibətlərdə yeri və başqa etnoqrafik problemlərə həsr olunmuş əsərləri (14; 15) öz elmi əhəmiyyətini bu gün də saxlamaqdadır.

Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin ölkənin azsaylı xalqlarının öyrənilməsi istiqamətində apardığı tədqiqatlar arasında Azərbaycanda yaşayan talışlara da xüsusi yer verilmişdir. Belə ki, 1925-ci ildə "Tətəbbö" cəmiyyətinin xətti ilə Lənkəran-Astara etnoqrafik bölgəsinə ezam olunmuş professor B.Millerin apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq Tarix-etnoqrafiya bölməsinə verdiyi hesabat Cəmiyyətin "Xəbərlər"ində çap olunmuşdur (20, s.24-35). B.Miller bölgəyə səfərinin hesabatında talışların dili, onların say tərkibi, mənşəyi, adət-ənənələri, dini inancı və məişət mədəniyyətinin müxtəlif məsələlərinə dair maraqlı etnoqrafik məlumatlar təqdim etmişdir.

Qeyd edək ki, bu dövrdə Cəmiyyətin xətti ilə əldə edilən etnoqrafik materialların toplandığı əsas mərkəzlər Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsi və Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində olan Muzey-ekskursiya şöbəsi idi ki, az sonra – 1924-cü ildə həmin şöbə Azərbaycan Dövlət Muzeyinə çevrildi (7, s.13). Getdikcə Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yerli bölmələri də etnoqrafik tədqiqatların mərkəzlərinə çevrilir və toplanmış materialların qorunması üçün həmin bölgələrdə, bir qayda olaraq, diyarşünaslıq muzeylərinin təşkil edilməsi zərurəti

ortaya çıxırdı. Beləliklə, Cəmiyyətin ayrı-ayrı bölgələrdə (ilk dövrlərdə Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Quba, Şəki və Yelenendorf (indiki Xanlar rayonu) yerli ziyalıların da iştirakı ilə səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi kimi, diyarşünaslıq muzeylərinin meydana gəlməsi bu dövrdə xalqın mədəni irsinin qorunması istiqamətində atılan böyük addımlardan biri kimi qiymətləndirilir (10, s.186). Hələ 1919-cu ildə fəaliyyətə başlayan, 1924-cü ildə isə diyarşünaslıq statusu alan Naxçıvan muzeyinə Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən etnoqrafik materialların toplanaraq təhvil verilməsi təşkil edilir. Bir il sonra Tədqiq və Təəbbü Cəmiyyətinin Naxçıvan bölməsi yaradıldıqdan sonra muzeyi yeni materiallarla zənginləşdirilmək üçün səmərəli işlər görülür. Naxçıvan rəhbərliyi "Təəbbü" cəmiyyətinin fəaliyyətini daha da genişləndirmək məqsədilə kənd və şəhər müəllimlərinə müraciətdə burada yayılan atalar sözləri, nağıllar, adət-ənənələr haqqında məlumatlar toplayıb Cəmiyyətə göndərməyi xahiş edirdi (11, s.199).

Qısa müddət ərzində Azərbaycanda və eləcə də bəzi qonşu ölkələrdə elmin ayrı-ayrı sahələrində səmərəli tədqiqat işlərinin aparılmasını təşkil etmək üçün 1928-ci ildə Cəmiyyətin nəzdində müxtəlif xalqların – türklər, ləzgilər, tatlar və kürdlərin tarixini öyrənmək məqsədilə Antropologiya komissiyası fəaliyyət göstərməyə başladı. Həmin ilin sonunda isə Cəmiyyətin qarşısında duran elmi-iqtisadi və praktiki vəzifələrin daha geniş müstəvidə araşdırılmasının vacibliyi haqda irəli sürülən təşəbbüs 1929-cu ilin noyabr ayında Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyətin ləğv edilməsi və onun bazası əsasında Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması ilə nəticələndi.

Azərbaycanı Tədqiq edən və Öyrənən Cəmiyyətin təşkili və elm adamlarının, ziyalıların onun fəaliyyətində fəal iştirakı, davamlı və planlı şəkildə aparılan elmi-tədqiqat işləri bu dövrdə elmi biliklərin inkişafına, eləcə də xalqın mədəni irsinin öyrənilməsinə olan yüksək marağın ifadəsi idi. Azərbaycan və habelə, qonşu ölkələr haqqında elmi bilikləri inkişaf etdirmək və yaymağı qarşıya məqsəd qoyan Cəmiyyət iqtisadi, ictimai, tarixi, etnoqrafik, arxeoloji və linqvistik sahələrdə fundamental tədqiqatları təşkil etmiş, ölkənin elmi potensialını gücləndirərək, onun gələcək inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

Yerli bölmələr vasitəsi ilə bu işə həvəs göstərən bilici insanları, tələbə və elm adamlarını, ziyalıları da öz sıralarına cəlb edən Cəmiyyət ölkədə, bir növ, elmi fəaliyyətin koordinasiyasını həyata keçirir, aparılan tədqiqatların nəticələrini geniş ictimaiyyətə çatdırmaq üçün konfranslar və müşavirələr təşkil edirdi. Qısa müddət ərzində ölkədə istər etnoqrafik, istərsə digər sahələrin öyrənilməsində xeyli işlər görmüş Cəmiyyətin fəaliyyətində təcrübəli rus alimləri də az rol oynamamışlar. Bu, etnoqrafik tədqiqatlarda daha çox müşahidə edilmişdir. Belə ki, ölkənin ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrinə göndərilən ekspedisiyalara milli kadrlarla yanaşı, bir çox hallarda rus alimlər rəhbərlik edirdilər.

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, bu dövrdə Cəmiyyətin xətti ilə

aparılan elmi-tədqiqat işlərində xalqının etnoqrafik irsinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Cəmiyyətin ayrı-ayrı bölmələrinə uyğun olaraq müxtəlif sahələrdə geniş tədqiqatlar aparılsa da, etnoqrafiya və folklor materialların toplanması istiqamətində də az iş görülməmişir. Cəmiyyətin elmi orqanı olan "Xəbərlər" jurnalında çap olunmuş məqalələrin bir hissəsinin məhz etnoqrafik səpkili olması da bunu deməyə əsas verir.

Beləliklə, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin çoxşaxəli fəaliyyəti özündən sonrakı dövrdə ölkədə elmi mühitin formalaşmasının, elm sahələrinin davamlı inkişafının əsaslarını yaratdı.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VI c., Bakı, 2000.
2. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (Tarix və müasirlik). Bakı, 2000.
3. Cavadov Q. Talışlar (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 2004.
4. Əhmədli R. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin ictimai-siyasi görüşləri. Bakı, 2017.
5. Əliyeva S. XX əsrin I yarısında Azərbaycanda etnoqrafiya elminin inkişafı (Tarixi-etnoqrafik tədqiqat). 07.00.07 – "Etnoqrafiya, etnologiya" ixtisası üzrə tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. B., 2001.
6. Hacıyeva Z.Ə. Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət (Tətəbbö). – Z.Ə.Hacıyeva, N.A.Əliyarlı, Bakı, 2021.
7. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası (oçerklər). Bakı, 1991.
8. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı, 2005.
9. Kərimov B. Azərbaycanda tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin təşəkkülü və inkişafı tarixi. Bakı, 2008.
10. Kərimov B. "Tədqiq və Tətəbbö cəmiyyəti"nin yaradılması və onun əsas məqsədi (arxiv sənədləri əsasında). / Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2007. Bakı, 2007, s.179-189.
11. Quluzadə A.Ə. Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvan şöbəsinin təşkilinə dair. / Tarix və onun problemləri, №2, 2012, s.198-201.
12. Sadıqova Y.F. Azərbaycanda etnoqrafiya elminin ilkin sənəd-informasiya mənbələri // Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. №1 (40), Bakı, 2017. s.111-120.
13. Vəlixanlı N. Azərbaycanda tarix elminin tarixindən. // Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2006. Bakı, 2006, s.3-24.
14. Алекперов А.К. К вопросу об изучении культуры курдов // Труды

- Азербайджанский филиал Академии Наук СССР. Баку, 1936, т. XXV, историческая серия, с. 33-62.
15. Алекперов А.К. К вопросу об изучении культуры курдов. – Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
 16. Букшпан А. Азербайджанские курды (Лачын, Кельбаджар, Нахрай). Баку, 1932.
 17. Известия общества обследования и изучения Азербайджана. №1. Баку, 1925.
 18. Каракашлы К.Т. Об айрумах. // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. № 8, вып. 1. Баку, 1929.
 19. Мещанинов И.И. Изучение до-исторических памятников Азербайджана за последние пять лет. // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. №8, вып. 2, Баку, 1929.
 20. Миллер Б. Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925 г. // Известия общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, №1, 1926.
 21. Миллер Б. Таты и их расселение и говоры (материалы и вопросы). // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. №8, вып. 7, Баку, 1929.
 22. Положение о местных отделениях Общества обследования и исследования Азербайджана // Известия общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, №1, 1925.
 23. Пчелина Е. По Курдскому уезду Азербайджана. // Советская этнография, №4, 1932.
 24. Рюмин В.А. Талышский край (Краткий географический и этнографический очерк). Ленкорань, 1923.
 25. Хачатуров К. Курды, черты их характера и быта // СМОМПК, вып. XX, Тифлис, 1894.
 26. Чурсин Г.Ф. Азербайджанские курды. // Известия Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925.
 27. Шарифов Д. Программа для собирания этнографических материалов в АССР (материальная культура). // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. №1, Баку, 1924.

Tural Shiryev

The role of the Society for Survey and Study of Azerbaijan in the study of the ethnographic heritage

Summary

Key words: *Society of Observation and Study of Azerbaijan, Society of Study of Azerbaijan, ethnography, historical and ethnographic sector; study of ethnographic heritage*

The article examines the role of the Society for Survey and Study of Azerbaijan in the study of the ethnographic heritage of the people. The main goal of the Society was to expand knowledge about Azerbaijan, as well as neighboring countries, through systematic research in the fields of economics, social science, history, ethnography, archeology and linguistics. To achieve this goal, branches of the Society were opened in different regions. Its local branches coordinated scientific activities in the republic, calling on the population, students, scientists, and intellectuals to join the ranks of the association. In addition, the Society organized scientific expeditions and business trips, organized conferences and meetings to highlight the results of the research. Expeditions sent to various regions, in addition to national personnel, were sometimes led by prominent Russian scientists. Research shows that although the Society conducted research in various areas, the most effective activities were carried out precisely in the field of ethnography and the collection of folklore material. The vast majority of articles published in the scientific publication of the Society, the "Izvestia" journal, relate to ethnographic topics. In the historical and ethnographic sector of the Society worked such scientists as V. Bartold, B. Miller, N. Marr, G. Chursin, I. Meshchaninov, scientists – A. Alekperov, G. Garagashly, M. Kulieva and others.

Турал Шириев

***Роль «Общества Обследования и Изучения Азербайджана» в
изучении этнографического наследия Азербайджана***

Резюме

Ключевые слова: *Общество Обследования и Изучения Азербайджана, Общество Изучения Азербайджана, этнография, Историко-этнографический сектор, изучение этнографического наследия*

В статье исследуется роль Общества Обследования и Изучения Азербайджана в изучении этнографического наследия народа. Основной целью Общества было расширение знаний об Азербайджане, а также соседних странах, посредством проведения планомерных исследований в сфере экономики, обществознания, истории, этнографии, археологии и лингвистики. Для достижения данной цели в разных регионах были открыты отделения Общества. Его местные филиалы координировали научную деятельность в республике, призывая население, студентов, научных работников, интеллигенцию вступить в ряды объединения. Кроме того, Общество организовывало научные экспедиции и командировки, собирало конференции и совещания для освещения результатов проведенных исследований. Экспедициями, направляемыми в различные регионы, помимо национальных кадров, порой руководили и видные русские ученые. Исследования показывают, что хотя Общество проводило исследования в разных областях, наиболее эффективные мероприятия были осуществлены именно в сфере этнографии и сбора фольклорного материала. Подавляющее большинство статей, опубликованных в научном печатном органе Общества, журнале «Известия» относятся к этнографической тематике. В историко-этнографическом секторе Общества трудились такие ученые как В.Бартольд, Б.Миллер, Н.Марр, Г.Чурсин, И.Мещанинов, научные работники – А.Алекперов, Г.Гарагашлы, М.Кулиева и др.

YUBİLEYLƏR

*Наиля Велиханлы** **Зия Бунятов-100**

Зия Бунятов, Человек-легенда. Он был необычайно популярен в Азербайджане. Им, Героем Советского Союза, выдающимся ученым общественным деятелем, гордились и стар и млад. Но Зия Бунятов принадлежал не только Азербайджану. В годы Второй Мировой войны он прошел полтерритории бывшего Советского Союза, которую бесстрашно защищал, воюя в Молдавии, Украине, на Кавказе. Потом были Восточная Европа, Польша... Именно здесь-в Польше, он совершил главный в своей героической ратной жизни подвиг, за который и был удостоен звания Героя Советского Союза. Во главе своего подразделения Зия Бунятов очищал от коричневой скверны Германию, дошел до Берлина, где его «рота расписалась на Рейхстаге по-азербайджански и по-русски», как говорилось в одном из посвященных герою стихотворений.

И в мирной жизни он оставался преданным сыном Азербайджана,

*Директор Национального музея истории Азербайджана, академик; aztarmuzey@mail.ru

воевавшим с внутренними (их было немало в разгар карабахского конфликта) и внешними врагами Родины словом, пером, которое было острее меча. Он давал решительный отпор армянским лжеисторикам, зарвавшимся дашнакам с их планами «Великой Армении от моря до моря», опровергая их доводы убийственно-точными аргументами, свидетельствами самих же армянских источников, древних и современных.

С докладами, важными сообщениями на международных симпозиумах он объехал Европу и Азию, поражая своими капитальными знаниями в области древней и средневековой медицины, фармакологии, геологии, сейсмологии специалистов, которые были уверены, что перед ними выступает их просвещеннейший коллега.

Он, почетный член исторического общества, был любим в Турции, его почитали как провидца в сейсмологии японцы, его признали высшим авторитетом в процессе строительства атомной станции в Ливии, когда по одному его слову сооружение, несмотря на огромные убытки, было перенесено в другую, более спокойную, слабосейсмическую зону.

Зия Буниятов был очень привязан к России, к ее центрам востоковедческой науки – к Москве, где учился, к Ленинграду, где готовил докторскую диссертацию.

Перед ним преклонялись востоковеды всего бывшего Советского Союза, он оказывал влияние своими открытиями на многие другие страны мира, где не успел побывать... Словом, это был «Человек Планеты».

Высочайшую оценку деятельности Зии Буниятова в скорбный час прощания с ним дал общенациональный лидер Гейдар Алиев, бывший в то время Президентом Азербайджана:

«Этот человек, которого наш народ подарил миру в XX веке, обладал врожденным талантом, вместе с тем он занимал видное место в обществе благодаря своей смелости, уму, самоотверженности, трудолюбию, работоспособности. Могу сказать, что он неповторим, он воплотил в себе все свойственные человеку качества, качества исключительных людей».

Зия Буниятов – каким он был? Прокручивая ленту своей памяти я тщетно пытаюсь ответить на этот, казалось бы, ординарный вопрос. Краткий, в несколько слов, ответ не получается. Говорить о нем как о простом смертном тоже невозможно. Ведь, вряд ли, обыкновенный смертный смог бы за 73 отпущенных ему Богом года сделать столько, что хватило бы на несколько человеческих жизней. И всегда быть самым самым: если учеником-то отличником, если солдатом-то Героем, если ученым-то академиком!

Этот неловок прожил яркую жизнь, столько всего успел совершить, столько, о нём написано, сказано и даже пересказано. Однако, почему-

то мне кажется, что мы чего-то недосказали о нем, что-то запамятовали. Удивительное ощущение... А может, оно – результат великой обиды, глубокой горечи за прерванную, не дожитую им до конца жизнь. Ибо в таком конце замешан скорее сатана, чем Бог, который помог Зие Буниятову пройти через ад войны, помог ему выжить, несмотря на раны, полученные от фашистских пуль, помог ему найти свое место в этой тяжелой жизни. Бог всегда хранил его. И сделал его бессмертным. Злодейская рука, направляемая «земным» дьяволом, остановила его мирскую жизнь, но тем самым, сама же воздвигнула ему вечный памятник. Как великомученик он превратился в святого, он присоединился к числу поминаемых народом сыновей как шехид.

Много писали о Зие Буниятове — славном потомке бакинских бибиэйбатских шейхов. Описывали его как человека, как ученого, как солдата, как гражданина. Говорили о его смелости, бесстрашии, доблести, о его простоте и величии, о его объемных знаниях, о его требовательности к себе и окружающим, о его любви к жизни, Родине, народу, непримиримости к врагу, несправедливости. Какие же слова не досказаны, остались ли такие? Я сама уже несколько раз писала о нем, о его творческом пути. Старалась припомнить все события, связанные с жизнью моего незабвенного учителя. Очень старалась. Ибо, такие появляются на земле раз в сто лет. А может, еще реже.

А что же я все-таки не досказала о нем? Заставляю себя задуматься. Воображение уносит меня в 60-е годы. Перед глазами появляется он — высокий, статный, с открытым, одухотворенным лицом, умным взглядом живых, зеленых глаз. И вдруг он улыбается. Это необыкновенная улыбка красит, преображает лицо, глаза излучают добро. И тогда он, большой, кажущийся, на первый взгляд, суровым и недоступным, превращается в человека добродушного и благожелательного, превосходно владеющего не только оружием, о чем говорила Золотая геройская звезда, всегда сиявшая на его груди, но и разумом своим. У него был ясный, методический ум, всегда готовый при восприятии немедленно отделить существенное от несущественного, отличить нужное от ненужного. Это было также результатом его громадных знаний, поразительной начитанности. Сколько книг на разных языках — русском, азербайджанском, английском, немецком, итальянском, арабском, персидском — он перечитал! Как любил он эти книги, как дорожил ими! Помню, из каждой своей поездки он возвращался со множеством книг, предназначенных разным людям. Зная, кто над чем работает, он не мог пройти мимо прилавков книжных магазинов, не купив книгу, соответствующую теме знакомого человека. И дарил ему.

Почти непрерывное научное творчество — вот о чем прежде всего думаешь, когда вспоминаешь о Зие Буниятове. Всю свою послевоенную

жизнь он посвятил Науке, которая отблагодарила его за трепетную любовь к ней. Были исписаны тысячи страниц, превратившихся впоследствии в книги — настольные книги ученых, в любимые книги благодарных читателей. Понимая истинную значимость первоисточников для истории каждого народа, он неустанно переводил их, снабжая свои переводы глубокими комментариями. Вопросы истории были изучены с тем исключительным знанием первоисточников, которое присуще именно ему, что позволяло раскрывать новые интересные страницы нашей отечественной истории.

И только достигнув апогея своих разысканий, он вместе с востоковедом Васимом Мамедалиевым взялся за перевод священного Корана на родной азербайджанский язык. Перевод получился, народ с большой благодарностью принял этот дар, преподнесенный великим потомком шейха Бунийада ал-Бакуви, имя которого сохранилось в средневековых вакуфных документах. Зия Бунятов так же, как и его знаменитый предок, унаследовал от последнего титул шейха, был глубоко верующим. И на самом деле — только глубоко верующий человек мог бы перевести Коран. И эта вера, безусловно, повлияла на его отношение к жизни, людям, делу. Может быть, под этим влиянием его солдатское оружие превратилось в оружие ученого: и там, и здесь был фронт, и там, и здесь были противники, и там и здесь шла борьба, непрекращающаяся, долгая, кровавая.

Еще очень много и долго можно говорить о Зие Бунятове. Каким он был, каким он остался в памяти. Сколько он мог еще сделать, написать...

Возможно, мне не удалось в этих воспоминаниях о дорогом учителе выразить все то, что мне хотелось. Помимо признания заслуг Зии Бунятова перед наукой, мне хотелось, по мере сил, выразить чувство уважения к хорошему неординарному человеку, которого не забудет никто из тех, кто имел счастье близко знать его.

Память о нем поистине священна.

*Nərgiz Əliyeva**

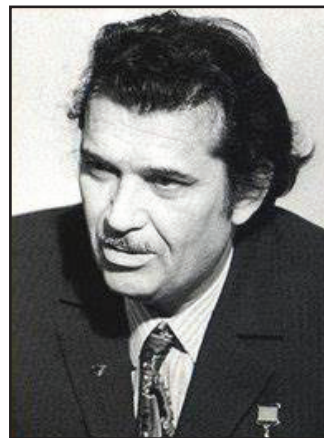
**Azərbaycan şərqşünaslığına töhfə vermiş iki yubilyar:
Z.Bünyadov və V.Beylis**

Azərbaycanın Xilafət dövrü mədəniyyət tarixinin tədqiqində yerli və xarici şərqşünas alimlərin böyük rolu olmuşdur. Məqalədə bu il - 2023-cü ildə anadan olmalarının yuz illik yubileyləri qeyd olunan iki görkəmli şərqşünas alimin Azərbaycan tarixşünaslığındakı rollarından bəhs olunacaqdır.

Azərbaycanın orta əsrlər mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində yada düşən və yadda qalan simalardan biri görkəmli alim və ictimai xadim, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, Əməkdar elm xadimi akademik **Ziya Bünyadov**dur (1923-1997). Azərbaycanın Xilafət dövrünü araşdıran xarici tədqiqatçılar arasında isə böyük zəhmət Vladimir Minorskiy ilə bərabər **Volf Beylisin** (1923-2023) üzərinə düşmüşdür. Azərbaycanın zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin elmi surətdə obyektiv, dərinlən və sistemli şəkildə öyrənilməsində hər iki alim orta əsrlər Azərbaycan və Yaxın Şərq tarixinin məhsuldar tədqiqatçılarından olmuşdur.

Volf Beylis

Bünyadov Ziya

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, dosent; nargiz.aliyeva.52@mail.ru

Milli tarixşünaslığımızda Azərbaycanın mədəniyyət daşıyıcılarından olan ziyalıların tapılıb üzə çıxarılmasında da ən böyük rol akademik Z.M.Bünyadova məxsusdur. O, məhsuldan yaradıcılığı dövründə Azərbaycan xalqının tarixinə dair onlarca naməlum qaynağı tapıb, müqəddimə, izahat və lüğətlə nəşr etdirmişdir. Onun 1964-cü ildə çap etdirdiyi "Обзор источников по истории Азербайджана" ("Azərbaycan tarixi üzrə mənbələrin icmal") adlı 35 səhifəlik əsəri, mənbəşünas-tarixçilərin stolüstü kitablarından biridir (22). Məlumat xarakterli bu kitabda Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında məlumatın verildiyi 76 orta əsr müəllifi və onların əsərləri haqqında məlumat toplanmışdır. "İcmal" J.Paxomov (30) və Məlikşət-bəyovdan (29) sonra dövr etbarı ilə bu səpgidə yazılmış üçüncü əsərdir. İcmal tərtib olunarkən K.Brokelman, İ.Kraçkovski və A.Mixaylovun əsərləri əsas kimi götürülmüşdür. İcmalda siyasi tarix üzrə müəlliflərə daha geniş yer ayrılmışdır. Bu müəlliflər arasında dövr etbarı ilə ən qədimi islamaqədərki Azərbaycan və ölkənin türkdilli əhalisi haqqında məlumatın əks olunduğu "Əxbar" əsərinin müəllifi Abid ibn Şərya əl-Cürhümidir. Bu əsər Əbu Məhəmməd Əbdülməlik ibn Hişamın h.1347 (1928)-ci ildə Heydərabadda nəşr olunmuş "Kitab ət-tican fi muluk əl-Himyar" kitabına daxil edilmişdir. Əbu Məhəmmədin adı çəkilən kitabı əslində əl-Cürhüminin I Müaviyə ilə apardığı söhbətlərin yazısına həsr olunmuşdur. Elə kitabın fəsilələrindən biri də "Übeyd ibn Şəriyyə əl-Cürhüminin əxbarı" adlanır. Bu fəsildəki Azərbaycan tarixinə aid məlumatı ilk dəfə akademik Z.Bünyadov çap etmiş, onu ərəblərdən qabaqkı Azərbaycan və onun türkdilli əhalisi haqqında tutarlı bir mənbə kimi qiymətləndirmişdir (22, c.5). Sonralar həmin parçanı Məhəmməd Azərli Azərbaycan dilində çap etmişdir (1, s.86). "Azərbaycan tarixi üzrə mənbələrin icmal"nda xronoloji baxımdan sonuncu ərəbdilli mənbə türk tarixçi-astronomu Əhməd ibn Lütfullah Münəccimbaşının (ö.1113 / 1702) "Cəmi' əd-Duval" əsəridir. Bu əsərdən "Gəncə Şəddadiləri" və "Şirvan və Dərbəndin tarixi" başlıqlı iki hissə Azərbaycan tarixi üzrə mütəxəssislərdə böyük maraq doğurur. Əsərdə Xilafət dövrü Azərbaycanın siyasi tarixi, tarixi-iqtisadi coğrafiyası haqqında məlumatlarla yanaşı, həmin diyardan çıxan şairlər haqqında məlumata geniş yer verildiyi "Kitab əş-ş'er və-ş-şüəra" əsəri və onun müəllifi ərəb tarixçi-filoloqu, Bağdad ədəbi məktəbinin banisi İbn Qüteybə (828-889) barədə qısa informasiya verilir. Z.M. Bünyadovun bu əsərində əs-Səmaninin "Kitab əl-Ənsab"ında qeyd olunmuş bəzi azərbaycanlıların (on altı nəfər) adları çəkilsə də (22, c.21) siyasi tarix üzrə yazmış müəlliflərə daha geniş yer ayrılmışdır. Müxtəlif ərəb mənbələrinin, o cümlədən "Azərbaycan tarixi üzrə mənbələrin icmal"ndakı mənbələrin dərinədən öyrənilməsi 1965-ci ildə "VII-IX əsrlər Azərbaycan tarixi" əsərinin yazılmasına yol açdı. Əsər əvvəlcə rus dilində, 1989-cu ildə isə Azərbaycan dilində nəşr olundu (2).

"VII-IX əsrlər Azərbaycan tarixi" əsəri ərəb fəthləri ərəfəsində və Xilafət dövründə Azərbaycanda islamın yayılması, əhalinin islamlaşdırılması və qriqoryanlaşdırılması, Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərin yaranması və s.

məsələlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Azərbaycanın ərəblər tərəfindən fəth olunması dövrünün geniş və dərinlən öyrənilməsi ilk dəfə olaraq Z.Bünyadov tərəfindən həyata keçirilmişdir. Əsərdə araşdırılan mövzulardan biri onun dövrünə qədər tədqiq edilməyən ciddi məsələlərdən biri olan ərəblərin Azərbaycanda məskən salması haqqında vaxtilə P.Juzenin irəli sürdüyü problemin həllinə verdiyi töhfədir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsaslanan müəllif ərəb qəbilələrinin Azərbaycanda yerləşdirilməsi tarixini izləyərək, tarixşünaslıqdakı boşluğu doldurmağa çalışmışdır.

Müəllif ərəb fəthləri ərəfəsində özünün strateji əhəmiyyətinə görə Sasani İmperiyasında xüsusi yeri olan Qafqaz Albaniyasına düzgün siyasi qiymət vermiş, xəzər və ərəb-Bizans müharibələrinin mahiyyətini açaraq Azərbaycan tarixində bu hadisələrin yerini və Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına təsirini göstərə bilmişdir.

Tədqiqatçı "IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ərazisində ayrı-ayrı- müstəqil dövlətlərin və mülklərin yaranması" fəslində Məmmədəli Şəriflinin tədqiqatını davam etdirərək Azərbaycanın görkəmli şəxsləri qismində Şəki və Arran hakimi Səhl ibn Sumbat, Beyləqan hökmdarı Yesai Əbu Musa, Şirvanşah -Məzyədi hakimləri, Sacilər dövlətinin hakimləri haqqında daha ətraflı məlumat verərək onların Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında oynadıqları rolunu göstərmişdir.

Z.Bünyadova qədər çox az tədqiq edilən mövzulardan biri də Azərbaycanda ərəblərin vergi siyasətinə və torpaq münasibətlərinə dair məsələnin əks etdirilməsi idi. Müəllif mənbələrə və tarixi əsərlərə müraciət edərək tədqiqatında cəlb etdiyi dövrdə Azərbaycanda torpaq kateqoriyaları və əhalidən alınan vergi növləri məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Xilafətə qarşı Azərbaycan xalq kütlələrinin hərəkəti və Babəkin rəhbərlik etdiyi xürrəmilər üsyanı Z.Bünyadov tərəfindən geniş və ətraflı tədqiq edilmişdir. Mövzunu açmaq üçün müəllif çox sayda mənbələrə və qərb şərqşünaslarının əsərlərinə müraciət edərək "xürrəm" termininin mənşəyinin izahını verməyə çalışmışdır. O, bu termin haqqında, eləcə də xürrəmilərin dini bərsində mövcud olan fikirləri çox sayda mənbələr və ona qədər yazan qərb şərqşünaslarının əsərlərinə müraciət etməklə dərinlən araşdırmışdır. Sonda müəllif belə nəticəyə gəlir ki, "xürrəm" terminini qədim fars sözü olan "xur"-günəş, "gözə görünməyən, mücərrəd atəş" sözləri ilə izah etmək bəlkə də daha doğrudur.

Azərbaycanda Babəkin başçılığı ilə başlayan xürrəmi xalq hərəkətinin əzəmətini və Xilafət tarixində oynadığı rolun böyüklüyünü göstərmək üçün əsərin sonunda 45 səhifəlik əlavə verilmişdir. Əlavələr bu mövzunu əsərlərində əks etdirmiş orta əsr müəlliflərinin (ət-Təbəri, İbn ən-Nədim, Əbu Mənsur əl-Bağdadi, İbn əl-İbri, əl-Məsudi, əl-Müqəddəsi, Əbu Hənifə Dinəvəri, Katolikos İoannes, Moisey Kalankatlı, Stepannos Orbelian, Vardapert Vardan, əl-Kufi) əsərlərindən parçaların Azərbaycan dilində tərcüməsidir.

Monoqrafiya üzərində işləyərkən görkəmli akademikin çoxsaylı mənbələrdən istifadə etməsi əsərin dəyərini artırmışdı. Əsər Azərbaycan tarixi elmində bir tarixi hadisə kimi qirmətləndirilmişdir (27, c.16).

1962-1967-ci illərdə Mustafa Cavad tərəfindən Dəməşqdə nəşr olunmuş İbn əl-Fuvatinin (1244-1326) bioqrafik ədəbiyyatın nümunələrindən olan "Təlxis məcm'ə əl-ədəb fi mu'cəm əl-əlqab" ("Ləqəblər lüğətindəki məlumatların qısa icmal") adlı əsərində Azərbaycanın mədəni həyatına dair az məlum olan və ya nadir məlumat da hifz olunmuşdur. Əsərin Azərbaycana aid çıxarışları Z.Bünyadovun silsilə məqalələrində (16, c.61-67; 17, c.157-173; 23, c.77-80; 24, c.6-11) tədqiq edimişdir.

1960-cı illərin sonunda Z.Bünyadovun "Abbasilər Xilafətində Türklərin hökmranlığının başlanğıcı" adlı elmi məqaləsi nəşr olunur. Məqalədə tədqiqatçı orta əsrlərin Ət-Təbəri, əl-Məsudi, əl-Yaqubi, İbn Xordadbeh, İbn Miskəveyh kimi müəlliflərinin əsərlərinə əsaslanaraq artıq xəlifə əl-Mütəsim (833-842) haqqında məlumat verərək onun digər xəlifələrdən fərqli siyasətini açıqlayır. Müəllif göstərir ki, xəlifə əl-Mütəsimin özünün şəxsi qvardiyasında, qoşununda türklərdən istifadə etməsi onu özündən əvvəlki xəlifələrdən fərqləndirirdi. Müəllif 830-870-ci illərin xarakterik cəhətlərini səciyyələndirərək yazır ki, bu illəri türklərlə xəlifələr arasında mübarizə dövrü adlandırmaq olar. Bu mübarizədə xəlifələr türklərin hökmranlığına qarşı müqavimət göstərməyə çalışır, hər biri bir-birinin adınca məğlubiyyətə uğrayaraq həlak olurdular. Z.Bünyadovun 1969-cu ildə yazdığı bu elmi məqaləsi gələcəkdə tədqiqatçıların bu mövzunu davam etdirərək yeni tədqiqat əsərləri yazmaları üçün sanki bir yol açmış oldu.

Ziya Bünyadov ən-Nəsəvinin "Sirat əs-sultan Cəlal əd-Din Mankburnu" adlı tərcümə əsərini özbək xalqının qeyrətli oğlu general Sabir Rəhimova ithaf etmişdir (34). Onun ərəb dilindən rus dilinə tərcümə edərək, müqəddimə, qeyd və şərhlər yazaraq nəşr etdiyi bu əsər müəllifin yaşadığı dövrdə yazıldığı üçün daha mötəbər mənbə hesab edilir. Monqol hücumları dövrünü əhatə edən əsərdə siyasi hadisələrə geniş yer verilmiş, Azərbaycan ərazisində gedən hərbi hadisələrlə bərabər, son Xarəzmşahların Azərbaycanın bəzi şəhərlərində törətdikləri narazılıqlar və onlara qarşı xalq üsyanlarına aid materialların tərcüməsi də yer almışdır. II cilddə ən-Nəsəvinin əsərinin tərcüməsi, qeyd və şərhlər verilməsə də, Z.Bünyadovun əsərə yazdığı ön söz əlavə edilmişdir (19, c.279-313). Bu cildə Z.Bünyadovun Moskvada 1980-ci ildə nəşr edilmiş 272 səhifəlik "Əxbər əd-davlət əs-Səlcukiyyə" əsərinə yazdığı ön söz (19, c.314-327) də əks olunmuşdur.

1970-1980-cı illərdə Z.M Bünyadovun yaradıcılığında yeni bir dövr başlayır. Xilafət dövrü mədəniyyətinin dərinəndən araşdırılması üçün bu dövrdə Xilafətin mədəniyyət mərkəzlərində, o cümlədən Azərbaycan şəhərlərində fəaliyyət göstərmiş yerli ziyalıların fəaliyyəti haqqındakı məlumatların ərəb mənbələrindən tapılaraq üzə çıxarılması sözsüz ki, vacib idi. Z.Bünyadov 1970-ci illərdə və

1980-cı ildə "Azərbaycanın görkəmli simaları haqqında yeni materiallar" və "Şirvan XII əsr-XIII əsrin birinci yarısında" adlı məqalələrində bir çox Azərbaycan ziyalıları haqqında məlumatı seçib ayıraraq silsilə məqalələrini Azərbaycan tarixşünaslığında oxuculara təqdim etdi (14; 15; 25, c.60-74). Onların arasında Camal əd-Din ibn əl-Həsən Əli ibn Yusif əl-Qiftinin (1152-1227) "İnbah ər-ruvat 'alə ənbə ən-nuhət" ("Qrammatiklərin söylədiklərinə ravilərin diqqəti") əsərindən beş azərbaycanlı qrammatikə həsr etdiyi elmi əsər Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə oxuculara təqdim edilmişdir (14, c.59-60). "Şirvan XII əsr-XIII əsrin birinci yarısında" (25, c.60-74) adlı məqaləsi də həmin məqalələr seriyasındandır. Bu məqalə vasitəsilə də Z. M.Bünyadov Azərbaycan ziyalıları haqqında yeni məlumatları üzə çıxarmışdır.

1970-ci illərdə Azərbaycan ziyalılarının əsərlərinin tərcümə edilərək çap etdirilməsi sahəsində də Z.Bünyadovun böyük xidməti olmuşdur. Tanınmış səyyah, coğrafiyaşünas və kosmoqraf Əbdürrəşid əl-Bakuvinin (XIV-XV əsrin əvvəlləri) "Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-malik əl-qəhhar" ("Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri") əsəri Z.Bünyadov tərəfindən geniş şərh və qeydlərlə rus dilində Moskvada nəşr edilir (6). 1992-ci ildə isə həmin əsər ilk dəfə Azərbaycan dilində işıq üzü görür. Özü də Bakıdan olan orta əsr alimi Ə.Bakuvinin bu əsəri Azərbaycan şəhərləri, əhalisi, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Ə.Bakuvi yerli alim olduğu üçün onun Bakı haqqındakı məlumatı Xilafətin digər müəlliflərinin əsərlərindən fərqli olaraq daha geniş və əhatəlidir və milli tariximiz üçün daha mötəbər mənbə sayıla bilər.

Öz məhsuldar yaradıcılığı ilə digər tədqiqatçılardan fərqlənən Z.Bünyadov 1970-ci illərdə Azərbaycan tarixşünaslığına daha bir yeni mənbəni daxil etdi. İraq tarixçisi Nabil Əbd-əl-Mun'im Davud tərəfindən işıq üzü görən və Ərəb Xilafəti tarixindən bəhs edən anonim müəllifin "əl-Uyun və-l-hədayiq fi əxbər əl-həqayiq" adlı əsərinin dördüncü cildinin birinci hissəsi Azərbaycan tarixşünaslığına Ziya Bünyadov tərəfindən gətirildi (26, c.455-457). Əsər xəlifə əl-Müqtədidən xəlifə əl-Mut`inin xəlifəlik etdiyi dövrdəki hadisələri əhatə edir.

Tarixşünaslıqda Şirvanşahların şəcərələri mövzusu hələ çoxdan şərqşünas tarixçiləri düşündürmüş, lakin bu sahədə birbaşa Şirvan haqqında mənbələrin olmaması və orta əsr müəlliflərinin əsərlərində ölkə haqqında məlumatların azlığı Şirvan hakimlərinin şəcərəsini tam və dəqiq təyin edilməsi qarşısında maneələr yaradırdı. Bu mövzuya həsr edilmiş məqalələrdən biri də Z.Bünyadovun 1971-ci ildə EA-nın "Məruzələrində" 1971-ci ildə nəşr etdiyi "Şirvanşah-Kəsrənilərin şəcərəsinə aid yeni materiallar" məqaləsidir (20, c.70-71). Şirvanşahların şəcərələrini numizmatik materiallar əsasında tədqiqat əsəri yazmış Y.Paxomovdan (31, c.45-46; 32, c.69-70) və 1965 və 1966-cı illərdə Z.Bünyadovun özünün yazdığı məqalələrdən (12, c.281-291; 13, c.47-53) sonra Z.Bünyadovun bu mövzudakı növbəti məqaləsidir. XII əsr müəllifi Zahirəddin əl-Beyhəqinin "Tətimmət sivan əl- Hikmə" ("Hikmət-

lەر xəzinəsinə əlavə”) əsəri vasitəsilə Şirvanşah Ədud əd-Davlə Fəraburz ibn Əli haqqındakı məlumatı əldə etdikdən sonra müəllif Azərbaycan tarixşünaslığını Şirvanşahların şəcərəsi haqqındakı məlumatı ilə təkmilləşdirə bilmişdir.

Azərbaycan orta əsrlərdə Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə Xilafət tərkibində olduğuna görə, Azərbaycanın bu ölkələrlə mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Z.Bünyadovun Orta Asiya və ətraf ölkələrin tarixindən bəhs edən “Xarəzmşah-Ənuştəginlər dövləti (1097-1231) adlı əsəri (18) tarixşünaslığın klassik nümunələrindəndir. Z.Bünyadov özünün qeyd etdiyi kimi, hələ “Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225)” monoqrafiyası üzərində işləyərkən Xarəzmşahlar dövlətinin ümumi tarixini yazmaq barədə düşünmüşdü. Hər iki dövlət bir tarixi dövrdə mövcud olmuş, hər iki dövlət başçıları, xüsusilə atabəy Cahan Pəhləvanla (1175-1225) xarəzmşah Tekiş (1172-1200) dostluq əlaqələri saxlamışlar. Tədqiqatçı böyük mənbəşünaslıq işlərinin, o cümlədən axıncı xarəzmşahın şəxsi munşisi Şihabəddin Məhəmməd ən-Nəsevini “Sultan Cəlaləddin Mankburun həyatının təsviri” əsərini hazırlayandan, Sədrəddin əl-Hüseyni xronikasını şərhlərlə tərcüməsini başa çatdırandan və digər yazılı mənbələrin tənqidi mətnlərini araşdırandan sonra bu niyyətini həyata keçirə bilmişdir.

Əvvəllər Səlcuq imperiyasından vassal asılılıqda olan Xarəzmşahlar dövləti, sonradan nəinki müstəqilliyini qazanmış, hətta Orta Asiya və Şimali İranda hakimiyyətinin mövcudluğunun axıncı on ilində, Məvarəünnəhr, Xorasan, Mazandaran, Kirman, İran İraqı, Sicistan, Qəznə və digər ölkə və vilayətlərlə birlikdə Azərbaycanın da qatıldığı ərazini əhatə edirdi. Bu dövlət XII-XIII əsrin əvvəllərində Müsəlman Şərqində geniş və güclü dövlət birləşməsi idi. Əsərin III fəslə Xarəzmşahlar dövlətinin mədəni həyatına həsr olunmuşdur. Xarəzmşahlar dövlətinin xüsusilə Sultan Tekiş və Ələddin Məhəmməd dövrləri mədəni həyatının yüksəlişi ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə mədhiyyə janrında yazan şairlərin yaradıcılığı çiçəklənmə dövrü keçirirdi. Saray şairləri arasında Rəşidəddin Vətvət (1114-1116/1182-1183) xarəzmşahlardan Atsız, İl-Arslan və Tekişin sarayında hər üç xarəzmşahın katibi olur. Epistolıyər janrın ən görkəmli ustasına çevrilən Vətvət öz işinin parlaq ustası idi. Müəllif ərəb və fars dillərində rəsmi yazışmaların bütün incəliklərinə yiyələnən Vətvətin qafiyəli nəsrində hazırladığı məktublara yüksək qiymət vermişdir. Tədqiqatçı göstərir ki, Azərbaycan şairi Xaqani ilə Vətvətin sıcaq münasibətləri olmuşdur. İsfahan poetik məktəbinin nümayəndəsi Kamaləddin İsmail İsfahani Gəncədə olarkən Nizami Gəncəvi ilə görüşmüşdür. Onun yaradıcılığına dövrün görkəmli Azərbaycan şairi Xaqaninin böyük təsiri olmuşdur.

Azərbaycanın çoxəsrlik tarixində elə dövrlər vardır ki, onları ölkənin tarixinə aid bilavasitə mənbələri olmadığına görə hərtərəfli təhlil etmək mümkün deyil. Bəzən müəlliflər əsərləri özlərindən əvvəl yazılmış tədqiqat əsərlərinin bir növ tamamlanmasına kömək edir, onlara yeni ruh verir. Bunlardan biri Azərbaycan ərazisində mövcud olan və Abbasilər Xilafətinin orta əsrlər tarixində böyük iz burax-

mış Sacilər dövləti idi. M.Şəriflinin 1951-ci ildə yazdığı Sacilər sülaləsi haqqındakı əsərinə Z.Bünyadov Camaləddin ibn əl-Həsən əl-Hələbi əl-Əzdinin (1171-1226) Britaniya muzeyində saxlanan "Əxbar əd-davlə əl- münqətiə" ("Ayrı-ayrı dövlətlər haqqında məlumat") adlı əsərinin Sacilər dövləti haqqındakı əlyazmasını tərcümə edərək Xilafətin həyatında böyük rol oynamış Sacilər sülaləsinin nümayəndələri haqqında digər mənbələrdə olmayan məlumatı təqdim etmişdi. Verilən məlumat geniş şərhlərlə müşayiət olunmuşdur (21, c.107-118).

1978-cı ildə Ziya Bünyadovun rus dilində yazılmış "Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225)" adlı fundamental əsərinin 1984-cü ildə Azərbaycan variantı gündəmə gəldi. Akademikin bu əsəri Azərbaycan hakimləri-Atabəy Eldənizlər sülaləsinin Azərbaycan və ona qonşu ölkələrdə hakim olduqları təqribən bir əsrlik dövr (1136-1225) tarixini əks etdirir. V.Beylisə görə, bu vaxta qədər şərqşünaslıq tarixində həmin dövrün hadisələrini bu dərəcədə əhatəli əks etdirən elə bir tədqiqat əsəri olmamışdır. Əsərdə siyasi tarixlə yanaşı Azərbaycanın XII əsrdən monqol hücumlarına qədərki dövrü islam mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün ayrıca fəsil (VIII fəsil) verilmişdir (4, s.221-232). Ziya Bünyadov əsərində inandırıcı bir şəkildə göstərə bildi ki, dövrün siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında böyük rol oynamış bu dövlətin Azərbaycan xalqının tarixi inkişaf prosesində də mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. "Azərbaycan Atabəylər dövləti" əsəri 1980-cı ildə elm və texnika sahəsində Azərbaycan SSR dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1997-ci ildə ildə mərhum akademik son elmi əsərlərindən olan "Dinlər, təriqətlər, məzhəblər" kitabı (3) işıq üzü görür. Əsər vasitəsilə Z.Bünyadov Azərbaycanda orta əsrlərdə yayılmış məzhəblər haqqında qiymətli məlumatlar verir. Müəllifin özünün yazdığı kimi, onu belə bir kitabı yazmağa sövq edən səbəblər vardı. O, bu səbəblər haqqında yazaraq göstərir ki, xalqımız indiyədək dinlər, məzhəblər, dini əfsanələr, din xadimləri və s. haqqındakı əsərləri yalnız marksizm-leninizm ateist nöqteyi-nəzərindən yazılmış və dəsturlaşmış kitab, broşür və məqalələrdən öyrəne bilirdi. Bu yazılar qəsdli və qərəzli idi. Müəllif nəşr olunan müxtəlif "Ateist soruq kitabları"na da münasibət bildirərək yazırdı ki, bu kitablar oxuculara yalan məlumat verməklə, onları həqiqətdən uzaqlaşdırır, çaşdırır və azdırırdı. Bu iş üçün Sov. İKP nəzdində olan və onun birbaşa göstərişi ilə çalışan böyük kollektivlər canfəşanlıq göstərirdi. Müəllif qeyd edirdi ki, bundan məqsəd-əhalini dindən uzaqlaşdırıb, laqeyd etmək idi.

Azərbaycanın Xilafət dövründə azərbaycanlı alimlər tərəfindən yazılmış və Azərbaycan tarixindən bəhs edən əsərlərin dövrümüzə qədər yalnız adları gəlib çatmışdır. Təbrizinin "Tərixu Azərbaycan" və əl-Bərdəinin "Aran tarixi" əsərlərinin adları ərəb mənbələrində çəkilsə də, bu əsərlər dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Günümüzə qədər gəlib çatan orta əsrlər tariximizdən bəhs edən əsərləri isə barmaqla saymaq olar. Onların arasında V.Minorskinin "Şirvan və Dərbəndin tarixi" əsərini, V.Beylisin isə orta əsr müəllifi Masud ibn Namdarın Arran və Şir-

vanın XII əsr tarixindən bəhs edən əsərini üzə çıxardaraq tədqiq etməsi xarici tədqiqatçıların Azərbaycan tarixşünaslığına verdiyi töhfədir.

Xilafət dövrü Azərbaycan mədəniyyətini əks etdirən mənbələrin rus dilinə tərcümə edilərək tədqiq edilməsi sahəsindəki əsərlər arasında 2023-cü ildə anadan olmasının 100 illiyini qeyd etdiyimiz ukrayna alimi professor Volf Mendeleyeviç Beylisin (1923-2023) böyük zəhməti olmuşdur. Bu görkəmli alimin mənbəşünaslıq tədqiqatları fundamental xarakter daşımış və orta əsrlərin Şərqi Avropa və Yaxın Şərq xalqları ilə birlikdə Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyası və ictimai-siyasi və mədəniyyət tarixinin bir çox aspektlərinin aydınlaşdırılmasına imkan vermişdir. Onun IX-XII əsr ərəb müəlliflərinin məlumatlarına həsr olunmuş bu səpgidəki məsələlər üzrə əsərləri bir çox ümumi tarix və şərqşünaslıq sahəsində elmi əsərlərin yazılması sayəsində mümkün olmuşdur.

Beylisin arxivinə daxil olan sənədlər içərisində müəllifin çap əsərlərindən başqa, onun şəxsi sənədləri, bir sıra yazılı mənbələr, müxtəlif ərəb müəlliflərinin əsərlərindən parçalar, çox hissəsi ərəb müəlliflərinin əsərləri olan mikro filmlər kolleksiyası, əlyazmalar və keçmiş SSRİ-nin görkəmli şərqşünasları ilə yazışmaları qorunur (33, c.210).

Onun Azərbaycanla tanışlığı, ilk növbədə görkəmli Azərbaycan şərqşünası Sovet İttifaqı qəhrəmanı Ziya Bünyadov (1921-1997) vasitəsilə olmuşdur. Volf Mendeleyeviç Beylisi Ziya Bünyadova təqdim edən isə digər görkəmli Sovet ərəbisti SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunun Leninqrad bölməsinin əməkdaşı Pyotr Afanasyeviç Qryazneviç (1929-1997) idi. Beylisin xatirələrinə görə, onun Ziya Bünyadovla ilk tanışlığı günü ümumi mövzu monqol hücumlarına qarşı mübarizəsi ilə tanınan Xarəzmşahlar sülaləsinin son hakimi Cəlal əd-Din Mankburun tərcümeyi-halını yazmış Nəsevini əsəri haqqında olmuşdur. Z.Bünyadov hələ 1962-ci ildə bu əsərin tam tənqidi mətnini hazırlamağa başlamışdı. Beylis də onun eşitdiyinə görə ən-Nəsevini bu əsəri ilə tanış idi. Doğrudan da Beylis 1946-1950-ci illərdə Kiyev Dövlət Universitetinin tələbəsi olarkən Oktav Udasın (1864-1917) Parisdə nəşr etdiyi ən-Nəsevini əsəri haqqında diplom işi yazmışdı. Diplom işi belə adlanırdı: "Məhəmməd Nəsevini xronikası Orta Asiya və Zaqafqaziyanın tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi". Bu diplom işi vaxtilə Beylisin müəllimləri olan görkəmli ukrayna ərəbşünası T.Kezma (1891-1965) və Kiyev Dövlət Universitetinin "SSRİ tarixi" kafedrasının müdiri A.Vedenski (1891-1965) tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Təəccüblü deyil ki, ölkə ucqarından gələrək Ukraynanın Çernobil vilayətində rayon məktəbində müəllim işləyən bu gəncin bacarığı Z.Bünyadovu maraqlandırmışdı. Beylis məmnuniyyətlə özünün azərbaycanlı həmkarına ən-Nəsevini əsərinin tənqidi mətninin hazırlanmasında kömək edəcəyini söz verdi.

Volf Mendeleyeviçin Azərbaycan tarixşünaslığı üçün verdiyi ən böyük töhfə isə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin canlı şahidi olmuş və günümüze gəlib çatmış Azərbaycanda yaşayıb yaratmış Məsud ibn Namdarın əsəri-

nin əlyazması ilə bağlı olmuşdur. Məsud ibn Namdarın h.505/1111-12-ci ildə ərəb dilində yazdığı və 1612-ci ildə Paris Milli kitabxanasına daxil olan "Hekayə, məktub və şeirlər toplusu" əsəri dövrümüzdə qədər gəlib çatmış Azərbaycanın nadir əlyazmalarındandır. Əsərdə Gəncə, Beyləqan, Şirvanın daxili ictimai həyatı ilə yanaşı mədəni həyatı haqqında da qiymətli məlumatları vardır. Bu məlumatlar bir də ona görə qiymətli idi ki, onlar bəzən heç bir digər sənədli mənbədə əks olunmamışdır. Volf Mendeleyeviç əsəri ərəb dilindən tərcümə edərək tədqiqata cəlb etmişdir (11). Prof. V.M. Beylisin Məsud ibn Namdarın XII əsrin əvvəllərində Arran və Şirvanın tarixinə aid yazdığı doktorluq dissertasiyasının avtoreferatında, əsərin faksimilesi və bir neçə ətraflı yazılmış şərhlərində Azərbaycan şəhərlərinin ictimai-mədəni geniş şəkildə işıqlandırılır (7; 8, 9; 10, c.50-65; 11). Monoqrafiyada prof. V.M. Beylisin Məsud ibn Namdarın XII əsrin əvvəllərində Arran və Şirvanın tarixinə aid yazdığı doktorluq dissertasiyasının avtoreferatından, əsərin faksimilesi və bir neçə ətraflı yazılmış şərhlərindən Azərbaycan şəhərlərinin ictimai-mədəni həyatını araşdırmaq üçün istifadə edilmişdir. Əsərin müəllifi, əslən Azərbaycandan olan Məsud ibn Namdarın əsərinin tədqiqatçısı V.M. Beylis Məsudun dili ilə ədib və alim sözlərinin məna daşıyıcılarını fərqləndirərək yazır: Məsud sözün əsl mənasında ədib - yəni ədəbiyyat yönündə savad almış ziyalı idi, orta əsrlər elm sahəsində mütəxəssis - alim deyildi (7, c.16).

XII əsrdə Azərbaycanın bədii təfəkkür mədəniyyətində farsdilli poeziya kök salsa da, ərəbdilli ədəbiyyat da özünəməxsus mövqeyini saxlayır və hətta əvvəlki dövrlərə nisbətən görkəmi sənətkarların simasında daha intensiv şəkildə özünün tərəfdarlarını tapırdı. Məsud ibn Namdar da ərəbdilli müəlliflərdən idi. Məsud ibn Namdar Azərbaycanda işlədiyi müddətdə müxtəlif şəxslərlə ərəb dilində çoxlu yazışmalar aparmış, şeirlər yazmışdır. Məsud ibn Namdarın məcmuəsinin faksimilesini nəşr edən və ona geniş müqəddimə yazan prof. V.Beylis belə bir haqlı nəticə çıxarır: "...Məsudun birbaşa müraciətindən aydın olur ki, bizim müəllif əmin imiş ki, onu başa düşəcək və qiymətləndirəcəklər" (28). Buna görə də, onun şeirlərinin və nəsr əsərlərinin meydana gəldiyi ədəbi mühitin varlığından söz açmaq mümkündür.

Ziya Bunyadov Beylislə birlikdə "Məsud ibn Namdar" əsəri üzərində işləyərkən Məsud ibn Namdarla bir dövrdə yaşamış məşhur ərəb şairi Əbu İshaq İbrahim ibn Osman əl-Qəzzinin (1049-1130) yaradıcılığı onu maraqlandırmışdı (5, s.25-43). Bu maraq onun Azərbaycanda olması və yerli görkəmli şəxslər haqqındakı şairin məlumatları idi. Alimin tədqiqatı nəticəsində məlum olur ki, əl-Qəzzi Arranı 1110-1119-cu illər arasında ziyarət etmişdir. Əl-Qəzzinin divanında mədh edilən şəxslər arasında Azərbaycan rəislərindən əs-Saili nisbəsi ilə tanınan Əvhəd Rəşid əd-Davlatəyn haqqında məlumat verilərək mədh edilir. Məqalədə şairin Şamaxıda, Şirvanşah Fəriburzun sarayında yazdığı və həmin Şirvanşaha göndərdiyi həcvlər haqqında da danışılır. Z.Bunyadova görə, "Şirvanın tarixi" əsərinin məlu-

matına görə, həmin dövrdə (əl-Qəzzinin Şirvana gəldiyi illərdə) Şirvanşah Arran üzərində nəzarəti saxlamışdı. Müəllifin özünün qeyd etdiyi kimi, Əl-Qəzzinin "Arran-Azərbaycan" şeirlər silsiləsindən təqdim edilən nümunələrin XII əsrin başlanğıcında Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti böyükdür.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərli M.İ. IX əsrin ərədilli mənbəyi qədim Azərbaycan haqqında //Azərb SSR EA Məruzələri. XXX c., 1974.
2. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: "Azərnəşr", 1989.
3. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: "Azərbaycan", 1997.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225). Bakı: "Elm", 1984.
5. Bünyadov Z.M., Beylis V.M. Ərəb şairi əl-Qəzzi və Şirvanşah I Fəriburz // Azərb.SSR Xəbərləri.(Ədəbiyyat, dilçilik və incəsənət), № 4, 1979, s.25-43.
6. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва'аджа'иб ал-малик ал-каххар. (``Сокращение [книги о], ``Памятниках`` и чудеса царя могучего``) / Издание текста, перевод, примечания, приложения З. М. Буниятова; Институт востоковедения АН Азерб. ССР. - Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1971.
7. Бейлис В. Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана нач. XII в. и памятник средневековой арабской литературы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку, 1975.
8. Бейлис В.М. Из наблюдений над текстом и терминологией сборника рассказов, стихов и писем Масуда ибн Намдара. Ежегодник. 1968. Москва: «Наука», 1970.
9. Бейлис В.М. Из наблюдений над текстом Масуда ибн Намдара. Стихи и афоризмы Масуда ибн Намдара. Ежегодник. 1970. Москва, «Наука», 1974.
10. Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар и городское население Байлакана// Изв. АН Аз.ССР. Серия истории, философии и права, 1966, №3, стр.50-65.
11. Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста , предисловие и указатели В.М. Бейлиса. Москва: Наука, 1970.
12. Буниятов З.М. Грузия и Ширван в первой половине XII в. // Сб. «Грузия в эпоху Руставели». Тбилиси, 1966, стр. 281- 291.

13. Буниятов З.М. Некоторые дополнения к генеалогии ширваншахов// Изв.АН Азерб.ССР, серия общ. наук. 1965, № 6, стр.47-53.
14. Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья. Изв.АН Аз.ССР, 1980, № 2, (статья третья).
15. Буниятов З.М. "Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья. Изв.АН Аз.ССР, 1980, № 3, (статья четвертая)".
16. Буниятов З.М. Видные деятели Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати (статья вторая) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1979, №2, стр. 61-67.
17. Буниятов З.М. Выдающиеся личности Азербайджана в сочинении Ибн ал-Фувати Талхис маджма ал-адаб фи муджам ал-алкаб // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1970, №3-4, с.157-173;
18. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). Москва, Изд-во Наука, 1986.
19. Буниятов З.М. Избранные сочинения в трех томах. т.II, Баку, изд-во Элм,1999.
20. Буниятов З.М. Новые мателиалы по генеалогии Ширваншахов-Кесранидов // Доклаы АН Аз.ССР, 1971, №1, стр.70-71.
21. Буниятов З.М. Новый арабский источник по истории Азербайджана IX-Xвв. // Изв.АН Аз.ССР,1968, № 2, стр.107-118.
22. Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Источники арабские. Баку, 1964.
23. БуниятовЗ.М. СведенияКамалад-Динаибн ал-Фуватио представителях семьи Санджара ибн Абдаллаха ан-Нахичевани. ДАН Аз. ССР, 1978, т.XXXIV, №5, стр.77-80.
24. Буниятов З.М. Сведения о некоторых сотрудниках Марагинской обсерватории в сочинении Ибн ал-Фувати. Циркуляр ШАО, 1971, №7, стр. 6-11.
25. Буниятов З.М. Ширван в XII-первой половине XIII в. (статья вторая). Изв. АН Аз.ССР, Серия ИФП, 1976, № 2, стр.60-74.
26. Буниятов.З.М. Новое сочинение по истории арабского халифата // Известия АН Аз.ССР. Серия истории, философии и права, 1973, №1, s.455-457.
27. Бутиятов З.М. Избранные сочинения в трех томах. т. I, Баку, Элм, 1999.
28. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисловие и указатели В.М.Бейлиса. Москва: «Наука», 1970.
29. Меликсет-беков Л.М. Источники грузинские. Баку, 1939.
30. Пахомов Е.А. Источники клинописные, греческие, римские(латиноязычные), византийские. Баку, 1940.
31. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербфйджан. С приложением

- экскурса по истории Ширваншахов XI-XIV вв. Баку, 1923.
32. Пахомов Е.А. Ширваншах-Шаханшах // Изв.Азерб.археол. комитета, вып. I, 1925, стр. 69-70.
33. Сбродов А.А. Перспективы исследования архива В.М.Бейлиса. Проблемы источниковедения, историографии и истории Востока. Луганск, ГУ»ЛНУ имени Тараса Шевченко, 2013.
34. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М.Бунятова. Баку: изд-во Элм, 1973.

**Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Milli Azərbaycan
Tarixi Muzeyinin 2023-cü ildə gördüyü
elmi ekspozisiya, elmi tədqiqat, fond və maarifləndirmə işlərinin**

H E S A B A T I

**Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının icrası
ilə əlaqədar tapşırılmış işlərin yerinə yetirilməsi haqqında məlumat**

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev İli" elan olunması haqqında" sərəncamı ilə əlaqədar olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində bir sıra işlər görülmüşdür. Ötən il təsdiq edilmiş fəaliyyət planına uyğun olaraq cari il mayın 2-də muzeydə "Heydər Əliyev və Azərbaycan muzeyləri" adlı respublika elmi konfransı keçirilmişdir. Muzeyin və respublikanın digər elmi və mədəni müəssisələrinin əməkdaşlarının qatıldığı konfransda "1969-1982-ci illərdə Azərbaycanda muzey işinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı", "Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda muzey işi sahəsində yeni addımlar", "Heydər Əliyev və Azərbaycanın tarixi-mədəni irsinin qorunması, öyrənilməsi, təbliğ", "XXI əsr Azərbaycanda muzey işinin inkişafında yeni mərhələdir" bölmələri üzrə məruzələr dinlənilmiş, müzakirələr aparılmışdır (*icraçı: elmi katib, t.ü.f.d., dos. Sevinc Nəsirova*).

Təsdiq olunmuş plana əsasən dekabrın 15-də muzeydə "Heydər Əliyev və Azərbaycan muzeyləri" adlı fotosərgi açılmışdır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin arxivində qorunan, həmçinin respublikanın müxtəlif muzeylərindən toplanan materiallar əsasında qurulmuş sərgidə Heydər Əliyevin birinci və ikinci hakimiyyəti dövründə muzeylərə qayğı və diqqətini əks etdirən maraqlı fotosəkillər əks olunmuşdur. Tədbir zamanı həmçinin uzun müddət ümummilli liderin silahdaşı olmuş diplomat, tarixçi Həsən Həsənov Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyəti haqqında mühazirə ilə çıxış etmişdir. (*icraçı: Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkili şöbəsi*).

"Heydər Əliyev İli" çərçivəsində muzeydə məktəblilər üçün "Dahi rəhbər: Azərbaycanın ictimai-siyasi fikir tarixində Heydər Əliyev məfkurəsi" adlı seminar, "Heydər Əliyev – Azərbaycan muzeylərinin himayədarı" adlı ustad dərslər, "Heydər

Əliyev – Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük himayədarı" adlı sərgi-müsabiqə təşkil olunmuşdur (*icraçı: İnnovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsi*).

Muzey əməkdaşları həmçinin respublikanın müxtəlif elmi və təhsil müəssisələrində, dövlət qurumlarında Heydər Əliyevin 100 illiyi münasibətilə keçirilmiş konfrans, seminar, dəyirmi masa, müsabiqələrdə məruzə və təqdimatlarla çıxış etmiş, kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələr vermiş, respublika və xarici mətbuatda ümummilli liderin fəaliyyəti ilə bağlı məqalələr dərc etdirmişlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Akademik Ziya Bünyadovun 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" sərəncamına uyğun olaraq "Akademik Ziya Bünyadov-100" kataloqu nəşr edilmişdir. Kataloqda fondlarda qorundan, həmçinin 2023-cü ilin yayında Z.Bünyadovun ailəsi tərəfindən muzeyə hədiyyə edilən 800-ə yaxın material təqdim olunmuşdur. Dekabrın 22-də muzeydə görkəmli alimin yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirilmiş, tədbirdə adıçəkilən kataloq elmi ictimaiyyətə təqdim edilmiş, həmçinin akademik Z.Bünyadovun muzeydə qorunan materiallarından ibarət sərgi açılmışdır (*icraçı: elmi işlər üzrə direktor müavini, t.e.d., dos. Fərhad Cabbarov*).

Elmi tədqiqat işləri planlarının yerinə yetirilməsi haqqında məlumat

Təsdiq olunmuş plana əsasən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin əməkdaşları Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə aid maddi mədəniyyət abidələrinin toplanması, mühafizəsi, tədqiqi, nəşri, onların ekspozisiya və sərgilər vasitəsilə nümayişi və təbliği istiqamətində 4 problem üzrə 5 mövzunu əhatə edən 18 iş üzərində çalışmışlar. 2023-cü ildə planda nəzərdə tutulmuş 11 işin icrası başa çatmışdır.

Muzeyin elmi tədqiqat planına daxil olan **I problem** "Azərbaycan xalqının qədim dövrdən bu günə qədərki tarixini əks etdirən maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrinin muzeyin ekspozisiyasında və sərgilərində nümayişi və təbliği" adlanır. Problemə daxil olan "Azərbaycanın qədim, orta əsrlər, yeni və Xalq Cümhuriyyəti dövrlərini, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin həyat və fəaliyyətini əks etdirən ekspozisiyanın daimi təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi, müxtəlif mövzularda sərgilərin qurulması" mövzusu (*mövzunun rəhbəri: Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkilat şöbəsinin müdiri Emin Dadaşov*) çərçivəsində "Yeni ekspozisiyanın qurulması" işi yerinə yetirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri) üçün nəzərdə tutulan vəsaitdən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasının qurulması və dizayn işlərinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaiti ayrılmış və bu məqsədlə muzey tərəfindən açıq tender elan olunmuşdur. Tenderdə qalib gəlmiş "Safaroff" şirkəti ilə müqavilə bağlanmış, 2023-cü ilin əvvəlindən ekspozisiya zallarında işlərə başlanılmışdır. İş prosesində əvvəlkindən fərqli olaraq yeni ekspozisiyanın 1920-ci il ilə deyil, Zəfər

və Böyük Qayıdış tarixi ilə tamamlanması qərara alınmışdır. Buna uyğun olaraq sovet və ikinci müstəqillik dövrlərinə aid materialların seçilməsi və toplanması zərurəti yarandığından mövzu-ekspozisiya planında dəyişikliklər edilmişdir. Geniş müzakirələrdən sonra yeni mövzu-ekspozisiya planı təsdiq olunmuş və buna uyğun olaraq işlər davam etdirilmişdir. Hesabat dövrünün sonu üçün ekspozisiyanın bütün zallarında eksponatların müvafiq vitrinlərdə yerləşdirilməsi, annotasiya və etiketajların hazırlanması işləri tamamlanmışdır. Dekabrın 1-nə olan məlumata görə muzey fondlarından ekspozisiyaya 4479 eksponat təqdim olunmuşdur ki, bu da ümumi kolleksiyanın 2 %-ni təşkil edir.

Hesabat dövründə muzeyin fond və şöbələrinin əsas diqqəti yeni ekspozisiyanın qurulmasına cəmləşdiyi üçün planda nəzərdə tutulan "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zərgərlik kolleksiyasının inciləri" və "Qafqaz İslam Ordusunun Qarabağ əməliyyatı" sərgilərinin keçirilməsi mümkün olmamış və bununla əlaqədar muzeyin Elmi Şurası hər iki sərginin illik plandan çıxarılması haqqında qərar qəbul etmişdir.

Bununla yanaşı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin eksponatları muzeydən kənar keçirilən sərgilərdə də nümayiş olunmuşdu. Ötən ilin son günlərində Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində açılmış və hələ davam edən Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə həsr olunmuş "Tək inci", həmçinin cari il mayın 10-da Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsində açılmış Mir Möhsün Nəvvab Qarabağiyə həsr olunmuş sərgilərdə muzeyin kolleksiyasından olan materiallar təqdim olunmuşdu.

Bundan əlavə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi ilə Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi ASC-nin "Suraxanı" gəmi-muzeyi arasında bağlanmış memorandumuna uyğun olaraq muzeyin kolleksiyasında qorunan sualtı arxeologiyaya aid materiallar martın 17-də gəmi-muzeyinin ekspozisiyasında açılmış və cari ilin sentyabrına qədər fəaliyyət göstərmiş sərgidə nümayiş edilmişdir.

Həmçinin muzey kolleksiyasının unikal materialları noyabrın 1-də Heydər Əliyev Mərkəzində açılmış "Uzun Həsən – Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı" və dekabrın 16-da Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində açılmış "Mədəni yaddaşımızda Qərbi Azərbaycan" sərgilərində təqdim olunmuşdur.

18 may – Beynəlxalq muzeylər gününə həsr olunmuş "Muzey eksponatları şagirdlərin rəngli dünyasında" layihəsi çərçivəsində xaricdə yaşayan azərbaycanlı və əcnəbi uşaqların muzeyin kolleksiyasında qorunan eksponatlar əsasında çəkdiqləri rəsm əsərlərinin onlayn sərgisi keçirilmişdir.

II Problem *"Muzeyin fondlarında qorunan maddi mədəniyyət nümunələrinin, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinin elmi tədqiqi və nəşri, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların, seminarların keçirilməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə toplama işi məqsədilə ekspedisiyaların təşkili" dir.* Bu problem 2 mövzunu əhatə edir.

"Azərbaycan tarixi problemlərinin elmi tədqiqi və nəşri" mövzusunə (mövzunun rəhbəri: elmi işlər üzrə direktor müavini, t.e.d., dos. Fərhad Cəbbarov) daxil olan

"Azərbaycanın VII-XII əsrlər mədəniyyət tarixinin tarixşünaslığı" monoqrafiyası üzərində iş başa çatdırılmış, əsər nəşrə təqdim olunmuşdur. Monoqrafiyada elm və mədəniyyətin inkişaf etdiyi Ərəb Xilafəti dövründəki Azərbaycan mədəniyyəti haqqında yazılmış əsərlər təhlil olunur (*icraçı: Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin müdiri, t.e.d., dos. Nərgiz Əliyeva*).

Mövzuya daxil olan "“Heydər Əliyev və Azərbaycan muzeyləri” mövzusunda respublika elmi konfransının keçirilməsi” işi plan üzrə yerinə yetirilmişdir (ətraflı: səh. 1).

Muzeyin arxeoloq alimləri "AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyalarında iştirak" işi çərçivəsində Şəki, Zəngilan, Ağdam rayonlarında qədim şəhər yerlərində, abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərində iştirak etmişlər.

Problemə daxil olan "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində mənbə kimi" adlı ikinci mövzuya (*mövzunun rəhbəri: elmi işlər üzrə direktor müavini, t.e.d., dos. Fərhad Cabbarov*) 8 iş daxildir. Həmin işlərdən "Azərbaycan zərgərlik sənəti: keçmişdən günümüzdək" monoqrafiyası (*icraçı: Etnoqrafiya elmi fond şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d., dos. Gülnadə Abdulova*), "Akademik Ziya Bünyadov-100" kataloqu (*icraçı: t.e.d., dos. F.Cabbarov*), "Təkəlduz" kataloqu (*icraçı: elmi katib, t.ü.f.d., dos. Sevinc Nəsirova*), "Keçmiş məişətə səyahət" silsiləsindən "Tirmə" (*icraçılar: t.ü.f.d., dos. Gülnadə Abdulova, Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin elmi işçisi Fəridə Xəlilova*) və "Uşaq dünyası" (*icraçı: Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin elmi işçisi Aygün Quliyeva*) kataloqları nəşrə hazırlanmış, "Akademik Ziya Bünyadov-100" kataloqu və Sara Tağıyevaya həsr olunmuş "Mən, milyonçu Tağıyevin qızıyam..." kitabı (*icraçı: t.e.d., dos. F.Cabbarov*), həmçinin "Tofiq Bakıxanov" kataloqu (*icraçılar: Sənədli mənbələrin elmi fond şöbəsinin müdiri Esmira Rəhimova, həmin şöbənin baş mütəxəssisi Nərimin Bağirova*) çapdan çıxmışdır.

Həmçinin hesabat dövründə muzey əməkdaşları fərdi iş planlarına uyğun olaraq müxtəlif mövzularda monoqrafiyalar və kataloqlar üzərində də tədqiqatlar aparmışlar. Bunların arasında "Azərbaycanın maddi mədəniyyətində islam ənənələri (XVI-XIX əsrlər)", "Cənubi Azərbaycanda publisistika və mədəniyyət ("Azərbaycan" qəzetinin (1947-1949) materialları əsasında)" monoqrafiyaları, "Qarabağın görkəmli ziyalıları", "Ərəb yazılı şirli qablar", "XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş peşə və ixtisaslar", "XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda etnik-dini qruplar", "Magik əşyalar" kataloqlarını qeyd etmək olar. Həmin əsərlərin mənbə bazasını muzeyin kolleksiyasında saxlanılan materiallar təşkil edir.

III Problem "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında cari texniki işlərin aparılması, mühafizənin və təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə müasir infrastrukturun təşkili" adlanır.

Problemə bir mövzu – *"Fond kolleksiyalarının işlənməsi, pasportlaşdırılması, yeni materiallarla zənginləşdirilməsi"* daxildir (mövzunun rəhbəri: muzey eksponatlarının qorunması və qeydiyyatı üzrə direktor müavini-baş fond mühafizi, t.ü.f.d., dos. Məhfuzə Zeynalova). Mövzu üzrə aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir:

- fondlara daxil olan yeni materiallar ilkin işlənərək, inventar kitabında qeydiyyatdan keçirilmişdir;

- eksponatların sanitar-təmizləmə işləri aparılmışdır;

- fond əməkdaşları muzeyə müraciət edən müxtəlif yerli və xarici qurumlara, təşkilatlara və tədqiqatçılara (o cümlədən, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, dövlət qurumlarına, elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələrinə, televiziya şirkətlərinə, ictimai təşkilatlara və s.) metodiki və əməli yardım göstərmişlər.

Yanvar ayından etibarən Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən muzeyin fondlarında inventarlaşdırma işlərinə başlanılmış, Silahlar və bayraqlar, Təsviri materiallar və Xüsusi fondlarda bu proses tamamlanmış, hal-hazırda Hədiyyələr və xatirə əşyaları fondunda iş davam edir.

Cari ildə Tarixi Əşyaların Fond-Satınalma Komissiyası tərəfindən muzeyə 2191 material qəbul olunmuşdur. Muzey əməkdaşları dövlət qurumlarından, təşkilatlardan, ayrı-ayrı şəxslərdən, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid materialları, həmçinin arxeoloji ekspedisiyalar zamanı aşkarlanan artefaktları toplayaraq muzeyin kolleksiyasını zənginləşdirmişlər.

Mövzuya daxil olan *"Bərpa və konservasiyaya ehtiyacı olan fond materiallarının bərpa və konservasiyası"* işi çərçivəsində 2023-cü il ərzində muzeyin Bərpa laboratoriyası tərəfindən 1290 muzey eksponatı bərpa və konservasiya edilmişdir.

IV Problem *"Elmi maarif, elmi kütləvi işlər"*i əhatə edir. Problemə daxil olan mövzu *"Azərbaycan tarixinin KİV, internet vasitəsilə təbliği, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi"* adlanır (mövzunun rəhbərləri: *Innovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsinin müdiri Fəridə Şəmsi, Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması və ekskursiyaların təşkili şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d. Bəxtiyar Sayılov*). Hesabat dövründə muzeyin tanınması, Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması məqsədilə *"Zəhmətlə gələn zinət. Dərsimiz – Hacı Zeynalabdin Tağıyev"*, *"Novruz macəraları"*, *"Xarıbülbülün vətəni - Şuşa"* mövzusunda interaktiv dərslər təşkil olunmuşdur. Ümumilikdə 750 məktəbli və uşaq həmin dərslərdə iştirak etmişdir.

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin cəmiyyətə integrasiyasına dəstək məqsədilə muzeyin elmi işçisi Sahibə Ələkbərova *"İnklüziv muzeylər"* layihəsi çərçivəsində Bakı şəhəri Ramana qəsəbəsində yerləşən əlilliyi olan şəxslərin peşə-əmək reabilitasiyası mərkəzində müxtəlif peşə kursu keçən bir qrup Vətən Müharibəsi qazisinin və digər kateqoriyalardan olan sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin muzey ekskursiyasını təşkil etmişdir. Azərbaycan tarixinin populyarlaşdırılması

və ekskursiyaların təşkili şöbəsinin bələdçiləri Bakı şəhərindəki 1, 2, 3 N-li uşaq evlərinin sakinləri üçün ekskursiyalar aparmışlar. Mayın 18-də muzeydə «Qlobal sağlamlıq və xoş rifah» şüarı altında fiziki məhdudiyyəti olan şəxslər üçün Beynəlxalq qrossmeyster Zeynəb Məmmədyarovanın iştirakı ilə şahmat seansı keçirilmişdir.

Hesabat dövründə muzeydə 20 Yanvar və Xocalı faciələrinə, Gənclər Gününə, Aprel döyüşlərinə, Beynəlxalq Muzeylər Gününə, Heydər Əliyevin doğum gününə, Müstəqillik Gününə, Uşaqların Beynəlxalq Müdafiəsi Gününə, Milli Qurtuluş Gününə, Anım Gününə, Zəfər Gününə, həmçinin görkəmli şəxsiyyətlərin doğum və anım günlərinə həsr olunmuş elmi seminarlar, tədbirlər keçirilmişdir.

Elmlə təhsilin əlaqələrinin genişləndirilməsi işi çərçivəsində yarımil ərzində İnnovasiyalar və təhsil proqramları şöbəsi ölkənin 28 təhsil ocağı ilə əlaqələr qurmuş, birgə tədbirlər həyata keçirmişdir.

Hesabat dövründə muzeyin ictimai təbliğində və tanıtılmasında böyük əhəmiyyət daşıyan rəsmi internet sahifəsini 50 min nəfər ziyarət etmişdir.

İl ərzində muzey bələdçiləri tərəfindən 1985 ekskursiya aparılmış, 12400 nəfər muzey ekspozisiyasını ziyarət etmişdir (dekabrın 20-nə olan məlumat).

Hesabat dövründə muzeyin bir sıra əməkdaşları onun fəaliyyətinə, Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinə dair televiziya, radio, mətbuat və İnternet vasitəsilə çıxışlar etmişlər.

Beynəlxalq əlaqələr

Hesabat dövründə muzeyin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün fəaliyyət davam etdirilmişdir. Oktyabrın 6-da Moskvada Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisinin "Azərbaycan" pavilyonunda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin törəmə müəssisəsi olan "SOCAR RUS" şirkəti və Xənti-Mansiysk Geologiya, Neft və Qaz Muzeyinin birgə təşkilatçılığı ilə "Hacı Zeynalabdin Tağıyev – sənayeçi və məsənət. Rusiya və Azərbaycan tarixində şəxsiyyətin rolu" adlı fotosərgisi açılmışdır. Sərgidə nümayiş etdirilən fotosəkillər Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından təqdim olunmuş, ziyarətçilərə H.Z.Tağıyevin çoxşaxəli sahibkarlıq və xeyriyyəçilik fəaliyyəti haqqında məlumat verilmişdir.

Mayda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi ilə Qırğızıstan Milli Tarix Muzeyi, avqustda isə Moldova Milli Tarix Muzeyi arasında anlaşma memorandumları imzalanmışdır.

Muzeyi ziyarət etmiş Yaponiyanın, Hindistanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfirləri, Fransanın ölkəmizdəki səfirliyinin mədəniyyət işləri üzrə atasəsi ilə hər iki ölkənin muzeyləri ilə əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Cari ildə muzey əməkdaşları xaricdə (Türkiyə, Almaniya, Qırğızıstan, Rusiya, Gürcüstan, Ukrayna, İtaliya, Fransa, Çin və digər ölkələrdə) onlayn və əyani

formatda keçirilmiş 35 beynəlxalq konfransda iştirak etmişlər. Muzeyin direktoru akademik Nailə Vəlixanlı oktyabrda Çinin Nankin şəhərində keçirilmiş Muzey direktorlarının II Beynəlxalq Forumunda onlayn formatda salamlama nitqi ilə çıxış etmişdir.

Muzey eksponatlarının qorunması və qeydiyyatı üzrə direktor müavini-baş mühafiz, t.ü.f.d, dosent Məhfuzə Zeynalova və Xüsusi fondun müdiri, t.ü.f.d., dosent Afət Rüstəmbəyova Özbəkistanın Səmərqənd şəhərində "Özbəkistanın mədəni irsi-yeni intibahın təməli" adlı VII Beynəlxalq Konqresdə "Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin özbək kolleksiyası" adlı məruzə ilə çıxış etmişlər.

Arxeologiya elmi-fond şöbəsinin kiçik elmi işçisi Aslan Qasımov Avropa İttifaqının Elm və Texnologiyada Əməkdaşlıq Hərəkətinin İNEAL – Neandertal İrsinin İntegrasiyası Proqramının təşəbbüsü ilə 14-16 mart 2023-cü il tarixində İsrailin Hayfa şəhərində təşkil olunmuş "Qərbi Asiyada orta paleolit dövründə neandertal və homo sapiensin mədəni irsi" təlim məktəbində iştirak etmişdir.

Nəşriyyat fəaliyyəti, elmi məqalələr

Nəşr olunan kitablar:

1. "Akademik Ziya Bünyadov-100". Kataloq (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında). Tərtibatçı F.Cabbarov. Bakı: Aspoliqraf, 2023, 168 s.

2. «Я – дочь миллионера Тагиева...» Документы о жизни и борьбе Сары Сараевой-Тагиевой. Баку: Aspoliqraf, 2023, 208 с.

3. Tofiq Bakıxanov. Kataloq (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında). Tərtibçilər, ön sözün müəllifləri Esmira Rəhimova, Nərmən Bağirova. Bakı: Aspoliqraf, 2023, 108 s.

4. "Qarabağın tarixi – mədəni irsi" Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2023, 166 səh. (electron nəşr) // <http://azhistorymuseum.gov.az/az/book/77>

Hesabat dövründə muzey əməkdaşlarının jurnallarda 40 elmi, 7 elmi-populyar məqaləsi, 12 məruzəsi çap olunmuşdur. Xarici elmi jurnallarda çıxan məqalələrin sayı 20-dir, onlardan ikisi impakt faktorlu jurnallarda çap olunub.

Muzey əməkdaşlarının iştirak etdiyi elmi forumlar

Hesabat dövründə muzeyin 17 əməkdaşı 38 respublika və 26 beynəlxalq səviyyəli elmi forumlarda iştirak etmişlər.

Muzeydə keçirilmiş sərgilər, konfranslar, seminarlar

Hesabat dövründə muzeydə "Heydər Əliyev və Azərbaycan muzeyləri" fotosərgisi, "Akademik Ziya Bünyadov" sərgisi keçirilmişdir. Həmçinin muzeyin eksponatları respublikada keçirilmiş 6 (Milli İncəsənət Muzeyində "Xurşidbanu

Natəvan" (29.09.2022-11.09.2023), "Suraxanı" gəmi-muzeyində "Sualtı arxeologiya" (14.11.2022-11.10.2023), Şuşa Dövlət Tarix Qoruğunda "Mir Möhsün Nəvvab" (05.05.2023-hal-hazırədək), Heydər Əliyev Mərkəzində "Uzun Həsən – Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı" (19.01.2023-hal-hazırədək), Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində "Mədəni yaddaşımızda Qərbi Azərbaycan" (16.12.2023-hal-hazırədək), Füzuli şəhərində Məhəmməd Füzuliyə (14-18.10.2023) həsr olunmuş sərgilərdə), xaricdəki 1 (Moskvada "Hacı Zeynalabdin Tağıyev – sənayeçi və mesenat. Rusiya və Azərbaycan tarixində şəxsiyyətin rolu" (06.10.2023-hal-hazırədək)) səyyar sərgidə nümayiş olunmuşdur.

Sentyabrın 5-7-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Türkiyənin Aydın Adnan Menderes və Səlcuq Universitetlərinin birgə təşkilatçılığı ilə 17-ci Beynəlxalq Türk Sənəti, Tarixi və Folkloru. Akademik Nailə Vəlixanlı Örməganı Konfransı keçirilmişdir.

Cari ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində "Heydər Əliyev və Azərbaycan muzeyləri" adlı respublika elmi konfransı (2 may), professor Əli Rəcəblinin xatirəsinə həsr olunmuş elmi seminar (16 yanvar), "Cənubi Azərbaycanda milli özünüdərk və xalqlar dostluğu məsələsi ("Azərbaycan" qəzetinin 1947-1949-cu il materialları əsasında)" mövzusunda elmi seminar (23 noyabr) keçirilmişdir.

Aprelin 17-də Quba Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin təşkilatçılığı ilə "18 Aprel Beynəlxalq Abidələr və Tarixi Yerlər Günü"nə həsr olunmuş "Tarixi abidələrin qorunması, tədqiqi və təbliği" mövzusunda, noyabrın 21-də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində "Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyəti"nin yaranmasının 100 illiyinə həsr olunmuş, dekabrın 5-də "Tarixi hadisələrin təəcəssümü milli şüurun təzahürü kimi" mövzusunda elmi seminarlar keçirilmişdir.

Kadr hazırlığı

Cari ildə muzeydə 185 nəfər işçi çalışıb. Əməkdaşlardan 1 nəfər akademik, 3 nəfər elmlər doktoru, 21 nəfər fəlsəfə doktoru, 16 nəfər dosentdir. Muzeyin fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə 4 dissertantı, elmlər doktoru hazırlığı üzrə 5 dissertantı, 1 qiyabi doktorantı var. Hesabat dövründə muzeyin elmi işlər üzrə direktor müavini Fərhad Cabbarov tarix elmləri doktoru diplomunu, elmi katib Sevinc Nəsirova dosent attestatını almışlar. Dissertantlardan t.ü.f.d. Gülnadə Abdulovanın dissertasiya işi işçi, t.ü.f.d. Tural Şiriyevin işi isə ilkin müzakirədən keçmişdir.

Elmi-təşkilati fəaliyyət

Hesabat dövründə muzey Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş yeni struktur və ştat cədvəli əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Elmi Şuranın 6 iclası keçirilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

Tarix

Esmira Rəhimova.

Bakı Mariya gimnaziyasının yaranma tarixindən3

Mamed Mamedov. Научные и технические издания,
освещающие вопросы развития нефтяной промышленности
Азербайджана в последней четверти XIX - нач. XX в. 16

Гюнель Сулейманова. О некоторых аспектах
деятельности армянской фракции в Парламенте
Азербайджанской Республики (1919-1920) 30

Ильгар Нифталиев. Некоторые малоизученные
страницы в истории формирования азербайджанских
национальных дивизий в годы с
оветско-германской войны 1941-1945 годов 45

Əli Fərhadov. Cənubi Azərbaycanda
milli özünüdərk və xalqlar dostluğu məsələsi
("Azərbaycan" qəzetinin (1947-1949) materialları əsasında)..... 61

Orxan Usubaliyev. Ən qədim dövrlərdən
Sovet hakimiyyəti illərinə qədər
Azərbaycan kitabının tarixi inkişaf yoluna bir nəzər 71

Bəhman Kərimov. XIX əsrin II yarısı –
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bank işinin
təşkili tarixindən (MATM materialları əsasında) 82

Nərmən Bağirova. Həkim Əlirza Atayevin
Sənədli mənbələr fondunda qorunan materiallarına dair 96

Şəfa Mövsümov. Şəhid polkovnik – leytenant Ruslan Tağıyev
(Vətən Müharibəsi fondunun materialları əsasında)..... 104

Mehriban Seyidzadə. Şəhid kapitan Nurlan Mustafayev
(Vətən Müharibəsi fondunun materialları əsasında)..... 108

Arxeologiya

Əkbər Bədəlov, Cavid Bayramov.

Atropatenanın antik dövr hərbi sənəti 113

Mircavid Ağalarov. Orta əsr Beyləqan (Örənqala) şəhər yerindən tapılmış minai tipli fayans məmulatı	123
Arzu Mirzəhmədova. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində arxeoloji artefaktların mühafizəsi məsələlərinə dair	134

Etnoqrafiya

Афет Рустамбекова. Закодированные тексты мифологической картины мира на бронзовых поясах Азербайджана (II тыс. до н.э. - нач. I тыс. до н.э.)	144
Aygün Quliyeva. Azərbaycanlıların maddi və mənəvi mədəniyyətində beşik	157
Tural Şiriyev. Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin etnoqrafik irsin öyrənilməsində rolu	175

Yubileylər

Наиля Велиханлы. Зия Бунятов-100	185
Nərgiz Əliyeva. Azərbaycan şərqşünaslığına töhfə vermiş iki yubilyar: Z.Bünyadov və V.Beylis	370

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
- 2023 -

Kompüter tərtibatı :
Aynurə İsmayılova

iii